

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

Hüseynov Fazil İbrahim oğlu

**İQTİSADI
NƏZƏRİYYƏNİN
ƏSAS PRİNSİPLƏRİ**

B A K I – 2 0 1 5

Rəyçilər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Şamil Saleh oğlu Qafarov

iqtisad elmləri namizədi, dosent
Qəzənfər Seyfəddin oğlu Əlləzov

Elmi redaktor: iqtisad elmləri doktoru, professor
Qabil Nadir oğlu Manafov

Hüseynov F.İ. İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri. Monoqrafiya.
Bakı: Gənclik, 2015. - 324 səh.

ISBN 5-8020 2099-7

Kitab iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin şərhinə həsr olunur. İqtisadi nəzəriyyə ictimai-iqtisadi sistemə mənsub olan xüsusi bir elm sahəsidir. Başqa ictimai elmlərdən fərqli olaraq o, cəmiyyətə xas olan iqtisadi hadisə və prosesləri, onlara xas prinsipləri, qanun və qanunauyğunluqları öyrənir.

Kitab ixtisas qruplarında oxuyan bakalavrlar, magistr pillələrində təhsil alanlar, aspirantlar, doktorantlar, ölkənin iqtisadi strukturunda çalışanlar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

H $\frac{4702060202}{M653(072015)}$ *Qrifli nəşr*

ISBN 5-8020 2099-7

© Hüseynov F.İ. – 2015

© İqtisad Universiteti – 2015

© Gənclik – 2015

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	6
I fəsil. İqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və prinsipləri.....	13
II fəsil. İqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi prinsiplərin rolu.....	34
III fəsil. İqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipi.....	49
IV fəsil. Xərclərin müqayisəsi. Alternativ xərclər prinsipi.....	66
V fəsil. Son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınma prinsipi...	89
VI fəsil. Qərarların qəbulunda insanın stimullara reaksiya verməsi prinsipi.....	107
VII fəsil. Hər kəsin xeyrinə ticarətin aparılması prinsipi...	128
VIII fəsil. İqtisadi fəaliyyətin təşkilində bazar sisteminin əlverişlilik prinsipi.....	149
IX fəsil. Bazarın iflası və dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi prinsipi.....	172
X fəsil. İstehsal imkanları və əhəlinin həyat səviyyəsi prinsipi.....	195
XI fəsil. İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi.....	215
XII fəsil. İşsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipi.....	235
XIII fəsil. Qısa müddət ərzində iqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasındakı qarşılıqlı əlaqə prinsipi.....	256
XIV fəsil. İqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı seçim prinsipi.....	279
XV fəsil. Qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipi.....	300
Ədəbiyyat.....	321

Hüseynov Fazil İbrahim oğlu
«İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri»

Monoqrafiyada «İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri» tədqiq edilir.

İqtisadi prinsiplər mənaca iqtisadi fəaliyyətin, davranış və münasibətlərin nəzəri-metodoloji ümumiləşdirilmiş nəticələri kimi, real həyatda iqtisadi hadisə və prosesləri əks etdirən anlayış (kateqoriya) olub – bütöv xüsusi spesifik münasibətlər sistemidir.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin tədqiqinin və tədrisinin sistemləşdirilməsi üçün, fikrimizcə ardıcılıqla müasir şəraitdə bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin aktual problemlərinin nəzəri və praktiki olaraq tədqiqi və şərhı vacibdir.

Bu məqsədlə kitabda:

- iqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və ona müasir baxışla yanaşılması;

- iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin metodoloji əsasları;

- iqtisadi qərarların qəbulu prinsiplərinin mahiyyəti;

- qərarların qəbulu ilə edilən seçimlə alternativ variantlarda xərclərin müqayisəsi;

- iqtisadi fəaliyyət və davranışla bağlı dəyişikliklərin edilməsinin zəruriliyi;

- əlavə xərclərin qiymətləndirilməsi son hədd dəyişikliklər edilməsində rolu;

- qərarların qəbulu stimullara olan münasibətlərin (fəaliyyət və davranışın) yeri, stimula – az xərclə çox fayda əldə etmək imkanı kimi;

- insanın qarşılıqlı əlaqəyə girməsində ticarətin yeri, qəbul olunmuş qərarların ticarət əlaqələrinin aparılmasının zəruri və vacib amili kimi;

- inzibati amirlik sisteminin süqutu, bazar sistemi iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin əlverişli üsulu kimi;
- iqtisadi sferada fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin əlaqələndirilməsində bazarın təşkilinin üstünlükləri və çatışmazlıqları;
- iqtisadi potensialı və istehsal imkanları – əhalinin həyat səviyyəsi və əmək məhsuldarlığı;
- inflyasiya – iqtisadiyyatda həddindən artıq qiymətlərin artmasının nəticəsi kimi;
- inflyasiyanın klassik nəzəriyyəsi;
- işsizliyin təbii səviyyəsi və onun təmin olunmasının xüsusiyyətləri;
- iqtisadi artım sürəti və inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçimin əsas makroiqtisadi problemləri;
- iqtisadi artım sürətinin müasir dünyada faydalı həyat tərzinin formalaşmasındakı yeri;
- qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında əlaqənin mövcudluğunun səbəbləri məsələləri əsas prinsiplər kimi iqtisadi nəzəriyyə elminin iqtisadi davranış və fəaliyyətlərin tədrisində və şərhində əsas tutulmalıdır.

GİRİŞ

*Biz maddi dəyərlərimizi,
iqtisadi potensialımızı
insan kapitalına çevirməliyik.*

*İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

Müasir dövrdə iqtisad elminin tədqiqi və təhlili onun bilavasitə fundamental əsasını təşkil edən “İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin “tam sistem” şəklində öyrənilməsindən asılıdır.

Qeyd edək ki, iqtisadi fəaliyyətdən, davranışdan yaranan nəzəriyyə, qanunlar, qanunauyğunluqlar, modellər və prinsiplər yaranması, fəaliyyət göstərməsi mexanizminə yol açmasına baxmayaraq, bu kateqoriyaların (anlayışların), qarşılıqlı əlaqələri və bağlılığı sistem halında fəaliyyət göstərir.

İqtisadi prinsiplər mənaca iqtisadi fəaliyyətin və davranışın (münasibətlərin) ümumiləşdirilmiş nəticəsi olub real həyatda iqtisadi hadisə və proseslərin təhlilinin faydalı, səmərəli vasitəsi hesab olunur. Odur ki, iqtisadi prinsiplər anlayışı bütöv xüsusi spesifik münasibətlər sistemidir.

Cəmiyyət mürəkkəb orqanizm kimi inkişaf etdikcə insanların iqtisadi fəaliyyətlərində münasibətləri də daima dəyişir. Cəmiyyətin (ölkələrin) inkişafının müxtəlif mərhələlərində (dövrələrində) bu proses müxtəlif olub və bu müxtəlilik əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İqtisad elminin tədqiqat obyektini və predmetini kimi iqtisadiyyatın inkişaf modelinə görə ayrı-ayrı ölkələrdə əsaslı surətdə fərqlər mövcud olar.

Bununla yanaşı, insanlar cəmiyyətdə başqa münasibətləri: siyasi, mədəni və s. sahələrin həyat fəaliyyətinin sistemi

kimi öyrənir, bundan əlavə, cəmiyyətdə qərarların qəbul olunması çox vaxt hakimiyyət tərəfindən həyata keçirildiyi üçün ölkənin iqtisadi siyasətindən asılı olur.

Artıq iqtisad elminin korifeyləri tərəfindən çoxdan sübut edilmişdir ki, iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektii iqtisadiyyat, tədqiqat predmeti isə iqtisadi münasibətlərdir. Elə buna görə də iqtisadi nəzəriyyə cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində iqtisadi münasibətləri, onları əks etdirən hadisə və prosesləri tam bir sistem halında götürüb nəzəri-metodoloji aspektdə tədqiq və təhlil edir.

Qeyd etməliyə ki, bədii ədəbiyyatda tədqiqat **obyektii** əgər insandırsa, iqtisad elmində, xüsusən də iqtisadi nəzəriyyə elmində tədqiqat **predmetii** bütövlükdə iqtisadi münasibətlər (fəaliyyət) və bunları əks etdirən anlayışlar (kateqoriyalar), qanun və qanunauyğunluqlar, prinsiplərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyə çoxşaxəli olub, onu bir neçə əsas ideyalar birləşdirir. İqtisadiyyatın nədən ibarət olması heç kəsə sirr deyildir. İqtisadiyyat yalnız həyat prosesi zamanı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insan qrupunun fəaliyyət növüdür. Bunun üçün də iqtisadi nəzəriyyənin öyrənilməsinə onun əsas prinsiplərinin şəhrindən başlanılmalıdır.

1776-cı ildə A.Simit “Xalqların sərvəti” kitabında iqtisadi nəzəriyyənin məşhur müddəasını ifadə etmişdir: ev təsərrüfatları və firmalar bazarda qarşılıqlı əlaqədə olaraq, sanki “görünməz əl” vasitəsilə idarə olunur və bu əl onları arzuolunan bazar nəticələrinə gətirib çıxarır.

Kitabın məqsədlərindən biri də bazarın “görünməz əl” sehirli mexanizmini hissələrə ayırmaqdan ibarət idi.

İqtisadi nəzəriyyəni öyrənərkən siz «görünməz əl» vasitəsilə iqtisadi fəaliyyətin idarə olunmasının əsas alətinin bazar qiyməti olduğunu biləcəksiniz. Qiymət həm əmtələrin

cəmiyyət üçün dəyərini, həm də onların istehlakına çəkilən ictimai xərcləri əks edir.

Beləliklə, ev təsərrüfatları və firmalar alış və satış barədə qərarlar qəbul etdikdə, ilk növbədə, qərar qiymətlərə istiqamətlənir. Onlar özləri də bilmədən öz fəaliyyətlərinin sosial fayda və məsrəflərini qiymətləndirir. Sonda alınan nəticə bir çox hallarda, bütövlükdə cəmiyyətə maksimal fayda gətirmiş olur.

Digər çox mühüm nəticə: qiymətlərin tələb və təklifin səviyyəsinə, təbii uyğunlaşmasına təsir etməyə cəhd göstərdiyi hallarda dövlət iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən milyonlarla ev təsərrüfatları və firmaların qarşılıqlı əlaqəsinin koordinasiyasına maneə törətmiş olur.

Bazar iqtisadi fəaliyyətin təşkilini çox səmərəli koordinasiya edir. Lakin bu qaydadan bəzi mühüm kənarlaşmalar mövcuddur.

A.Simitin “Görünməz əl” sistemi, adətən bazarın resusların daha səmərəli bölgüsünə gətirib çıxarır. Lakin bəzən də müxtəlif səbəblərə görə “Görünməz əl” işləmir. Bazarın öz-özünə resusları səmərəli bölüşdürmək iqtidarında olmaması vəziyyətini təsvir edərkən iqtisadçılar «bazarın müvəffəqiyyətsizliyi (iflas)” terminindən istifadə edirlər.

Bazarın müvəffəqiyyətsizliyi hallarından biri də xarici effektdir.

Xarici effektlər (eksternal hallar) adı altında bir insanın fəaliyyətinin digərlərinin rifahına təsiri başa düşülür.

Xarici məsrəflərə klassik misal ətraf mühitin çirklənməsidir. Bazarın iflasının mümkün olan digər halı hər hansı bir firmanın və ya kompaniyalar qrupunun bazar üzərində nəzarətinin bərqərar olmasıdır.

Bazar üzərində hökmranlıq bazar qiymətləri səviyyəsinə iqtisadi subyektin (yaxud bazar subyektlərinin kiçik qrupunun) həlledici təsir etmək qabiliyyətidir.

“Görünməz əl” daha az həddə iqtisadi nemətlərin ədalətli bölgüsünü təmin edə bilər.

Dünya ölkələri əhalisinin həyat səviyyəsi fərqlidir. Gəlirləri yüksək olan ölkələrin əhalisi aşağı gəliri olan ölkələrin əhalisindən fərqli olaraq daha çox yemək, geymək və tibbi xidmətlərə malk olur.

Məhsuldarlıq və həyat səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə dövlət proqramında nəzərə alınmalıdır.

Qiymətlər – hökumət həddindən artıq çox pul çap etdikdə artır. Bu, dünya tarixində inflyasiyaya, yəni iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artması prosesinə ən tipik misaldır.

Qısamüddətli perspektivdə cəmiyyət inflyasiya və işsizlik arasında seçim etməlidir.

Əgər inflyasiyanın azaldılması işsizliyin müvəqqəti artmasına səbəb olursa, bu halda inflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığı, bu qarşılıqlı ələqəni kəşf edən iqtisadçının şərəfinə adlandırılan Fillips əyrisini təsvir edir.

Bu gün Fillips əyrisinin düzgünlüyünə şübhə ilə yanaşılır. Lakin iqtisadçıların əksəriyyəti qısamüddətli perspektivdə inflyasiya və işsizlik anlayışları arasındakı asılılıq barədə müddə ilə razılaşırlar. Başqa sözlə, 1-2 illik dövr ərzində dövlətin iqtisadi siyasəti inflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsinin dəyişməsinə tam əks meyillər üzə çıxara bilər.

İqtisadi fəaliyyət və davranış anlayışları iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin şərhində iqtisadi hadisə və proseslərin, hərəkət və davranışların reallaşdırılması üçün vacib və zəruri olan əmtəə və xidmətlərin yaradılmasında ictimai-iqtisadi münasibət, yəni iqtisadi fəaliyyəti əks etdirir. Bu fəaliyyətin, hərəkətin ilk pilləsi, özünün də əsas mərhələsi istehsaldır.

İstehsal anlayışı iki cəhətdən diqqəti cəlb edir:

- birincisi, ümumiyyətlə istehsal mənası baxımından;

- ikincisi, ayrı-ayrı konkret dövrləri əhatə edən istehsal növləri, pillələri və formaları baxımından.

Ümumiyyətlə, iqtisadi nəzəriyyənin predmeti olan iqtisadi münasibət bütün dövrlərə xas olub, bunlarsız nəinki insanın həyatı, heç cəmiyyətin özü də mümkün ola bilməz. Buna görə də insanlar əməklərini təbiətə, təbiət cisimlərinə tətbiq etməklə istehsal fəaliyyətlərində olurlar. Bu da özünü bütövlükdə iqtisadi hadisə və proseslərdə, onları əks etdirən qanunlarda, kateqoriyalarda, prinsiplərdə və qanunauyğunluqlarda əks etdirir.

İqtisad elminin, onun tədqiqat obyektı və predmetinin əsas prinsiplərinin şəhrində başlıca funksiyası hadisə və proseslərin görünməyən tərəfini aşkar etmək olur. Bu mənada mahiyyət iqtisadi kateqoriya və qanunlar vasitəsilə aşkarlanır, təhlil edilir və öyrənilir.

İqtisadi anlayış müəyyən iqtisadi hadisə və prosesləri ümumiləşdirərək, müəyyən terminlərlə ifadə edərək iqtisadi anlayış və yaxud da qanun kimi iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı sahələrinin (pillələrin, mərhələlərin) müxtəlif hərəkət formalarının ümumiləşdirilmiş nəzəri ifadəsidir, təzahürüdür. Cəmiyyətin obyektiv iqtisadi hadisə və proseslərinin, prinsiplərinin, fəaliyyət formalarının dolğun və hərtərəfli dərk edilməsi müvafiq iqtisadi prinsiplər əsasında mövcud iqtisadi qanunlar və qanunauyğunluqlar vasitəsilə mümkün olur. Məhz bunlar iqtisadi hadisə və münasibətlərin daxili əlaqələrinin, onların arasındakı qarşılıqlı prinsiplərin tədqiqində, təhlilində və şərhində mühüm rol oynayır.

İqtisadi fəaliyyət və davranışlar özünəməxsus prinsiplərə malik olur. Elə buna görə iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin, qanun və qanunauyğunluqlarının tədqiqinə elmi-metodoloji yanaşmada, elmi yaradıcı münasibətlər müəyyən yenilik, səhih məntiqi nəticə çıxarmaqla, tövsiyələr irəli sürmək baxımından yanaşmalı və nəticələr əldə edilməlidir.

Elmi prinsipləri müəyyən edən cəhətlər onların iqtisadi hadisə və proseslərin tədqiqində və təhlilində ümümü şərt kimi qəbul edilməsinin pozitiv və normativlərin qəbul olunması bu və ya digər təhlilin üstün olmasına istinad edərək iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri pozitiv və normativ təhlil kimi müəyyən edilir.

Bu baxımdan da, pozitiv təhlil onu nəzərdə tutur ki, iqtisadi fəaliyyətin nəticə və müddəaları faktiki məlumatlara əsasən təsdiq edilməlidir. Deməli, hadisə və proseslərin arasında konkret asılılıqların aşkar edilməsi belə yanaşmanın diqqət mərkəzində olmasındadır. Müxtəlif təhlil metodundan istifadə edərək pozitiv yanaşma iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinə nəinki dəyişiklik amillərini aşkarlamaq, həm də onların nəticələrinə cavab verməyə çalışır. Buna əsasən də iqtisadi nəzəriyyənin problemlərinin inkişafının proqnozlaşdırılmasında əsaslı rol oynaya bilər. Bununla da iqtisad elminin əsas funksiyası, praktiki fəaliyyətlərin elmi əsası olmaq vəzifəsi reallaşdırılır.

İqtisadi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, pozitiv yanaşma öz-özlüyündə qiymətləndirmə mülahizələri və nəticələrini ehtiva etmir. Hansı dəyişikliklər daha yaxşıdır, dəyişikliklərin hansı variantına üstünlük verilməlidir? Məsələn, əgər cəmiyyətdə gəlirlərin bölgü sistemi təhlil edilirsə, bu halda pozitiv təhlil öz-özlüyündə bu məsələyə cavab verməz. Burada hansı bölgü sistemi ədələtli hesab edilməlidir?

İqtisadi siyasət baxımından qərarlar qəbul edərkən cəmiyyət pozitiv təhlildən alınan nəticələrə əsaslanaraq zəruri normativ təhlil metodundan istifadə edir. Lakin onlar normativ təhlil əsasında yaranan qiymətlərlə eyni deyildir. Bu qiymətləndirmələr iqtisadi qərarların qəbul olunması prosesinə qərarlar qəbul edilərkən şəxsi yanaşmanın xüsusiyyətləri ilə bağlı əlavə element daxil edilir.

Normativ təhlilin daha bir xarakterik xüsusiyyəti – cəmiyyətdə digər elmlərlə sıx əlaqədə olmasıdır. Belə ki, iqtisadiyyatda – ədalət, bərabərlik kimi anlayışlar sosiologiya, psixologiya və hətta tarixin gedişi ilə bağlı nəticələr nəzərə alınaraq qiymətləndirilməlidir. Bu isə cəmiyyətdə milli iqtisadi inkişaf modelinin, onun makroiqtisadi sabitliyinin, dayanıqlığının və bu gün iqtisadiyyatın çoxşaxəliliyinin təmin olunmasında və sürətlə inkişaf etdirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin izahında iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda nəzəri, praktiki yanaşma sübut edir ki, iqtisadi prinsipləri əhatə edən qanun və kateqoriyaların aşkarlanmasında (nəzəri-metodoloji yanaşmada), kəşf edilməsində, tədqiq və təhlil olunmasında, qeyd edildiyi kimi, tarixi və məntiqi metodun da xüsusi yeri və rolu vardır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyənin əhatə etdiyi prinsiplər, qanun və qanunauyğunluqlar, anlayışlar bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır.

İqtisadi fəaliyyət və davranışlarda, aktual problemlərin izahında iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin əhəmiyyəti inkaredilməzdir. İqtisadi fəaliyyət və davranışların vahidliyini, oradakı daxili əlaqələrin, qarşılıqlı asılılıq hallarının bütövlüyünü daha yüksək səviyyədə ifadə edir. Həm də iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda təkrarlanan sabit, möhkəm, onlara daxilən xas olan ən mühüm, zəruri səbəb və nəticə əlaqələrini təcəssüm etdirir. İqtisadi fəaliyyət və münasibətlərin onları əks etdirən prinsiplərinin hərəkət istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

I FƏSİL

İQTISADI NƏZƏRİYYƏNİN TƏBİƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

İqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və prinsipləri şərh edilərkən problemə aşağıdakı istiqamətdə diqqət yetirilməlidir:

- iqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və ona müasir baxış;

- “iqtisadiyyat” və “siyasi-iqtisad”, “Ekonomiks”, “iqtisadi nəzəriyyə” və yaxud da ümumi halda “iqtisad elmi” adlarının ümumi və fərqli cəhətləri;

- iqtisad elmləri sistemində iqtisadi nəzəriyyənin rolu və əhəmiyyəti;

- iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri;

- iqtisadi prinsiplərin təsnifatı.

Fərdi qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar əks etdirən prinsiplər, onların əlaqə və bağlılığı, bütövlükdə iqtisadi fəaliyyəti, davranışı və münasibətləri əks etdirən prinsiplər, milli iqtisadiyyat tədqiq və təhlil olunaraq şərh edilməlidir.

Müasir dövrdə iqtisad elminin (“İqtisadi nəzəriyyənin”) yeni ruhda tədqiqində, yeni fikir və ideyaların yürüdülməsində iqtisadi nəzəriyyə elminin qarşısında çox böyük və mühüm vəzifələr durur.

Belə ki, cəmiyyət artıq üçüncü minilliyi inamla irəlilədiyi bir zaman kəsiyində, dünya bütün resursların məhdudluğu şəraitində: nə?, necə?, nə qədər? və kim üçün? problemləri bütün bəşəriyyəti və onun hər bir üzvünü düşündürməklə bərabər, həm də narahat etməyə bilməz.

İctimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi, elmi-texniki tərəqqinin ictimai həyatın bütün tərəfini əhatə etdiyi, iqtisadi hadisə və proseslərin qloballaşdığı bir şəraitdə, iqtisadiyyatın vahid bir tam sistem halında formalaşdığı zamanda iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin bazar iqtisadi sistemi (münasi-

bətləri) şəraitində tədqiq olunması obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

Müasir qloballaşan dünya iqtisadiyyatının milli və beynəlxalq dairədə təşkili, idarə olunmasının əsas prinsipləri məhsul istehsalçılarından başlayaraq onu istehlak edənlərə qədər hamını düşündürməli və ictimai əmək bölgüsü qanunu əsasında bu prosesin inkişafı, təkmilləşdirilməsi və tərəqqisi təmin edilməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlum olduğu kimi, qloballaşmanın sürətlə baş verdiyi bir zamanda hər hansı bir məhsulun necə istehsal olunması, onun neçəyə başa gəlməsi, ona sərf olunan xərclərin nə qədər aşağı salınması iqtisadçıları düşündürür. Elm sahəsində olduğu kimi iqtisadi nəzəriyyə elminin də əhatə etdiyi hadisələrin və proseslərin nəzəri, praktiki olaraq tədqiq və təhlil edilərək nəzəri-metodoloji aspektdə şərh tələb olunur.

İqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və əsas prinsiplərini öyrənərkən biz ona müasir tələblər baxımından diqqət yetirməliyik. Odur ki, biz iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərini öyrənməklə tədqiq və təhlil edərək indiki qloballaşmanın sürətləndiyi dövrdə bazar iqtisadi sistemi (fəaliyyəti) şəraitində həm milli iqtisadiyyatda, həm də qloballaşan dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklərə uyğun ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən – innovasiya və intellektual əsasda istifadə aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün elmlərdə olduğu kimi, iqtisadi nəzəriyyənin əhatə etdiyi əsas prinsiplərin (problemlərin) şərhində elmi gerçəkliyin nəzəri irsinə əsaslanmaqla bütün elmi təkamüllər və yeniliklər cəmiyyətin obyektiv iqtisadi qanun və qanunauyğunluqlarının tələbinə, təbiətinə uyğun baş verməlidir. Belə olmazsa bazar iqtisadi sistemi şəraitində də bir çox elmi fikir və baxışlara əsasən iqtisadi-nəzəri tədqiqatlar mahiyyətcə,

mənaca yeni iqtisadi sistemin (bazar) tələblərinə uyğun formalaşa və inkişaf edə bilməz.

Müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin tədqiqi və təhlilində ancaq nəzəri-metodoloji aspektdə təhlil və praktiki yanaşma əsas tutularsa, bu halda elmin qarşısında qoyulan məqsəd, prinsip və funksiyalar uğurla həll edilə bilər.

Artıq cəmiyyət XXI əsrin ilk onilliklərini yaşadığı bir vaxtda iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin öyrənilməsi, yəni tədqiqi və təhlili çox aktual olmuşdur. Yeri gəlmişkən, iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin öyrənilməsi bütünlükdə bazar iqtisadi sisteminin və bazar mexanizminin (onu təşkil edən elementlərin), onun müxtəlif tərəflərinin: tələb, təklif, qiymət, rəqabət, xərclər, gəlirlər, iqtisadi artım, resurslar, istehlak, gəlirlər, təkrar istehsal, məşğulluq, işsizlik, yoxsulluq, inflyasiya, dövlətin iqtisadi rolu, tarazlıq, maliyyə, kredit, pul sistemi, milli və dünya iqtisadiyyatı, kapital ixracı, əmək miqrasiyası, dünya ticarəti, inteqrasiya, qloballaşma, təhlükəsizlik və s. kimi problemlərin nəzəri-metodoloji aspektdə öyrənilməsini vacib və zəruri edir. Bütün bu problemlər iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri ilə yanaşı, onun əhatə etdiyi digər problemlərin nəzəri-metodoloji bir əsasa malik olması, onun mühüm funksiyalarının yerinə yetirilməsi aktuallıq kəsb edir.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin nəzəri-metodoloji aspektdən şərh – iqtisadi hadisə və proseslərin təşəkkülü, təkamülü, inkişafı bazar münasibətlərinin xarakterinə və tələbinə tam uyğun qərarlara, qanun və qanunauyğunluqlara əsaslanmaqla elmi metodologiyaya dialektik idraka, elmi ideologiyaya və digər metodlara istinadən aşkar olunmalı və şərh edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi nəzəriyyə elmi hazır fikir və nəzəriyyələr yığını deyil, daha çox metoddur. İntellektual alətdir, təfəkkür texnikasıdır deyən Qərbin görkəmli iqtisadçısı Pol Heyne yazır: “İqtisadi nəzəriyyə tətbiq

olunmaq üçün hazır tövsiyyələr yığımı deyil, o təlimdən daha çox metoddur, intellektual alətdir, təfəkkür texnikasıdır. Düzgün nəticəyə gəlmək üçün ona ziyələnməyə kömək edir.¹

Bəşəriyyət XX əsri başa vuraraq XXI əsrin ilk onilliklərini yaşayır, bu tarixi dövrdə iqtisad elmi və onun nəzəri qolu olan iqtisadi nəzəriyyənin əhatə etdiyi əsas problemlərin nəzəri-metodoloji aspektdə araşdırılması, tədqiqi və təhlili iqtisadi həyatda onların yerinin, əhəmiyyətlinin müəyyən olunması həm milli və həm də beynəlxalq səviyyədə əsas prinsipləri sistemli şəkildə aşkar edərək müasir dünyanın tələblərinə uyğun araşdırılaraq öyrənilməlidir.

İctimai elmlər sırasında özünəməxsusluğu ilə seçilən və daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulan iqtisad elminin (iqtisadi nəzəriyyənin) modern prinsiplərə əsaslanan metodoloji bazasının müəyyən edilərək cəmiyyət həyatına tətbiq olunması – son nəticədə hər bir şəxsin həyat səviyyəsi və yaşayış tərzinin yüksəldilməsinə səbəb ola bilər.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycanda geniş modernləşmə siyasəti aparılır. Həyatımızın bütün istiqamətlərində modernləşmə əlamətlərini görə bilərik. Ölkəmizdə, eyni zamanda güclü iqtisadi potensial yaradılmışdır. Son illər ərzində aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkə tam şəkildə özünü təmin edərək, Dünya üçün böyük problemlər yaratmış maliyyə və iqtisadi böhran Azərbaycana çox az təsir etmişdir. Məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bu islahatların dərinləşməsi nəticəsində güclü, müasir dövlət yaradılsın. Biz artıq bu istiqamətdə çox böyük nailiyyətlərə çata bilmişik”.

İntibah yolunda olan hər bir xalq çağdaş dünya reallıqlarına nəzərən gələcək inkişaf prioritetlərini düzgün müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə, konkret zaman və məkan

¹ Р.Неуне. Образ экономического мышления. М.: 1993, с.10

daxilində keçdiyi yolun uğurlu nəticələrindən bəhrələnməyə çalışır. Bununla bir daha aydın olur ki, Azərbaycan cəmi 22 illik müstəqillik dövründə çox ağır sınaqlardan, çətinliklərdən üzü ağ çıxmış, bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin onilliklər boyu qət etdiyi inkişaf mərhələlərini geridə qoymuşdur. Ötən əsrin 90-cı illərin əvvəllərində kaos, anarxiya iqtisadi-tənəzl dövrünü yaşayan Azərbaycan bu gün Cənubi Qafqaz regionunun ən sürətlə inkişaf edən global enerji-kommunikasiya layihələrinin lokomotivinə çevrilən, bütün sahələrdə sürətlə modernləşən dövlət kimi tanınır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin böyük ziyalılıq və əsl vətəndaşlıq duyğusu ilə yazdığı “İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış” adlı məqaləsi keçid dövrünün bitdiyi və yeni iqtisadi sistemin intensiv şəkildə formalaşması zamanı ictimai, humanitar elmlərin əsl məzmun və əhəmiyyətinin üzə çıxarılması, onların rolu və yerinin düzgün müəyyən edilərək gücləndirilməsi baxımından qarşımıza mühüm vəzifələr qoyur. Bu məqsədlə 8 yanvar 2010-cu ildə Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı “İqtisadiyyat” qəzeti ilə birgə yeni, iqtisadi şəraitdə iqtisad elminin («İqtisadi nəzəriyyə»nin) yeri, rolu və qarşısında duran vəzifələrin səmərəli həllinə həsr olunmuş “Dəyirmi masa” keçirmişdir.

Məqalədə deyildiyi kimi, respublikamızda elmin, təhsilin inkişafı sahəsində mövcud ənənələrin milli məqsədə yönəldilməsi, bu ənənələrin çağdaş dövrün tələbləri səviyyəsində inkişafı istisnasız olaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan elminin, təhsilinin ümumilikdə mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətlərin olmuş ulu öndər ölkəyə rəhbərliyinin bütün dövrlərində bu sahələrə diqqət və qaygısını əsirgəməmiş, xalqın nıcatını məhz intellektual tərəqqidə görmüşdür.

Milli inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirən müstəqil Azərbaycan dövləti də öz yüksəlişini, sadəcə təbii sərvətlərin gətirdiyi dividentlərlə məhdudlaşdırmır. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi imkanlarını genişləndirməyə, biliklərə əsaslanan elmtutumlu iqtisadiyyatın formalaşmasına əsaslanır.

İndiki şəraitdə elmin inkişafı Azərbaycanda dövlət siyasətinin mühüm prioritet sahələrindən biridir. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək məqsədilə Prezident İlham Əliyevin 2009-cu il 4 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli strategiya” da fundamental elmlər üzrə tədqiqatları genişləndirmək və fundamental elmlər üzrə araşdırmaların müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması qarşıya mühüm vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyevin “İctimai və humanitar elmlər: zamanın kontekstində baxış” adlı məqaləsində yeni iqtisadi sistemin formalaşmasının intensiv xarakter alması üçün «elmdə, təhsildə ümumən intellektual sahələrdə ciddi dönüş yaradılmalıdır» ifadəsi, sözün həqiqi mənasında cəmiyyətin həyatında ictimai və humanitar elmlərin rolunun, yerinin, nüfuzunun və əhəmiyyətinin üzə çıxarılması istiqamətində təxirəsalınmaz çağırışdır. Son 20-25 illik dövr ərzində ictimai elmlər sahəsində də canlı diskussiyaların olmaması qeyd olunmaqla, belə mövqə nəinki ictimai elmin özünə, eləcə də bu sahədə çalışan mütəxəssislərə, nəticə etibarilə milli ideologiyaya, milli təfəkkür tərzinə də mənfi təsir göstərmişdir. İctimai elmlərin nüfuzunun azalması, obyektiv təhlilin, nəzəri ümumiləşdirmələrin aparılmasına olan ehtiyac, demək olar ki, aradan qaldırılmamışdır.

Məqalədə qeyd olunur ki, ictimai elmlər öz mənbəyini məhz gerçəkliyin obyektiv şəraitindən və təhlilindən alır. Ona görə də ictimai elmlərin, o cümlədən iqtisad elminin (“iqtisadi

nəzəriyyənin”) öyrənilməsinə və təhlilinə olan münasibət tamamilə dəyişməlidir:

- təhsil müəssisələrinin ixtisas profilinə uyğun ictimai və humanitar elmlərin dərslər yükünün uyğun və münasib şəkildə artırılmasına baxılmalıdır;

- fundamental iqtisad elminin əsasını təşkil edən iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqi və tədrisi yeni tələblərə uyğunlaşdırılmalı;

- respublikanın orta təhsil məktəblərində “iqtisadiyyatın əsasları” fənninin tədrisi üçün iqtisadi nəzəriyyə ixtisasında təhsil alacaq tələbələrə (bakalavr və magistr) say artırılmalı;

- baza iqtisadi təhsili olmayanların iqtisad elminə gəlişi məhdudlaşdırılmalı, tədqiqatçıların məsuliyyəti yüksəldilməli;

- ictimai və humanitar elm sahəsində çalışan, elmi ad və dərəcə alanların sosial statusları artırılmalıdır.

Bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyə ixtisasının ümumi iqtisadiyyat istiqamətindəki dövlət standartı, digər ictimai-humanitar fənlərdə olduğu kimi müəyyənləşdirilməli və gücləndirilməlidir.

Bu gün iqtisad elmi, yəni iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri haqqında söhbət açarkən bütün istehsal və xidmət dairələrini, sahələrini və onların obyektlərini, subyektlərini özündə birləşdirən iqtisadi hadisə və prosesləri ifadə edən iqtisadi münasibətləri, onları əks etdirən qərarları, qanunları və qanunauyğunluqları nəzərdə tutur. Buna görə də cəmiyyətdə onun inkişaf dövrü və mərhələlərində “təsərrüfat” və yaxud da “təsərrüfatçılıq” bütöv bir sistem halında fəaliyyət göstərərək inkişaf edir.

Deməli, bizim üzərində dayandığımız, iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri fənni (problemi) elmi mənada iqtisadi hadisə və prosesləri, onları əks etdirən qanunları və qanunauyğunluqları ifadə etməklə – makro, mikro– və meqo-iqtisadiyyat aspektində öyrənilməlidir. Buna görə iqtisadi

nəzəriyyə və onun əsas prinsipləri bütün qeyd olunan səviyyələrdə və dairələrdə bütöv tam bir sistem kimi ümumi prinsiplərə, qanun və qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Odur ki, həm milli, həm də qlobal dünya miqyasında və çərçivəsində iqtisadi hadisə, prosesləri ifadə edən problemlər iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektı və predmeti olur.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi, istehlakı bazar iqtisadi sistemi şəraitində sərbəst bazar münasibətləri, onların fəaliyyət mexanizminə əsasən iqtisadi anlayışların, qanunların və qanunauyğunluqların öyrənilməsi xüsusi aktualıq tələb edir. Bu baxımdan, iqtisadi nəzəriyyə iqtisadi hadisə və proseslərin mahiyyətinə varmaqla yanaşı, onların metodoloji əsasını da təyin edir. Elə buna görə də iqtisadi nəzəriyyənin başlıca funksiyası iqtisadi hadisələrin yaranması, inkişafı qanunauyğunluqlarının müasir dövrün tələbləri baxımından tədqiq və təhlil olmasını təmin etməkdir.

Məlumdur ki, iqtisadi nəzəriyyə XVIII əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər tarixi baxımdan böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Hazırda iqtisadi nəzəriyyənin inkişafının qanunauyğunluqlarının əsas prinsiplərini, iqtisadi həyatda onun rolu və əhəmiyyətini dərk etmək üçün iqtisadi fikir, ideyaların yaranması və inkişafı tarixinə bələd olmalıdır.

İqtisadi fikir tarixində “İqtisadiyyat” anlayışını ilk dəfə qədim yunan mütəfəkkirləri işlətmişlər. Belə ki, “İqtisadiyyat” yunanca iki sözün – “oykos” (ev, təsərrüfat) və “nomos” (qayda-qanun) birləşmələrindən əmələ gəlib “oykomiya” adlanır. Bu mənada “İqtisadiyyat” anlayışı elə əslində “İqtisadi nəzəriyyə” nin tədqiqat obyektidir.

Deməli, “İqtisadiyyat” anlayışı bütün (mikro–, makro–, mezzo– və meqo) səviyyələrində tam bir sistem kimi cəmiyyətin əsas prinsiplərini və qanunauyğunluqlarını əhatə edir və bütün bunlarla yanaşı, iqtisadi nəzəriyyə – həm milli, həm də

dünya iqtisadiyyatı (təsərrüfatı) səviyyəsində iqtisadiyyatı və onun qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyə tarixən cəmiyyət üçün yaranmış, onun son məqsədi və iqtisadi həyatda əsas prinsipləri əvvəllərdə olduğu kimi (bazar iqtisadiyyatı şəraitində də) insanların sosial rifahını və tələbatını öyrənməkdir.

Buna görə də ictimai əmək bölgüsü qanununa əsasən iqtisadiyyatın bütün bölmələri və sahələri tarazlaşdırılmalıdır. O, ictimai istehsalın bütün mərhələlərini (istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak) bir sistem kimi vəhdət halında özündə birləşdirməli və qanunauyğun olaraq inkişaf etdirməlidir. Bütün bunlar iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat predmeti, tədqiqat obyektinə olmaqla, həm də onun başlıca funksiyalarıdır.

İqtisadi nəzəriyyənin funksiyası bütün bu qeyd olunan sistemdə iqtisadi həyat hadisələrini, formalarını (iqtisadi münasibətləri) seçib ayırmaq, onları təhlil və tədqiq etməkdir. Deməli, iqtisadi nəzəriyyənin predmeti klassiklərin ümumiləşdirmələrindən göründüyü kimi, cəmiyyətin iqtisadi münasibətlər sistemidir. Yəni, insanların şüurlu, məqsədli fəaliyyətlərini əhatə edən münasibətlərdir.

Bu münasibətlər insanların həyatı və yaşayışı üçün obyektiv bir zərurətdir.

İqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektinə iqtisadiyyatdır. Yeri gəlmişkən, iqtisadi həyat elə bir mürəkkəb canlı orqanizmdir ki, burada insanların iqtisadi fəaliyyəti başqa fəaliyyət növləri ilə (ideoloji, siyasi, mədəni, inzibati və s.) çulğalaşır və qarşılıqlı təsir göstərir.

Deməli, iqtisadi münasibətlər cəmiyyətdə “xalis” şəkildə deyil, başqa münasibətlərlə qarşılıqlı sistem halında fəaliyyət göstərir.

İqtisadi nəzəriyyənin funksiyası bu münasibətlər sistemindən insanların fəaliyyət (davranış) formalarını, yəni iqtisadi münasibətləri seçib ayırmaq, öyrənmək və tətbiq

etməkdir. O, daim təkamül edir, dəyişən şəraitə uyğun olaraq inkişaf edir, yeni ideya və yeni fikirlərlə zənginləşir. Tarixi təcrübə göstərir ki, sosial-iqtisadi həyatda baş verən bütün dəyişikliklər obyektiv tələbatdan irəli gəlir. Belə həyatı dəyişikliklər öz əksini mütləq iqtisadi nəzəriyyənin yeniləşməsində təzahür etdirir. Bu proses müasir şəraitdə qloballaşan dünyada iqtisadi nəzəriyyənin əhatə etdiyi problemlərdə (müna-sibətlərdə) və tədqiqat obyektində öz əksini tapır.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında yaradıcı iqtisadi təfəkkürə və dəyişiklikliyə böyük ehtiyac duyulmaqdadır. Bu da bir həqiqətdir ki, elm ilk dəfə nəzəri-iqtisadi səpkidə bərqərar olmuşdur. O, tətbiqi ünsürləri də öz tərkibində sistemləşdirilmişdir.

Professor T.Vəliyevin fikrincə, “İqtisad elminin” tətbiqi sahələri çox-çox sonralar, təbii iqtisadi qanun olan ictimai əmək bölgüsü qanununun tələbinə uyğun olaraq və eləcə də başqa obyektiv tələblər üzündən konkret bilik sahələrinə ayrılıbmışdır, diferensiasyalaşmışdır.¹

Bununla əlaqədar olaraq müsair dövrdə fikrimizcə iqtisadi nəzəriyyənin ən yaxşı nümunələrindən istifadə edilməsi vacib və zəruridir. Belə ki, hazırki şəraitdə iqtisadi nəzəriyyə real vəziyyətin daha çox bazar sisteminin tələblərinə uyğun qərarlaşmasını və inkişafını öyrənməlidir. Bu baxımdan, dəfələrlə dərc olunmuş P.Sarmuelsonun “Ekonomika” dərsliyi daha maraqlıdır. Onun bu dərslərdə iqtisadi nəzəriyyənin ümdə problemlərinə verdiyi tərif daha çox praqmatik və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. O, iqtisadi nəzəriyyənin funksiyasını istehsalın və xidmətin səmərəli fəaliyyətinin öyrənilməsində görür.

¹ T.Vəliyev, İqtisadi nəzəri biliyin təkamülü və tarixi titulları haqqında//İqtisadi elmlər: nəzəriyyə və prakt. ADIU-nin mətbəəsi, 1998, № 3-4, S. 3.

P.Samuelsonun fikrincə, iqtisadi həyatda başlıca məsələlərnə istehsal etmək, nə qədər istehsal etmək, kim üçün istehsal etmək və hansı vasitələrlə istehsal etməkdən ibarətdir. P.Samuelsona görə iqtisadi nəzəriyyə insanların və cəmiyyətin müəyyən vaxt ərzində məhdud resusrlardan seçib istifadə edə bilməsini, istehsal olunan məhsulların cəmiyyət üzvləri arasında bölgüsü və istehlakını öyrənir.

Görkəmli Qərb iqtisadçıları K.Makkonel və S.Bryunun “Ekonomiks” dərslərində də iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə təxminən buna uyğun tərif verilir. Burada deyildiyi kimi, iqtisadi nəzəriyyə “məhdud resurslar şəraitində maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü və istehlakı prosesində insanların davranışının təhlilidir». Bu elm “insanın maddi tələbatlarının ən yüksək səviyyədə ödənilməsi məqsədilə məhdud istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması, yaxud onların idarə edilməsi problemlərini tətbiiq edir.”

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda klassiklərin iqtisadi nəzəriyyəyə verdiyi təriflər inkar olunmur. Əksinə, maddi həyat nemətlərinin istehsalı, bölgüsü və istehlakı yeni iqtisadi sistemə uyğun şərait baxımından öyrənilir. İnsan və onun tələbatının ödənilməsi ön plana çəkilir. Deməli, müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyənin ən çox tənzimlənən bazar iqtisadiyyatını, onun fəaliyyət mexanizmini,modellərini, qanunlarını və prinsiplərini tədqiq edir. Bunlarla yanaşı, hazırda nəzəri iqtisad – iqtisadi həyatın keçici cari məsələləri, təsadüfi hadisələri ayrı-ayrı fərdlərin davranışını, tək-tək müəssisələrin iqtisadi fəaliyyət prosesini öyrənir.

XVIII əsrdən başlamış (“Siyasi iqtisad”) bu günə kimi iqtisadi nəzəriyyə bütün iqtisadi bilikləri əhatə edən bütöv (tam) elm sahəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir.

İqtisad elmlər sistemində iqtisadi nəzəriyyə ən çox elmi-metodoloji funksiyalar daşıyır. Buna görə iqtisad elmini nəzəri və praktiki elmlərə bölmək daha düzgündür.

Bu bölgünü əsas tutaraq məşhur ABŞ iqtisadçıları K.Makkonnell və S.Bryu “Ekonomiks” dərslində yazırlar ki, iqtisadi nəzəriyyə bütün praktiki fəaliyyətinə baxmayaraq, dar ixtisaslı bir predmet deyil, akademik predmetdir.

Bu elmin problemləri fərdi iqtisadi fəaliyyət baxımından öyrənilməlidir. Buna görə də elmin predmetinə əmtəə və xidmətlər istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və istehlakı proseslərinə bütünlükdə makroiqtisadi səviyyədə yanaşmaq düzgündür.

Məlumdur ki, iqtisad elmini insanlar sadəcə elm xatirinə öyrənmişlər, eyni zamanda iqtisadi təfəkkürü inkişaf etdirmək xatirinə istifadə edirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həyatda əhəmiyyətli olmayan elm əslində boş və mənasız biliklər yığımından ibarətdir.

Şərqi müdrik mütəfəkkiri N.Tusi demişkən: “Elmsiz (əməl) şoranlığa səpilmiş toxuma bənzər, əməlsiz elm isə qəbrdəki diriyyə bənzər”¹.

Haqlı olaraq P.Samuelson iqtisadi nəzəriyyəni sosial elmlərin kraliçası adlandırır.

Artıq XXI əsrin ilk onilliyində beynəlxalq aləmdə iqtisad elmində, xüsusən də onun nəzəri-metodoloji əsası olan iqtisadi nəzəriyyənin mövcud problemlərinin əsaslı surətdə yenidən qurulmasının dərk edilməsini vacib və zəruri edir. Bu prosesdə keçmiş və müasir iqtisadi nəzəriyyələrin, iqtisadi cəryan və məktəblərin, ideyaların sintezi də baş verir.

İqtisadi nəzəriyyə bir sosial elm kimi insanı, onun iqtisadi fəaliyyətini, həyat tərzini, davranışını öyrənməli, onun öz predmetinə və öyrənmə obyektinə müxtəlif mövqelərdən yanaşmalıdır.

Klassiklərdən başlamış bu günə kimi iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə və tədqiqat obyektinə dair müxtəlif fikir və ideyalar yaranmışdır.

¹ N.Tusi Əxlaqi-Nasiri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı. Bakı, 1980. S. 210.

Hələ iqtisad elminin olmadığı və natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etdiyi orta əsrlərdə yaşamış böyük Şərq mütəfəkkiri İbn Həldun (XIV əsr) insanların iqtisadi fikrini cəmiyyətin təməli hesab etmişlər.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi iqtisadiyyatın öyrənilməsini “İctimaiyyət” adlandırdığı elmin obyektini hesab edir. Onun fikrincə, “Bu elmin obyektini (mövzusu) ictimai əməklə birləşən və beləliklə, istehsalı ən kamil təşkil edən insanlar münasibəti sistemidir. Hamı bu elmi öyrənməyə səy etməlidir ki, fəzillat sahibi olmağı bacarsın, rəftar və davranışında səhvlərə yol verməsin”.¹

Göründüyü kimi, N.Tusin iqtisad elminə verdiyi bu tərif “iqtisadi münasibətlər sistemi”dir və burada “insanın iqtisadi fəaliyyəti və idarəetməsi”, “insanın rəftarı və davranışı” kimi anlayışlar mühüm yer tutur.

Bütün bunlar müasir dövrdə iqtisad elminə verilən təriflərə xeyli uyğun gələn fikirlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisad elmi tarixində həmişə sərvət, onun mənbəyi, bölgüsü və istifadə olunması, həm Şərq və həm də Qərb klassiklərinin elmi araşdırma obyektinə olmuşdur. Belə ki, ilk dəfə iqtisadi nəzəriyyəni bütöv bir elm halında araşdıran dahi ingilis iqtisadçısı A.Smit (1723-1790) və D.Rikardo (1772-1823), sərvəti iqtisadi nəzəriyyənin («Siyasi iqtisad») predmeti hesab etmişlər. Onlar sərvətin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı proseslərini bir sistem halında araşdırmış və onun inkişaf qanunlarını aşkara çıxarmışlar. Onlar, eyni zamanda ən qüdrətli sərvət olan insanı, onun iqtisadi və mənəvi maraqlarını, həyat tərzini, davranış qaydalarını da araşdırıb qiymətli fikir yürütmüşlər.

A.Smitin 1776-cı ildə nəşr etdirdiyi “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” adlı əsəri onun şah əsəri hesab olunur. A.Smit onun iqtisadi elmi haqqında olan

¹ N.Tusi Əxlaqi-Nasiri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı. S. 210.

çox müsbət fikirlərini XIX əsrin ən məşhur, ən böyük səhih elmi təfəkkürlü mütəfəkkir alimi sayılan A.Marşall A.Smitə, onun iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında xidmətlərinə və roluna xüsusi müsbət qiymət vermişdir¹.

“Görünməz əllər”, “İqtisadi insan” anlayışları A.Smitə məxsusdur. “İqtisadi insan” anlayışında da o, insanın təbiəti, insanla cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti haqqında müddəalar ifadə etmişdir. A.Smit insanın iqtisadi fəaliyyətinin başlıca motivini şəxsi mənafe ilə bağlayır, onun əmək bölgüsündə yerini və iştirakını, yəni istehsal və istehlak etmək, məhsul satmaq və onu satın almaq, işçi tutmaq və işlə təmin olunmaq, cəmiyyətin resurslarından səmərəli istifadə etmək və başqa halları əsas tutmalıdır.

D.Rikardonun əsas əsəri “Siyasi iqtisad və vergi qoymanın əsasları” (1817) adlanır. D.Rikardo bu əsərində milli gəlirin bölgüsü qanunlarını aşkar etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Onun iqtisadi nəzəriyyənin təkamülündə özünəməxsus xüsusi rolu vardır.

Marksistlərin fikrincə, iqtisadi nəzəriyyə istehsal münasibətlərini, yəni iqtisadi münasibətləri onun obyektiv iqtisadi qanunlarını öyrənən elmdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir qlobal dünya iqtisad elmində iqtisadi nəzəriyyənin predmeti və funksiyaları daha çox bazar iqtisadiyyatının real vəziyyətinə uyğun şəkildə tədqiq edilir. Müasir dövrdə iqtisadi nəzəriyyə daha çox sərbəst tənzimlənən iqtisadiyyatı, onun fəaliyyət mexanizmini, modellərini, qanunlarını və prinsiplərini öyrənir.

Onu da qeyd etməliyik ki, iqtisadi nəzəriyyə çoxəsrlik inkişafın nəticəsi olmaqla müasir iqtisadi həyatın obyektiv şəraiti və mənafeyi ilə sıx əlaqədə yaranıb formalaşmışdır.

¹ A.Marşall. “Принципы экономической науки” III cild, М.,1993. S. 187.

İqtisadi ədəbiyyatda müasir iqtisadi nəzəriyyələr: neoklassik, keyncilik, institusional və s. istiqamətlərdə inkişaf edir.

Əgər bu məktəblərə ümumi və sadə xarakteristika versək, onda deməliyə ki, neoklassik istiqamət – azad iqtisadiyyat, institusional-sosioloji istiqamət formalarında fəaliyyət göstərir ki, bunların hər biri digəri üçün alternativ nəzəriyyələr, müxtəlif ideyalar, baxışlar və konsepsiyalar sistemidir. Onu da qeyd edək ki, hər bir istiqamətdə, istər nəzəri, istərsə də praktiki fikir ayrılıqları da yox deyildir.

İqtisadi hadisələri və prosesləri (münasibətləri, prinsipləri, fəaliyyəti) öyrənmək üçün müəyyən metod və üsullara istinad olunmalıdır. Hər bir elmdə olduğu kimi iqtisadi nəzəriyyə elmi də fəaliyyət gedişatında öz metod və üsullarına söykənir.

İqtisadi nəzəriyyədə ən çox üstünlük təşkil edən metod – təhlilə əsaslanan dialektik idrak metodudur. Çünki dialektik idrak real həyatda mövcud olan və inkişaf edən iqtisadi hadisələrin daxili əlaqə xassələrini açıb təhlil edir. İqtisadi hadisə və proseslər daim yaranır və inkişaf edir, fəaliyyətdə olur ki, bu elə özü də dialektikdir.

Qeyd etməliyə ki, iqtisadi nəzəriyyə, eyni zamanda dərkətmənin müxtəlif üsullarından istifadə edir.

İqtisadi nəzəriyyənin metodları haqqında məsələ iqtisadi hadisə və proseslərin necə, hansı tərzdə öyrənilməsi üsulu deməkdir. Elə buna əsasən də metodları iki qrupa ayırmaq lazımdır:

1. Ümumi metodlar;
2. Lokal metodlar.

Ümumi metodlar – bütövlükdə iqtisadi gerçəkliyin elmi mənimsənilməsinə ümumi yanaşmaların mövcudluğunu əks etdirir. Belə ki, ümumi fəlsəfi metodoloji bazanı, iqtisadi hadisə və proseslərin tədqiqinin dünya görüşünü və metodoloji əsasını təşkil edir. Bu metodlar nəzəri-metodoloji yanaşmalar və yaxud da iqtisadi metodologiyanın istiqamətləri kimi

müəyyən edilə bilər. İqtisadi nəzəriyyənin ümumi metodlarında əks olunan fəlsəfi və iqtisadi aspektlərin sıx bağlılığı iqtisadi nəzəriyyənin bütün inkişaf mərhələlərində özünü büruzə vermişdir.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin öyrənilməsində nəzəri-metodoloji yanaşmada lokal metodlar, yəni konkret alətlər, üsullar və vasitələr kimi onların köməyi ilə iqtisadi sistemin bu, yaxud digər tərəfləri, aspektləri tədqiq və təhlil edilir. İqtisadi hadisə və proseslərin tərəfləri arasında bu və ya digər metodologiyaya bağlı spesifik metodların, həm də istənilən metodologiyanın reallaşması zamanı istifadə edilən universal metodları ayırmaq lazımdır.

İqtisadi proseslərin öyrənilməsinin əsas üsullarından biri elmi abstraksiya metodudur ki, bu iqtisadi hadisələrin təfəkkürdə ümumiləşdirilməsi də onların anlayışlar, yəni kateqoriyalar şəklində ifadə edilməsidir. Bu metod vasitəsilə hadisələr öz konkret keçici və təsadüfi tərəflərdən təcrid olunur. Onlara xas olan ümumi mühüm cəhətlər aşkara çıxarılır.

Əlbəttə, abstrakt (mücərrəd) anlayışlar heç də məzmun-suz və mahiyyətsiz deyildir. Bu anlayışlar əslində iqtisadi gerçəkliyin müəyyən tərəflərini, mahiyyətini əks etdirir.

Abstrakt təfəkkürdən hadisələrin konkret formalarının təhlilinə keçid, o hadisələrin mənasını açmağın mühüm üsuludur.

Deməli, iqtisadi nəzəriyyə cəmiyyətdə baş verən hadisə və prosesləri öyrənərkən özünün elmi abstraksiya metodu ilə yanaşı, digər metodla, üsullarla iqtisadi hadisə və prosesləri qarşılıqlı əlaqə və asılılıq halında öyrənir.

XIX əsrin görkəmli iqtisadçısı Alfred Marşall hesab edirdi ki, “iqtisad elmi» insan cəmiyyətinin normal həyat fəaliyyətini öyrənir. O dövrdən 100 ildən çox vaxt keçsə də, bu gün insanların iqtisadi fəaliyyəti haqqında biliklərimiz əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Dahi iqtisadçının fikirlərini əsas

tutaraq bu gün XXI əsrdə yaşayarkən “İqtisadi nəzəriyyə”nin öyrənilməsi bizdən iqtisadi hadisə və proseslərin tədqiqində və təhlilində onun əsas prinsiplərinin təsnifləşdirilməsi prosesinə diqqət verməyi tələb edir.

Görkəmli ABŞ iqtisadçısı Q.Menkyua görə “İqtisadi nəzəriyyə”nin prinsipləri müxtəlif həyat situasiyalarında insanlara lazımdır.

Cəmiyyətin – onun sərəncamında olan məhdud resurslardan necə istifadə etmək: nə istehsal etməsi?, kim üçün istehsal etməsi? nə qədər istehsal etməsi və hansı vasitələrlə istehsal etməsi? problemləri iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin təsnifləşdirilməsini zəruri edir.

İqtisadi nəzəriyyə çoxsahəli elm olduğuna görə onu bir neçə əsas ideyalar birləşdirir. Odur ki, iqtisadi nəzəriyyənin on prinsipinə, onların hər birinin ayrılıqda şərhinə keçməzdən əvvəl iqtisadi prinsiplərin təsnifatına fikir verməliyik.

Məlumdur ki, “Ekonomika” yunan sözü olub, mənası “ev təsərrüfatlarının idarə olunması” deməkdir. İlk baxışdan “ev təsərrüfatı” və “iqtisadiyyat” tamamilə müxtəlif anlayışlardır. Lakin diqqət yetirdikdə görürük ki, onların arasında oxşar cəhətlər vardır. Belə ki, bunlar «ev təsərrüfatı»nda bir çox qərarların qəbul olunmasının zəruriliyi ilə meydana çıxır. Yəni, «ev təsərrüfatı» şəraitində ailə üzvlərindən kim hansı müyyən olunan vəzifələri yerinə yetirəcək və əvəzində nə alacaq. Daha aydın desək, hər bir ailə üzvlərinin qabiliyyəti, imkan və arzuları nəzərə alınmaqla – onların arasında məhdud resursların bölüşdürülməsi obyektiv zərurətə çevrilir.

Ev təsərrüfatı kimi cəmiyyətdə çoxlu sayda qərarların qəbul olunması zəruriyyəti ilə qarşılaşır. Bu, hər şeydən əvvəl, hansı problemlərin həll olunması və bu məsələlərin kimə həvalə olunması barədə cəmiyyət qərarları qəbul etməlidir.

Odur ki, cəmiyyətdə resursların idarə edilməsi məsələsinin vacibliyi – onların məhdudluğu ilə müəyyən olunur.

“Ekonomiksin prinsipləri” kitabında qeyd edildiyi kimi, “məhiyyətə məhdudluq o deməkdir ki, cəmiyyət müəyyən həcmdə resurslara malikdir və buna görə də insanların malik olmaq istədikləri bütün əmtəə və xidmətləri istehsal edə bilmir. Ev təsərrüfatının ailənin hər üzvünə arzu etdiyini vermək imkanı olmadığı kimi, cəmiyyət də hər bir üzvünə onun can atdığı yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək iqtidarında deyil”¹ dir.

Deməli, “ekonomiks” mənaca cəmiyyətin onun sərəncamında olan məhdud resurslardan necə istifadə etməsi haqqında elm olub, bu resurslar, adətən bir planlaşdırıcı mərkəzdən deyil, milyonlarla ev təsərrüfatı və firmaların birgə səyi ilə bölüşdürülərək istifadə edilir.

İqtisad elminin (iqtisadçıların) vəzifəsi isə insanların qərarlar qəbul etməsi prosesinin öyrənməsinə kömək etməsindən ibarətdir.

İqtisadi nəzəriyyəni çoxsahəli elm kimi bir neçə əsas prinsiplər birləşdirir. Bu fəsildə iqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və onun prinsipləri ilə yanaşı, qısaca iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin təsnifatı haqqında məlumatlandırmağa çalışacağıq. Elə buna görə də, qərarların necə qəbul olunması, iqtisadi hadisə və proseslərin, prinsiplərin, qanunların və qanunauyğunluqların məhiyyətə nə demək olduğu heç kəsə sirt olmadığı kimi, iqtisadiyyatın hərəkəti onu təşkil edən ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyətini əks etdirdiyi üçün iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin öyrənilməsinə və şərhinə diqqət yetirməliyik. Bu prinsiplər:

1. İnsan seçir, yəni müasir cəmiyyətdə ətraf mühitin mühafizəsi və gəlirlərin yüksək səviyyəsi arasındakı seçim prinsipi mühüm əhəmiyyət kəsb edir; buna görə də cəmiyyətin həlli yollarını tapmaq məcburiyyətində qaldığı digər məsələ

¹ Q.Menkyu. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı 2009, s. 21.

səmərəlilik və bərabərlik arasında seçim prinsipidir ki, bu halda səmərəlilik – məhdud resurslardan istifadədən cəmiyyətin maksimum mümkün nemətləri əldə etməsini, bərabərlik isə əldə olunan nemətlər cəmiyyətin bütün üzvləri arasında bərabər bölüşdürülməsi prosesini, başqa sözlə, səmərəlilik – iqtisadi piroq, bərabərlik isə onun hissələrə bölünməsi üsuldur;

2. Xərclər prinsipi arzuolunanların əldə edilməsi üçün imtina edilənlərdən ibarət olub, xərclərin və nemətlərin müqayisəsini tələb edir, burada alternativ xərclər məsələsi (itirilmiş imkanların xərcləri) arzuolunanların əldə edilməsi üçün imtina edilənlərdən ibarət olur;

3. Ağıllı insan son həddə dəyişikliklər terminlərini də fikirləşir ki, bu da bir çox vacib məsələlərin həlli üçün mövcud fəaliyyət planına cüzi dəyişikliklər edilməsi tələb olunur, iqtisadçılar bunları son hədd dəyişikləri adlandırırlar;

4. İnsanın stimullara reaksiya verməsi prinsipi – insanın qəbul etdiyi qərarlar, adətən mümkün olan xeyir və məsrəflərin müqayisəsinə əsaslandığı üçün onlar arasındakı nisbətə dəyişməsi, şübhəsiz, şəxsin qərarlarına təsir göstərir və bu dörd prinsiplər fərdin qərarlar qəbul etməsinin əsasında durur;

5. Hər kəsin xeyrinə ticarət etmək prinsipi – ölkələr arasındakı rəqabət çox mürəkkəb hadisəyə çevrilir ki, bu halda iki ölkə arasında ticarət hər iki tərəfin xeyrinə olur, yəni ticarət prosesində iştirak etməklə fərd daha ucuz qiymətlərlə daha çox əmtəə və xidmətləri almaq imkanı əldə edir, ticarət onlara daha bacarıqlı olduqları sahələrdə ixtisaslaşmağa və mübadilə nəticəsində daha çox sayda əmtəə və xidmətlər əldə etməyə imkan verir;

6. Bazar-iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin daha əlverişli prinsipidir ki, bu bazar iqtisadi sistemi şəraitində planlaşdırma mərkəzinin qərarları milyonlarla firma və ev təsərrüfatlarının qərarları ilə əvəz olunur və bazarlarda

qarşılıqlı əlaqəli qərarların qəbul olunmasının əsasında qiymətlər haqqında informasiya və şəxsi maraq durur, sonnda alınan nəticə bir çox hallarda bütövlükdə cəmiyyətə maksimal fayda gətirir;

7. Bəzən prinsipcə dövlət bazara müsbət təsir etmək imkanına malik olmaqla, adətən bazar iqtisadi fəaliyyətinin təşkilini çox səmərəli koordinasiya edir, lakin bu qaydadan bəzi mühüm kənarlaşmalar mövcud olur ki, bu halda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi iki səbəbdən: səmərəliliyin və bərabərliyin təmin olunması baxımından məqsədyönlü olur, “görünməz əl” bazarı resursların daha səmərəli bölgüsünə gətirib çıxarır, lakin bəzən müxtəlif səbəblərə görə “görünməz əl” işləmir və bazarın öz-özünə resursları səmərəli bölüşdürmək iqtidarında olmaması vəziyyətinə təsir edərək iqtisadçılar “bazarın müvəffəqiyyətsizliyi” anlayışından istifadə edirlər, “görünməz əl” daha az həddə iqtisadi nemətlərin ədalətli bölgüsünü təmin edə bilər, gəlir vergisinin alınması və sosial qüvvə kimi bir çox dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi yolu ilə iqtisadi nemətlərin daha ədalətli bölgüsünə nail olmaqla, dövlətin bazar situasiyasını yaxşılaşdırmaq imkanına malik olması, zəruri olmayan hallarda isə bundan istifadə edərək dövlət siyasətinin səmərəlilik və bərabərliyinin əldə olunmasına kömək etməkdən ibarətdir;

8. Əhalinin həyat səviyyəsi ölkənin əmtəə və xidmətləri istehsal etmək qabiliyyəti prinsipi ilə müəyyən olunur ki, bu müxtəlif ölkələrin əhalisinin həyat səviyyəsindəki böyük fərqlər – işçilərin vaxt vahidi ərzində daha çox əmtəə və xidmətlər istehsal etdiyi ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti yüksək həyat səviyyəsinə malikdir. Əhalisi daha az məhsuldarlıqla işləyən ölkələrdə isə insanların əksəriyyəti daha sadə şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalırlar, məhsuldarlığın artım sürəti-ölkədə orta gəlirin artım sürəti ilə müəyyən olunur, yüksək həyat səviyyəsinin bünövrəsi isə məhsuldarlığın

artırılması və işçilərin təhsil, qabaqcıl texnologiyalar, əmək vasitələri və alətləri əldə etmək imkanını təmin etməkdir;

9. Qiymətlər hökumət həddən artıq çox pul çap etdikdə artır, bu dünya tarixində inflyasiya – iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasına ən tipik misaldır ki, bu halda inflyasiyanın yüksək səviyyəsi müxtəlif ictimai xərclərin artması ilə bağlı olduğu üçün qiymətlərin artım tempinin aşağı səviyyədə saxlanması əksər dünya ölkələrinin siyasətlərinin əsas məqsədlərindən biridir;

10. Qısamüddətli perspektivdə cəmiyyət inflyasiya və işsizlik arasında seçim edərək çox vaxt inflyasiyanın azaldılması işsizliyin müvəqqəti artmasının səbəbi kimi nəzərdən keçirilir ki, bu halda inflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığı, bu qarşılıqlı əlaqəni kəşf edən iqtisadçının şərafinə adlandırılan Fillips əyrisi təsvir edir, Flips əyrisinin təhlili isə iqtisadiyyatın inkişafının başa düşülməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərin sonrakı fəsilərdə daha ətraflı və geniş səkidə şərh edərək tədqiq və təhlil edəcəyik.

II FƏSİL

İQTİSADI FƏALİYYƏT VƏ DAVRANIŞDA İQTİSADI PRİNSİPLƏRİN ROLU

Bu fəsildə iqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi prinsiplərin rolu haqqında bəhs edərkən:

- iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin nəzəri-metodoloji əsaslarına diqqət verməliyə;

- sonra elmi prinsipləri müəyyən edən cəhətlər, onlarda iqtisadi hadisələrin və proseslərin tədqiq və təhlilinin ümumi şərt kimi qəbul edilməsinin pozitiv və normativlərin qəbul olunması;

- iqtisadi nəzəriyyənin dərk olunmasında əsas iqtisadi prinsiplərin rolu;

- müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyənin aktual problemlərinin izahında əsas iqtisadi prinsiplərdən istifadə olunmasının əhəmiyyəti şərh olunmalıdır.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, iqtisadi davranış və fəaliyyət nəinki insanla təbiət arasında baş verən hadisə və prosesdir, eyni zamanda münasibətdir. Bu fəaliyyət iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin nəzəri-metodoloji əsaslarını, elmi prinsipləri əhatə edən cəhətləri, onların tədqiqində və təhlilində ümumi şərh kimi pozitiv və normativlərin qəbul olunması, müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyə elminin əsas prinsiplərinin izahında onlardan istifadənin əhəmiyyəti əsas tutulmalıdır.

İqtisadi fəaliyyət və davranışın mühüm, mümkün şərti olan: əmək, əmək predmeti və əmək vasitələrinin mövcudluğu və vəhdətliyi əmək prosesinin ən mühüm aparıcı mərhələsi olan istehsal prosesi olub, bəşər cəmiyyətində insanların öz tələbatlarını ödəmələri üçün bu fəaliyyət və davranış fasiləsiz ardı-arası kəsilmədən bərpa və təkrar olmalıdır.

XIX əsrin görkəmli iqtisadçısı A.Marşallın fikrincə, «İqtisad elmi insan cəmiyyətinin normal həyat fəaliyyətini öyrənir». Həmin dövrdən 100 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, iqtisadi nəzəriyyə elmi bu gün də insanların iqtisadi fəaliyyəti və davranışları (münasibətləri) haqqında biliklərimizi əhəmiyyətli dərəcədə artırıb və dahi iqtisadçının fikirləri özünü doğruldur desək səhv olmazdı.

Odur ki, müasir dövrdə «İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri»nin tədqiqi, təhlili, iqtisadi fəaliyyət, davranış nöqtəyindən nəzərdən müxtəlif həyat situasiyalarında insanlara lazımdır və obyektiv zərurət kəsb edir.

İqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektini insanların həyat fəaliyyətinin və davranışının xüsusi sahəsi kimi – iqtisadiyyatdır. Bu sahənin xüsusiyyətləri, onun məzmunu, bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin və onun əsas prinsiplərini müəyyən edir.

Odur ki, iqtisadiyyat insanların fəaliyyətinin və davranışının sistemidir. Bu da iqtisad elminin öyrəndiyi münasibət kimi, özündə dörd mərhələni: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak fazalarını ehtiva edir, birləşdirir.

Bu sahənin xüsusiyyətləri, məzmunu, onun əsas hissəsi kimi öz mahiyyətinə görə insanların iqtisadi hadisə və proseslərinin öyrənilməsinə, təhlilində real vəziyyətin daha dürüst şəkildə dərk edilməsinə və sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan yaradır.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin tədrisinin sistemləşdirilməsi üçün fikrimizcə, ardıcılıqla müasir şəraitdə bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin aktual problemlərini nəzəri və əməli olaraq real vəziyyətə uyğun tədris etmək və öyrənmək üçün:

- iqtisadi nəzəriyyənin təbiəti və ona müasir baxışla yanaşılması;
- iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin metodoloji əsasları;
- iqtisadi qərarların qəbulu prinsipinin mahiyyəti;

- qərarların qəbulu ilə edilən seçimlə alternativ variantlarla xərclərin müqayisəsi;

- iqtisadi fəaliyyət və davranışla bağlı dəyişikliklər edilməsi, zəruriliyi, əlavə fayda və əlavə xərclərin qiymətləndirilməsi, son hədd dəyişikliklərinin edilməsində rolu;

- qərarların qəbulu stimullara olan münasibətin yeri, stimula – az xərclə, çox fayda əldə etmək imkanı kimi;

- insanların qarşılıqlı əlaqəyə girməsində ticarətin yeri, qəbul olunmuş qərarların ticarət əlaqələrinin (davranışının) aparılmasının zəruri və vacib amili kimi;

- inzibati amirlik sisteminin süqutu, bazar sistemi iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin əlverişli üsulu kimi;

- iqtisadi sferada fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin əlaqələndirilməsində bazarın təşkilinin üstünlükləri və çatışmazlıqları;

- iqtisadi potensial və istehsal imkanları, əhalinin həyat səviyyəsi və əmək məhsuldarlığı;

- inflyasiya – iqtisadiyyatda həddindən artıq qiymətlərin artmasının nəticəsi kimi, inflyasiyanın klassik nəzəriyyəsi;

- işsizliyin təbii səviyyəsi və onun təmin olunmasının xüsusiyyətləri;

- iqtisadi artım sürətilə inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçimin əsas makroiqtisadi problemləri;

- iqtisadi artım sürətinin müasir dünyada faydalı həyat tərzinin formalaşmasındakı yeri;

- qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında əlaqənin mövcudluğunun səbəbləri məsələləri əsas prinsiplər kimi iqtisadi nəzəriyyə elminin iqtisadi fəaliyyət və davranışların (münasibətlərin) tədrisində və şərhində əks olunmalıdır.

İqtisadi həyat fəaliyyətinin və davranışının xüsusi sahəsi kimi iqtisadiyyat – insanların xüsusi spesifik münasibətlər sahəsidir. Elə buna görə iqtisadiyyat subyektləri kimi məhz insanlar seçim edir və qərarlar qəbul edirlər. Ailə üzvlərini saxlamaq və investisiyaların qoyuluşu üçün gəlirləri bölüş-

dürürlər. Deməli, insanlar məhsulun istehsalı və mübadiləsi, onların satışından gəlirlərin əldə edilməsinə görə bir-biri ilə fəaliyyətə girirlər. Bu fəaliyyət və davranış şəraitində (sahibkarlar) nəinki ödənişlər, həm də subsidiya və digər vəsait almaq üçün dövlətlə münasibətə girirlər.

İqtisadi fəaliyyət və davranışda insanların münasibətləri mürəkkəbləşir, yeni subyektlər, onların qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin yeni formaları meydana çıxır. Məhsul və gəlirlərin mənimsənilməsi isə bu prosesin yeni-yeni iştirakçılarını meydana çıxarır. Deməli, cəmiyyət son dərəcə mürəkkəb və ziddiyətli orqanizm kimi inkişaf etdikcə insanların iqtisadi fəaliyyət və davranış prinsiplərinə əsasən onların iqtisadi fəaliyyətində münasibətləri də dəyişir.

Məlumdur ki, iqtisadi fəaliyyət və davranışda – insanların və subyektlərin (firmaların, ev təsərrüfatlarının) iqtisadiyyat sahəsindəki münasibətlərin (istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın) quruluşu və məzmunu əvvəlcədən onunla müəyyən edilir ki, iqtisadi fəaliyyətdə bütün cəmiyyət üçün aparıcı xarakter kəşf edən aşağıdakı bir sıra iqtisadi davranış və fəaliyyət prinsipcə eyni vaxtda yanaşı baş verir:

1. Resursların məhdudluğu və tələbatların müxtəlifliyi ilə bağlı iqtisadi subyektlərin daima rəşional və səmərəli qərarlar seçməsi prinsipi;

2. Cəmiyyətdə nemətlərin yaradılması (istehsal), mübadiləsi və bölgüsü prosesində iqtisadi fəaliyyətdə daima təkrar istehsal prosesi baş verir ki, bununla da resurslar, məhsullar, isehlak prosesi və insanların özləri də bərpa (təkrar istehsal) olunurlar;

3. İqtisadi həyatda seçim, həyatın özünün təkrar istehsalı – insanlar tərəfindən, əsasən hüquqi formada (qanunlar, inzibati aktlar, sərəncamlar və s.), eləcə də təşkilatlar sisteminə təsbit olunmuş müəyyən qayda və normalar əsasında baş verir. Belə təşkilatların ən parlaq nümunəsi itisadi fəaliyyət və davranış prinsipinə əsasən qərarlar qəbul edən

müxtəlif qurumlar, deməli, iqtisadi münasibətlər labüd olaraq cəmiyyətdəki institut, təşkilat, qayda və normalar sistemindən irəli gəlir və bütün bunlar iqtisadi fəaliyyət və davranışla bağlı iqtisadi prinsiplərlə əlaqədar qəbul edilərək ictimai təkrar istehsal prosesinə fəal təsir edir.

Deməli, iqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi prinsiplərin rolu cəmiyyətdə məhdud resursların səmərəli istifadəsi prosesində iqtisadi münasibətlərin və cəmiyyətdə nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı ilə əlaqədar milli iqtisadiyyatın strukturunu müəyyən edən münasibətləri ayırmaqla iqtisadi fəaliyyət və davranışda insanların cəmiyyətin təsbit etdiyi norma və qərarlar çərçivəsində həyata keçirərək iqtisadi fəaliyyət və davranışda (münasibətlər sistemində) tədqiq və təhlil etmək lazımdır.

Yeri gəlmişkən, «İqtisadi nəzəriyyə»nin əsas prinsiplərinin şərhinə elmi-metodoloji yanaşmada onun aşağıdakı prinsiplərinə əməl olunması tələb edilir. İqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi prinsiplərin tədqiqində müəyyən yenilik, səhih məntiqi nəticə çıxarmaqla müəyyən tövsiyələr irəli sürmək lazım gəlir.

İqtisadi nəzəriyyə metodoloji əsasla malik olmasa iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda, onların tədqiqində və təhlilində pozitiv və normativlərin qəbul olunması prinsiplərinə əsaslanmasını tələb edir.

Bütün elmlər, xüsusilə metodoloji səciyyəli elmlər iqtisadi fəaliyyət və davranışların şərhində ümumi şərt kimi qəbul edilməsinin pozitiv və normativlərin tətbiq olunmasına dialektik surətdə bağlıdır.

İqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi prinsiplərin həyata keçdiyi problemlərin növündən, inkişaf mərhələsindən, milli iqtisadiyyatların tipindən asılı olmayaraq, iqtisadi həyatda həmişə üç ümumi iqtisadi problemi həll etməyi tələb edilir.

Bunlar:

- nəyi istehsal etməli;
- necə istehsal etməli;
- kim üçün istehsal etməli – problemlərinin həll edilməsinin obyektiv zərurət olmasıdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, elmi prinsipləri müəyyən edən cəhətlər, onların iqtisadi fəaliyyət və davranışda ümumi şərt kimi götürülməsi pozitiv və normativlərin qəbul edilməsində bazar iqtisadi sistemi şəraitində iqtisadi fəaliyyətin koordinasiyası tələb və təklifə müvafiq qiymətlər qoyulması yolu ilə, bazar vasitəsilə həyata keçirilir.

Yuxarıda qeyd olunan üç ümumi və ilk baxışda sadə görünən problemlər iqtisadi fəaliyyət və davranış prinsipinə əsasən ayrı-ayrılıqda nəinki mürəkkəb iqtisadi proseslərdir, həm də onların həlli qarşılıqlı əlaqələrdir. Belə ki, yeni tələbatların ödənilməsi transformasiya, yəni bir qayda kimi istehsalda yeni resursların, texnologiyaların istifadə edilməsinə səbəb olur ki, bu da yeni bazarların axtarışı üçün əlavə xərclər tələb edir. Yeni yaradılmış əmtəə və xidmət nemətlərin (məhsulların) bölgüsündə yeni nisbətə gətirib çıxarır. Bu da iqtisadi subyektləri daim bütün səviyyələrdə qeyd olunan ümumi problemlərin həll edilməsi zərurəti ilə qarşılaşır ki, bu da təkrar istehsalın (fərdi) inkişafı və davam etdirilməsinin variantlarının seçilməsi prinsipi haqqında qərar qəbul edilməsi zərurətini qarşıya qoyur.

Odur ki, iqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin rolunun ümumi şərt kimi qəbul edilməsinin pozitiv və normativlərin qəbul olunmasının metodoloji əsaslarına malik olması, hər şeydən əvvəl onu bildirir ki, konkret iqtisadi problemin tədqiqində, öyrənilməsində gərək empirik (təsviri) faktlara, müşahidələrə əsaslanılsın. Onların köməyiylə və elmi metodların tətbiqi ilə ümumiləşdirmələr aparılaraq - prinsiplər ortaya çıxarılır və müəyyən nəticə əldə olunur.

Hələ vaxtilə burjua iqtisadi məktəbinin nümayəndələrindən biri olan V. Roşer ictimai elmlərə dair metodoloji istiqamətli aşağıdakı başlıca məsələlərə diqqət yetirilməsi fikrini irəli sürmüşdür:

- xalqın həyatı ilə (iqtisadiyyatı ilə) məşğul olan hər bir elmdə onun keçmişdə necə olması;
- müasir dünyada isə necə formalaşması;
- habelə nə etmək lazımdır? sualına cavab verilməlidir.

Əlbəttə, bütün bu müddəalar onun öz dövrünə aid subyektiv fikirdir. Lakin müvafiq elmi-tədqiqatlarda bu cür yanaşmanın da əhəmiyyəti vardır.

İqtisadi nəzəriyyənin iqtisadi hadisə və proseslərin tədqiqində və təhlilində ümumi şərt kimi pozitiv və normativlərin qəbul edilməsi – bu və ya digər təhlilin üstün olmasına istinad edərək, iqtisad elmini (nəzəriyyəni) pozitiv və normativ təhlil metodu kimi qəbul edirlər.

İqtisad elmində pozitiv təhlil metodu onu nəzərdə tutur ki, iqtisadi hadisə və proseslərin təhlilinin nəticə və müddəaları faktiki olaraq məlumatlara istinad olunaraq təsdiq edilməlidir. İqtisadi hadisə və proseslər arasındakı konkret asılılıqların tədqiq edilərək aşkar edilməsi, belə yanaşmanı diqqət mərkəzində olmasını vacib edir.

Müxtəlif təhlil metodlarından və üsullarından istifadə edib, pozitiv olaraq iqtisad elmi (nəzəriyyə) bununla nəinki iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda dəyişiklik amillərini aşkar edir, həm də onların konkret nəticələrinə cavab verməyə çalışır. Elə buna əsasən də iqtisadi nəzəriyyə elmi iqtisadi hadisə və proseslərin inkişafının, onun modifikasiyasının proqnozlaşdırılmasının əsas prinsipi rolunu oynaya bilər. Bununla da iqtisadi nəzəriyyənin əsas funksiyası praktiki fəaliyyətlərin və davranışların iqtisadi prinsiplərinin reallaşdırılması olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, pozitiv təhlil metodu öz-özlüyündə iqtisadi hadisə və proseslərin qiymətləndirmə mülahizələrini və nəticələrini ehtiva etmir. O, belə suallara cavab

vermir; hansı dəyişikliklər daha əlverişlidir? Hansı dəyişikliklərin hansı variantlarına üstünlük verilməlidir?

Məsələn, əgər cəmiyyətdə gəlirlərin bölgü sistemi təhlil edilərsə, bu halda pozitiv təhlil öz-özlüyündə bu suala cavab verməzdi: Çünki hansı bölgü sistemi daha ədalətli hesab edilir?

Bəzən də pozitiv təhlili (təsviri) iqtisadi fəaliyyət və davranış prinsipi ilə eyniləşdirirlər. Bu, fikrimizcə, hazırkı yanaşmanın məzmununa tam cavab vermir. Çünki o, hadisə və proseslərin (qarşılıqlı əlaqələrin) məzmununun təhlilinə istiqamətlənmişdir. Bu baxımdan, pozitiv üsul keyfiyyətcə həqiqətən kompaniya sahələri və s.-nin fəaliyyətinin təşkilinin sadə təsvirini verən təsviri iqtisadi prosesdən fərqlənir. Əgər inkişaf meyli və asılılıqlar aşkarlanarsa, bu halda konkret problemlərin tədqiqinə və təhlilinə tətbiq olunarsa, iqtisadi nəzəriyyə elmində daha bir müəyyənlik (tətbiqi iqtisad) əldə edilmiş olardı.

Etiraf etməliyə ki, normativ təhlil pozitiv təhlildən fərqli olaraq qiymətləndirmə xarakteri kəsb edir. Çünki o, belə bir suala cavab verməyə: necə olmalıdır və bu baxımdan, pozitiv yanaşmanın (təhlilin) əksinə olaraq insanların gəlirlərinə mü-tərəqqi vergi qoyulmasının tətbiq edilməsi haqqında mülahizələr, eyni vergi dərəcəsinin tətbiqi mülahizəsinə nisbətən daha ədalətli olur və eyni ilə əks mülahizə, yəni normativ təhlilin aşkar olunması nümunələridir. Məna və məzmunu görə qiymətləndirmə xarakteri kəsb edərək – normativ təhlilin aşkar mülahizələri insanların təhlil prosesində rəhbər tutduqları dəyər normalarına əsaslanan müddəaları ifadə edir. Belə ki, yuxarıda qeyd olunan mülahizələrin məna və məzmunu ədalət anlayışının özünə nə kimi məna və məzmun əlavə etməsindən asılı olaraq bu qiymətləndirmə, prinsipcə mülahizələri qeyri-ixtiyaridir.

İqtisadi ədəbiyyatlardan görünür ki, onlar, öz növbəsində, ya əvvəlki praktikaya, ya da ki, iqtisadi nəzəriyyənin və digər elmlərin əvvəlki yanaşmalarına istinad edirlər. Bundan

başqa, qeyd etmək lazımdır ki, pozitiv təhlildə bu və ya digər ehtimallar, abstrakt metoda əsasən bu və ya digər dərəcədə iqtisadi fəaliyyətlərin qiymətləndirmə prosesində istifadə olunur.

Deməli, elmi prinsiplər müəyyən edilərkən iqtisadi hadisə və proseslərin təhlilində ümumi şərt kimi qəbul olunan pozitiv və normativlərin keyfiyyətcə bir-birindən fərqli olaraq elmi-metodoloji yanaşmada (prosesində) qarşılıqlı əlaqə və asılılıq da olur. Bu da iqtisadi siyasətlə bağlı qərar qəbul edərkən cəmiyyət (ölkə milli iqtisadiyyatla bağlı, onun inkişafı və modernləşdirməsi ilə əlaqədar) pozitiv təhlildən alınan nəticələrə istinad edərək – zəruri olaraq normativ təhlildən də istifadə edir.

Beləliklə, cəmiyyətdə iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda qərarları qəbul edərkən subyektiv qiymətləndirmələr də danılmazdır. Lakin onlar normativ təhlil əsasında alınan nəticələrlə (qiymətlərlə) eyni deyil, bu nəticələr, yəni qiymətləndirmələr prinsipcə iqtisadi qərarların qəbul edilməsində qərarlar qəbul edilərkən şəxsi yanaşma xüsusiyyətləri ilə bağlı olan əlavə elementi də daxil edilir.

Normativ metodoloji təhlil üsulunun daha bir xüsusiyyəti – cəmiyyət haqqında digər elmlərlə böyük əlaqədə olmasıdır. Bu da iqtisadi fəaliyyət və münasibətlərdə ədalətlik, bərabərlik kimi prinsiplərin, sosiologiya, psixologiya və hətta tarixin nəticələri də nəzərə alınmadan dəyərləndirilə bilməz. Çünki cəmiyyətdə iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda – iqtisadiyyatın milli inkişaf modelinin formalaşmasında bunun nəzərə alınması vacib və zəruridir.

Deməli, iqtisadi fəaliyyət və davranışlarda, onların dərk olunmasında iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin rolu danılmazdır. Elə buna görə də, bu fəsildə «İqtisadi nəzəriyyə»nin əsas prinsipləri haqqında giriş və I fəsildən fərqli olaraq: «Cəmiyyətin resursları, adətən bir planlaşdırıcı mərkəzdən deyil, milyonlarla ev təsərrüfatı və firmaların birgə səyləri ilə bölüşdürülərək... insanların qərarlar qəbul etməsi

prosesinin öyrənilməsindən... Eləcə də insanların qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edərək çoxlu sayda alıcılar və satıcılar məhsulun qiymətini, satılan əmtəənin kəmiyyətinin necə müəyyən edilməsi, nəhayət, bütövlükdə iqtisadiyyata təsir edən amilləri və meyilləri təhlil edərək: orta gəlirin artımını, iş tapa bilməyən əhəlinin hissəsini və qiymətlərin artım tempini»¹ açıqlayan əsas ideyalar təqdim olunan fəsildə iqtisadi nəzəriyyənin on əsas prinsipi nəzərdən keçirilir. Məsələn, insan necə seçir, səmərəlilik və bərabərlik əsasında əldə olunan nemətlər (əmtəə və xidmətlər) cəmiyyətin bütün üzvləri arasında necə bölüşdürülür. Xərclərin arzuolunanların əldə edilməsi üçün imtina (itirilmiş imkanların xərcləri – alternativ xərclər) edilməsindən ibarət olması; ağıllı insan – son həddə dəyişikliklər terminini də səmərəli surətdə fikirləşərək yalnız və yalnız əldə olunacaq son həddəki xərclərini üstələdikdə iqtisadi fəaliyyət və davranışda olur. Odur ki, insan stimullara reaksiya verərək – stimulların mövcud sistemini dəyişirsə, bu zaman insanların fəaliyyət və davranışında da mütləq dəyişiklik baş verir.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərindən biri də hər kəsin xeyrinə ticarət etmək prosesində iştirak etməklə fərd daha çox sayda əmtəə və xidmətləri istehsal etmək qabiliyyəti ilə müəyyən olunur ki, bu da müxtəlif ölkələrin əhəlisinin həyat səviyyəsindəki böyük fərqlər nə ilə izah olunur? sualına cavab olduqca sadədir. «Bu məhsuldarlıq - bir saat iş vaxtı ərzində istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətindəki fərqlərə çevrilir. İşçilərin vaxt vahidi ərzində daha çox əmtəə və xidmətlər istehsal etdiyi ölkələrdə əhəlinin əksəriyyəti yüksək həyat səviyyəsinə malikdir, əhəli daha az məhsuldarlıqla işləyən ölkələrdə isə insanların əksəriyyəti daha sadə şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalırlar. Beləliklə, məhsuldarlığın artım surəti ölkədə orta gəlirlərin artım surəti ilə müəyyən

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009. S. 21-22.

olunur». ¹ Göründüyü kimi, deməli, məhsuldarlıq və həyat səviyyəsi arasındakı əsaslı qarşılıqlı əlaqə aşkardır. Lakin burada dərin bir məna vardır. «Əgər məhsuldarlıq həyat səviyyəsini müəyyən edən əsas amildirsə, bunun bütün digər izahları ikinci dərəcəlidir».²

Odur ki, məhsuldarlıq və gəlirlərin səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipi olaraq dövlət proqramlarında nəzərə alınmalıdır.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərində 9-cuda deyilir ki, qiymətlər hökumət həddindən artıq çox pul çap etdikdə artır. Bu dünya elm tarixində inflyasiyaya gətirib çıxarır və iqtisadiyyatda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasının ən tipik misalıdır. Belə ki, əksər hallarda həm yüksək, həm də aşağı səviyyəli inflyasiyanın səbəbi eynidir – tədavüldə olan pulun miqdarının artmasıdır.

Qısamüddətli perspektivdə cəmiyyət inflyasiya və işsizlik arasında seçim etməlidir, bunun səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, çox vaxt inflyasiyanın azaldılması işsizliyi, müvəqqəti artmasının səbəbi kimi nəzərdən keçirilir. Bu da inflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığı və qarşılıqlı əlaqəni kəşf edən iqtisadçının şərəfinə adlandırılan Filips əyrisini təsvir edir.

Beləliklə, biz iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin tədqiqini və təhlilini sonrakı fəsillərdə daha geniş, ətraflı şərh edirik. İstənilən ən mürəkkəb iqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi analiz məhz onlara əsaslanır.

İndi də müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyənin aktual problemlərinin izahında əsas iqtisadi prinsipdən istifadə olunmasının əhəmiyyətindən bəhs edərək, iqtisadi hadisə və proseslərin (münasibətlərin) fəaliyyətində baş verən dəyişikliklər və nəticələrə diqqət yetirək.

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2003. s. 33.

² Q.Menkyü. S.33.

Elmin predmet və metodunun vəhdəti həm bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin, həm də onun ayrı-ayrı hissələrində uyğun olaraq reallaşdırılır. Belə ki, bu zaman iqtisadi nəzəriyyənin müxtəlif tərkib hissələrinin xüsusiyyətləri elmin ümumi və universal metodlarından istifadə edilməsi xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur.

Məhdud resurslar şəraitində onlardan səmərəli istifadə edilməsi iqtisadi fəaliyyət və davranışda subyektlərin qarşılıqlı əlaqələrini iki səviyyədə nəzərdən keçirir ki, bu halda mikro-iqtisadiyyatın təbiəti, ayrıca iqtisadi subyektlərin iqtisadi fəaliyyəti olur.

Mikroiqtisadi fəaliyyət mövcud səviyyədə qərarların necə və niyə qəbul olunduğunu və bazarda fəaliyyət subyektlərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirlərinin mövcud vəziyyətini göstərir. Yəni, mikroiqtisadi fəaliyyətdən fərqli olaraq makroiqtisadi fəaliyyət və davranışın bütöv tam halında ona təsir göstərən amillərini, bütövlükdə onun dəyişməsi meyillərini əks etdirir.

Odur ki, bazarda qərarların qəbul olunmasının əsas subyekt (firma, ev təsərrüfatı) olduğuna görə iqtisadi davranış və fəaliyyətlərin – iqtisadi fəaliyyətçiliyin və atomizmin, eləcə də iqtisadi rəşionalizmin prinsipləri – iqtisadi nəzəriyyə elmi üçün başlanğıc nöqtəsidir və nəzəri-metodoloji tətbiq olunmanın xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Bu, bütövlükdə məhdud resurslardan səmərəli istifadə olunması prosesində (pozitiv yanaşmada) üstünlük təşkil edir ki, o da konkret tədqiqat metodlarının tətbiq olunmasının aşağıdakı xüsusiyyətlərini ifadə edir:

- son hədd təhlili, iqtisadi fəaliyyət və davranışları nəinki bitmiş halda, həm də daima dəyişən formada baxılmasını, nəinki ümumi, yaxud orta (xüsusi) iqtisadi kəmiyyətlərin, həm də onların dəyişiklərinin tədqiqini nəzərdə tutur;

- funksional təhlil iqtisadi fəaliyyət və davranışda kəmiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə və asılılıqların aşkar olun-

ması aspektində iqtisadi hadisə və proseslərin tədqiq olunması üsuludur ki, bu zaman dəyişikliklər arasında hər hansı bir kəmiyyət dəyişikliyi tədqiq olunarsa, belə qarşılıqlı əlaqə funksional təhlilin obyektı olur;

- dinamik iqtisadi hadisə və proseslərin tədqiqinə tarazlı yanaşma, daima dəyişən iqtisadi reallığı nəzərdən keçirmək, onun ayrı-ayrı hissələrində nisbi sabitliklə səciyyələnən vəziyyətin dəyişməsinə daxilən meyillik yoxdur və bu hallar iqtisadi təhlilin bütün səviyyəsi üçün xüsusi maraq doğuracaq ki, bu halda xarici şərtlərin dəyişməsi əhəmiyyətli ola bilər;

- modernləşdirmə, riyazi metod və qrafiklərin geniş fəal olaraq istifadə edilməsi prosesi – iqtisadi fəaliyyət və davranışları həm mikroiqtisadiyyat səviyyəsində, həm də makroiqtisadiyyatın tədqiqi zamanı məhdud resursların səmərəli istifadə edilməsinin fərqləndirici cəhətidir.

İqtisadi fəaliyyət və davranışda iqtisadi prinsiplərin əhəmiyyəti başqa sahələrdə olduğu kimi, müxtəlif səviyyələrdə tədqiq olunur. Biz ayrı-ayrı ev təsərrüfatları və firmalarda qərar qəbul etmək prosesini təhlil edərək – əmtəə və xidmətlər bazarında qarşılıqlı əlaqələri tədqiq və təhlil edərək, bütövlükdə iqtisadiyyatın fəaliyyətini, daha doğrusu, subyektlərin bütün bazarlarda qəbul etdikləri qərarların məcmusunu araşdırma bilirik.

Müasir şəraitdə iqtisadi nəzəriyyənin aktual problemlərinin izahında əsas iqtisadi prinsiplərdən istifadənin əhəmiyyəti – ənənəvi olaraq mikroiqtisadiyyata: ev təsərrüfatları və firmaların qərar qəbuletmə proseslərinə, onların bazarda qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə və makroiqtisadiyyata – yəni iqtisadiyyatın bütövlükdə tədqiqinə bölünür.

İqtisadi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, mikroiqtisadiyyat üzrə mütəxəssislər Nyu-Yorkda rentanın səviyyəsinin mənzillərin dəyərində təsirini, xarici ölkə istehsalçıları tərəfindən ABŞ-in avtomobil sənayesinə rəqabətin təsirini, yaxud fəhlələrin təhsil səviyyələri ilə əməkhaqqı arasındakı asılılığın tədqiq olunması prosesi ilə məşğul ola bilərlər.

Makroiqtisadiyyat problemlərini tədqiq edən nəzəriyyəçilər federal iştirazların milli iqtisadiyyat üçün nəticələrini, işsizliyin səviyyəsini, məşğulluğunu uzunmüddətli perspektivini tədqiq edir və yaxud da əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin alternativ proqramlarını təklif edirlər.

Mikroiqtisadiyyatla makroiqtisadiyyat arasında sıx əlaqə mövcuddur. Odur ki, iqtisadiyyatda baş verən dəyişiklik milyonlarla fərdin bütövlükdə qəbul etdiyi qərarlar nəticəsində mümkün olur. Deməli, ümumiqtisadi meyillərin dərk olunması onların makroiqtisadi səviyyədə qəbul edilməsi prosesinə baxılmasını vacib edir. Məsələn, federal vergisinin azaldılmasının əmtəələr və xidmət istehsalçılarının gəlirlərinin səviyyəsinə təsiri makroiqtisadi səviyyədə öyrənilir. Bu vəziyyəti təhlil etmək üçün iqtisadi-təhlilçi vergi həcmının azaldılmasının ev təsərrüfatlarının əmtəələr və xidmətlər əldə etmək məqsədilə yönəldilərək pul vəsaitlərinin həcmi haqqında da qərarlarına təsir edir.

Mikroiqtisadiyyatla makroiqtisadiyyat arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə iqtisadi nəzəriyyənin bu bölmələrinin əhəmiyyətli fərqlərini aradan qaldırmır. Bəzi nəzəriyyəçilər hesab edirlər ki, biologiyada olduğu kimi, onun sadə elementlərindən başlamalı və bundan sonra onların qarşılıqlı təsirinin araşdırılmasına keçilməlidir. Bu mənada həyatın təkamülünü öyrənən biologiya molekulyar biologiyanın nailiyyətlərinə əsaslanmalıdır. Belə ki, bütün heyvanat və bitgilər molekulardan ibarətdir. Lakin tədrici inkişaf və molekulyar biologiya elminin müxtəlif sahələrini, onlardan hər biri dərkətmənin xüsusi metodlarından istifadə etməklə spesifik sualları araşdırır.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas bölmələri olan mikroiqtisadiyyat və makroiqtisadiyyat analoji olaraq spesifik tədqiqat metodlarına malikdir, onlar müxtəlif yanaşmalara, metodlara, nəzəriyyələrə əsaslanır və bir çox hallarda kurs kimi, yəni «İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri kimi, həm mühazirə (30

saat), həm də məşğələ (30 saat) həcmində, ixtisas qruplarında tədris olunur.

Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri fənninin öyrənilməsində hansısa xüsusi qabiliyyət tələb olunmur. Ekonomiks – fəlsəfə, yaxud sırf elm kimi, o qədər də mürəkkəb deyildir. Buna görə də professional iqtisadçı burada nadir kombinasiya qabiliyyətinə malik olmalıdır. O, müəyyən səviyyədə riyaziyyatçı, tarixçi, filosof, dövlət xadimi olmalıdır. O, simvolların mahiyyətini başa düşməli və fikri sözlərlə (terminlərlə, anlayışlarla) ifadə etməyi bacarmalıdır. O, xüsusi ümumi terminlərdə (istilahlarda) ifadə etməyi bacarmalı və eyni zamanda mücərrəd və konkretə toxunmalıdır. Deməli, insan fəaliyyət və davranışda iqtisadi prinsipləri əsas tutaraq iqtisadi hadisə, prosesləri tədqiq və təhlil edərək öyrənməlidir.

III FƏSİL

İQTİSADI QƏRARLARIN QƏBULU VƏ SEÇİM PRİNSİPİ

Bu fəsildə biz:

- Qərarların qəbulu prinsipinin mahiyyəti;
- Qərarların qəbulunda seçim prinsipinə əməl olunmasının zəruriliyi;
- İqtisadiyyatın başlıca problemlərinin həllində səmərəlilik və bərabərlik arasında seçim prinsipinə əsaslanmalı;
- İqtisadi siyasət və ədalətsizlik, nemətlərin bölgüsündə ədalətliyə nail olmada dövlətin rolu;
- Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə seçim prinsipinin kəsb etdiyi xüsusiyyətləri və fərqli cəhətlərin şərhinə diqqət verməliyik.

İqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipi iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərindən biri olub, mahiyyətə qərarların qəbulunda seçim prinsipinin əsas tutulması, iqtisadiyyatın əsas problemlərinin həllində səmərəlilik və bərabərlik arasında seçim, iqtisadi siyasət və ədalətlik, nemətlərin bölgüsündə ədalətliyə nail olmada dövlətin rolu, müxtəlif iqtisadi sistemlər şəraitində seçim prinsipinin nəzəri səpkidə izahı, kəsb etdiyi xüsusiyyətlərə diqqət verməliyik.

Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi yalnız səmərəli fəaliyyət formaları ilə hədəflənmişdir. Bunun üçün də düşünülmüş düzgün seçim olmalıdır.

Bəs, onda düşünülmüş səmərəli və ictimai seçim nəzəriyyəsi dedikdə nəyi başa düşürük?

İctimai seçim anlayışı mənaca iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərindən biri olub, ayrı-ayrı iqtisadi sistemlərdə onların mövcudluğu, fəaliyyəti, tərəqqisi və eləcə də tənəzzülü ilə bağlı prosesi əks (dərək) etdirməli, tədqiq və təhlil edərək ona yiyələnməklə optimal nəzəri-metodoloji aspektdə baş verən

hadisələri dərk edərək ona yiyələnməklə düzgün elmi ümumiləşdirmələr etməyi bacarmalıyıq.

Bu halda iqtisadi nəzəriyyə elminin əsas prinsipləri mahiyyətə onun əsas problemlərinin (nə? necə? kim üçün? hansı vasitələrlə?) həll olunması təmin edilmiş olardı.

İctimai seçim dedikdə iqtisadi həyatın əsas problemlərin həllinin təşkili və idarə olunması yolu ilə (metod və üsullarla) mövcud istehsal imkanları şəraitində bəşər cəmiyyətinin, eləcə də ayrı-ayrı şəxslərin ictimai tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə yaradılan şərait başa düşülməlidir.

Deməli, ictimai seçim şəraitində hansı əmtəələrin istehsal olunması və xidmətlərin göstərilməsi, həm də onların necə, kim üçün, hansı vasitələrlə istehsal olunması iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinə çevrilmişdir.

Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı mövcud istehsal imkanlarından məqsədəuyğun və səmərəli istifadə olunmasına təsir edir. Bu da, öz növbəsində, istehsal xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsinə, gəlirlərin azalmasına və yaxud da əksinə təsir edir.

İqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipinə əsasən iqtisadi fəaliyyət vasitəsilə insanlar cəmiyyətdə mövcud və mümkün imkanlar daxilində əsas məqsədlərini müəyyən etməlidirlər. Bu məhdud imkanlar daxilində insanların başlıca məqsədlərinə daha çox uyğun olan istiqamətləri seçmək qaydalarına görə iqtisadi dövrləri bir-birindən ayırmalıdırlar.

Cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi yalnız səmərəli iqtisadi fəaliyyət formaları ilə hüdudlanmışdır. İnsanların fəaliyyəti bu obyektivliyin spesifik forması olaraq ətraf mühitin qavranılması, adamların daxili imkanlarının maddi və mənəvi nemətlərinin istehsalı prosesi ilə bağlı fəaliyyətləri istehlak etmək naminə istehsal etməyə yönəldilir.

İqtisadi nemətlərin istehsal prosesi istehlakçıların mövqeyindən qiymətləndirildiyindən, o sərvət və nemətlərin yaradılmasının zəruri şərtidir.

Cəmiyyətdə obyektiv iqtisadi hadisə və proseslərin, onların baş verməsi üçün qərarların qəbulu və seçim prinsipinin mahiyyəti, iqtisadiyyatın əsas problemlərinin (nə? necə? kim üçün? hansı vasitələrlə?) həllində səmərəlilik və bərabərlik arasında seçim prinsipinə əsaslanması vacib hesab edilir. Bu baxımdan da, cəmiyyətdə baş verən, iqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipi məzmununa və xarakterinə əsaslı təsir göstərir ki, bu da öz əksini ictimai seçim nəzəriyyəsində tapır.

Bu da qeyd edilməlidir ki, cəmiyyətdə obyektiv hadisə və proseslərin, onları əks etdirən prinsiplərin, qanun və qanunauyğunluqlar vasitəsilə baş verir. İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinə təsir edir, qanun və qanunauyğunluqlarına, onların daxili əlaqələrinin arasındakı münasibətlərin öyrənilməsində mühüm və həlledici rol oynayır.

İqtisadi nəzəriyyə elmi iqtisadi inkişafın mühüm kateqoriyalarından olan «iqtisadi seçim» anlayışının açıqlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi seçim prinsipi mahiyyətə cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı dövrlərində, pillələrində və mərhələlərində maddi nemətlərin istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi prosesi ilə bağlı olub, bütünlükdə iqtisadi münasibətləri (istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakı) əhatə edir. Bu da iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərindən biri kimi – seçim prinsipinin, onun mahiyyətinin, əhatə etdiyi əsas problemlərinin, səmərəlilik və bərabərlik, ədalətlik prinsipinin gözlənilməsində dövlətin rolu məsələlərini də əhatə edir. Bu da iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat obyektinə və predmetinə çevrilir. Elə buna görə də, iqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipi haqqında bəhs edərkən, müxtəlif iqtisadi sistemlərdə seçim prinsipinin kəsb etdiyi xüsusiyyətləri və fərqli cəhətləri diqqətdən qaçırmamalıyıq.

İqtisadi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, iqtisadi seçim termini (anlayışı) – iqtisadiyyatın əsas problemlərinin (prinsiplərinin) həllində, onların təşkili və idarə olunmasına (fəaliyyətinə) görə, eləcə də bütünlükdə cəmiyyətdə mövcud məhdud

resurslardan istifadə olunması səviyyəsinə görə – cəmiyyət və onun üzvlərinin tələbatlarının ödənilməsinə görə bir-birindən fərqlənən iqtisadi şəraiti və onların məcmusunu başa düşürük.

Bütövlükdə götürüldükdə iqtisadi seçim – iqtisadi hadisə və prosesləri əhatə edən obyektiv iqtisadi münasibətlərin (fəaliyyətin) məzmununu ifadə edən qlobal (ümumbəşəri) bir sistem deməkdir.

Bu sistem cəmiyyətin inkişafı tarixi gedişində məhz iqtisadiyyatın təsərrüfat təşkilinin və idarə edilməsinin müxtəlif formalarının (bazar və inzibati amirlik) yaranması, formalaşması və qanunauyğun olaraq inkişaf etməsi ilə müşayiət edilir.

Deməli, iqtisadi seçim nəzəriyyəsi iqtisadi həyatın əsas prinsiplərinin (problemlərinin nə? necə? kim üçün? və hansı? vasitələrlə) təşkili və idarə olunması yolu ilə mövcud istehsal imkanları şəraitində bəşəriyyətin və eləcə də ayrı-ayrı insanların ictimai tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə ayrılan (yaradılan) şərait, qərar və qanunları, mühiti başa düşməliyik.

Onu da qeyd etməliyik ki, mövcud iqtisadi sistem şəraitində hansı əmtələrin istehsal olunması və xidmətlərin göstərilməsi, həm də onların – necə? kim üçün? hansı? Vasitələrlə istehsal olunması – iqtisadi nəzəriyyənin əsas problemləri olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə hər bir iqtisadi sistemin iki tərəfi var:

- məhsuldar qüvvələri;
- iqtisadi münasibətləri (fəaliyyəti) əhatə edir.

İqtisadi sistem başlıca olaraq istehsalın mövcud vəziyyətinə, onun səmərəli və bəbərəbrlik arasında seçim prinsipinə əsaslanması və fəaliyyət göstərməsinə uyğun olmalıdır.

Bu deyilənlər ümumiləşdirilmiş şəkildə – iqtisadiyyatın təşkili və idarə olunma prosesinə uyğun olaraq iki istiqamətdə:

- inzibati-amirlik və
- bazar istiqamətlərində həyata keçirilir.

İnzibati-amirlik sistemində planlı təsərrüfatçılıq xasdırsa, bazara – azad və tənzimlənən fəaliyyət (təsərrüfatçılıq) formaları xasdır.

Deməli, birincisi, mərkəzdən təşkil və idarə olunma prinsipinə, ikincisi isə öz-özünə tənzimlənmə metod və üsullarına əsaslanır.

İqtisadi sistem iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqədə olan və müəyyən şəkildə qaydaya salınmış elementlərin məcmusu deməkdir. Bu da iqtisadiyyatın sistemli xarakterindən kənar iqtisadi münasibətlər və hərəkətin təkrar bərpası olmazdı, iqtisadi qanunauyğunluqlar reallaşmazdı, iqtisadi seçim prinsipi nəzəri cəhətdən dərk olunması mümkün olmazdı. Eləcə də uyğunlaşdırılmış və səmərəli iqtisadi siyasət də ola bilməzdi. Odur ki, real təcrübə daim iqtisadiyyatın (fəaliyyətin) sistemli xarakterini təcəssüm edir.

İqtisadiyyatın əsas problemlərinin həllində səmərəlilik və bərabərlik arasında seçim prinsipi iqtisadi nəzəriyyənin iqtisadi həyatda mövcud olan elementlərin təşkili və idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Bu ünsürlər sırasına tələbatı, məhdud resursları, iqtisadi məqsədləri, iqtisadi seçimi, istehsal imkanlarını, istehsal xərclərini, gəlirlərin səviyyəsini, məhsuldar qüvvələri, iqtisadiyyatın təşkili və idarə olunmasını aid etmək olar.

Bütün bunlar cəmiyyətdə bütövlükdə bir sistem halında olub fəaliyyət göstərir və hərəkətdədir.

İqtisadçıların qeyd etdiyi kimi, bu elementlər iqtisadi həyatla qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərməklə müəyyən parametrlə sistem şəklini almış olur. Bu sistemin elementlərinin fəaliyyətinə görə cəmiyyətdə insanların iqtisadi azadlığı, hökmranlığı, köməyi meydana gəlmiş, maddi nemətlər, sərvətlərin yaradılmasında və istifadə olunmasındakı yeri müəyyən olunmuşdur.

Məlumdur ki, iqtisadi həyatda mövcud olan elementlər birdən-birə qərarlaşmamışdır. Bu elementlərin fəaliyyəti üçün

iqtisadi həyatın bütün dövrlərində eyni mühit olmamışdır. Bu elementlər iqtisadi həyatda qarşılıqlı əlaqə şəklində fəaliyyət göstərməklə – ictimai seçim nəzəriyyəsinin müəyyən olunmasında iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipi kimi həlledici sistem şəklini almışdır.

İctimai seçim dedikdə, mahiyyətə iqtisadi həyatın əsas problemlərinin həllinin təşkili və idarə olunması yolu ilə mövcud istehsal imkanları şəraitində bəşəriyyətin, eləcə də ayrı-ayrı insanların ictimai tələbatının ödənilməsi məqsədilə ayrılmış şərait başa düşülməlidir. Deməli, ictimai seçim prinsipi şəraitində hansı əmtəələrin istehsal olunması və xidmətlərin görülməsi, həm də onların necə, kim üçün, hansı vasitələrlə istehsal olunması iqtisadi fəaliyyətin, nəzəri iqtisadın əsas probleminə çevrilmişdir.

Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı müasir qloballaşma şəraitində ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi əsasında mövcud istehsal imkanlarından məqsədəuyğun və səmərəli istifadə olunmasına təsir edir. Bu da, öz növbəsində, iqtisadiyyatın başlıca problemlərinin həllində səmərəlilik və bərabərsizlik arasında seçim prinsipinə əsasən istehsal xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsinə və gəlirlərin artmasına, yaxud da əksinə təsir edir.

Onu da qeyd etməliyə ki, iqtisadi həyatda bütün dövrlər üçün son dərəcə vacib olan elementlər sırasına qiymət, gəlir, itki, maraq və mükafatlar sistemini aid etmək olar. Deməli, iqtisadi həyatda iqtisadi qərarlar və seçim prinsipinə əsasən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan bu elementlər bir iqtisadi seçim şəklini almış olur.

Cəmiyyətdə iqtisadiyyatın başlıca problemlərinin həllində iqtisadi seçim prinsipinə daxil olan elementlərin hərəkətinə görə əhalinin azadlığı, hökmranlığı, asılılığı meydana gəlmiş, iqtisadi nemətlərin və sərvətlərin istehsalında yeri və rolu müəyyən olunmuşdur. Buna əsasən də istər antik dövr, istərsə də kapitalizmə qədərki, dövr, istərsə də müasir təzadlı

və sivilizasiyalı dövr üçün iqtisadi seçim prinsipinə aid bütün sistemdəki elementlərin fəaliyyətindən müvafiq qərarların qəbulunda səmərəlilik və bərabərlik arasında müvafiq elmi nəticələrə gəlmək olar.

İqtisadiyyatın başlıca problemlərinin həllində iqtisadi seçim nəzəriyyəsinə əsasən iqtisadi fəaliyyət vasitəsilə insanlar cəmiyyətdə mövcud və mümkün imkanlar daxilində başlıca məqsədlərini müəyyən etməlidirlər. Bu məhdud imkanlar daxilində insanlar başlıca məqsədlərinə daha çox uyğun olan istiqamətləri seçmək qaydalarına görə iqtisadi dövrləri bir-birindən ayırmalıdırlar.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipi kimi iqtisadi, qərarların qəbulu və seçim prinsipi ictimai seçim nəzəriyyəsinə görə cəmiyyətin əsas problemi olan nə? necə? kim üçün? suallarına görə mövcud olan məhsul və xidmətlərdən nə vaxt, hansı miqdarda istehsal zamanı hansı texnikadan istifadə olunacağı, ümumi milli məhsulun (ÜMM-in) müxtəlif növ təsərrüfatlar arasında necə bölüşdürülməyi təmin edilməlidir. Belə ki, təsərrüfat fəaliyyəti şəraitində hüdudsuz tələbatların ödənişləri məhdud və mümkün istehsal imkanlarını nəzərə alan iqtisadi məqsədlərinə yönəldilməsi vacib şərtədir. Çünki real resurs təminatını və istehsal imkanlarını nəzərə almadan irəli sürülən iqtisadi siyasət və ədalətlik məqsədlərinin həlli mümkün olmazdı.

Cəmiyyətin inkişafı və tərəqqisi yalnız ədalətlik və bərabərlik arasında seçim prinsipi ilə, səmərəli iqtisadi fəaliyyət formaları ilə hüdudlaşmışdır. Bu da nemətlərin bölgüsündə ədalətliyə nail olmada dövlətin rolu inkar olunmazdır.

Odur ki, iqtisadiyyatın əsas problemlərinin həllində, nemətlərin bölgüsündə ədalətliyə nail olmada dövlətin rolu danılmazdır. Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə ictimai seçim məhdud və mümkün istehsal imkanlarını nəzərə alan şüurlu və səmərəli fəaliyyətə əsasən insanların tələbatlarının ödənilməsinə çatmaq istəyi olduğuna görə, tələbatların ödənilməsi məq-

sədilə istehlakçıların əmtəə və xidmətlərlə təmin edilməsi üçün məhdud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi qaydalarının seçilməsi zəruri şərtlərdəndir.

Dünya iqtisadi fikir tarixində xüsusi xidməti olan islam Şərfinin böyük mütəfəkkiri İbn Xəldunun elmi xidmətlərindən biri cəmiyyətin keçdiyi təbii-tarixi inkişaf mərhələləri haqqında fikir yürütməsidir. O, göstərir ki, cəmiyyət öz inkişafında köçərilik, oturaq həyat və mədəniyyət mərhələlərindən keçməlidir. Onun fikrincə, bu inkişaf mərhələlərinin birindən digərinə keçməsi prosesini əmək bölgüsü və məhsuldar qüvvələrin inkişafında baş verən dəyişiklik və tərəqqi təşkil edir.

Bəşər cəmiyyətinin inkişafının tarixi gedişində sivilizasiyalı tərəqqi baxımından bölgüsünə ilk dəfə şotland filosofu Adam Ferqyusson (1723-1816) cəhd etmişdir. O, cəmiyyətin tarixi inkişafını üç (vəhşilik, soyğunçuluq və sivilizasiyalı) mərhələyə bölmüşdür. Tarixi baxımdan cəmiyyətin inkişafının belə mərhələlərə bölünməsi təsərrüfat fəaliyyətinin və mülkiyyətinin formalarının inkişafına əsaslanırdı. O, vəhşilik mərhələsinə ovçuluq təsərrüfatının mövcud olduğu və xüsusi mülkiyyətin olmadığı dövrü aid edirdi. Sivilizasiyalı dövrə isə əkinçilik təsərrüfatının meydana gəlməsi ilə xüsusi mülkiyyətin hakim olduğu dövrü aid edir.

Cəmiyyətin tarixi inkişafının belə bölgüsünü daha sonralar Lyus Henri Morqan (1818-1881) öz tədqiqatlarında istifadə etməklə, onu xeyli təkmilləşdirmişdir. O, bu dövrün hər birini o, aşağı, orta və yuxarı pillələrə bölərək, ictimai formasiyaların inkişafının meyarını müəyyən etmişdir. Cəmiyyətin tarixi inkişafının belə təkmilləşdirilmiş bölgüsü hazır nemətlərin mənimsənilən təsərrüfatla istehsal edilən cəmiyyətlərin fərqlənməsinə imkan vermişdir.

K.Marks sinifli cəmiyyətin meydana gəlməsi və istismar edənlərlə isitismar olunanların münasibətlərini göstərmək məqsədilə qeyd etmişdir: antik, feodal, müasir burjua istehsal üsullarını ümumi şəkildə ictimai-iqtisadi formasiyanın mütərəqqi mərhələləri kimi nəzərə almaq olar.

XX əsrin əvvəllərində (1906) K.Bryuxer adlı bir tədqiqatçı cəmiyyətdə istehsal ilə istehlak xarakterini səciyyələndirən meyarları əsas tutmuşdur.

Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə seçim prinsipinin kəsb etdiyi xüsusiyyətlər – ictimai seçim nəzəriyyəsində iqtisadi nemətlərin istehsalı üçün tətbiq olunan müxtəlif forma və üsulların seçilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumat üçün belə bir mühüm cəhət qeyd olunmalıdır ki, iqtisadi seçim XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq neolibəralizm nəzəriyyəsini görkəmli nümayəndələri olan alman iqtisadçıları V.Ryopks, L.Erxard və V.Oyken tərəfindən «Təsərrüfatçılıq prosesinin istiqamətləri forması» kimi qeyd olunurdu. Onlara görə, ümumiyyətlə, bütün ictimai quruluşda tarixi inkişaf dövrlərindən iqtisadi artım mərhələlərindən asılı olmayaraq iki formada «bazar təsərrüfatı» sərbəst və açıq təsərrüfat şəklində mövcud olur. Bununla da marksizm ideyasına görə cəmiyyətin beş istehsal üsulundan keçəcəyi nəzəriyyəsi inkar edilmişdir.

Cəmiyyətin inkişafı insanların fəaliyyəti ilə bağlı olur. İnsanın fəaliyyəti bu iqtisadi obyektivliyin spesifik forması olaraq ətraf mühitin qavranılması adamların daxili imkanlarının maddi və mənəvi nemətlərin istehsalı prosesi ilə əlaqədardır. Belə ki, adamların yeməyə, geyməyə, istirahət etməyə və s. tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı fəaliyyətləri istehlak etmək naminə istehsal etməyə yönəldilir. İqtisadi nemətlərin istehsalı posesi istehlakçıların mövqeyindən qiymətləndirildiyindən o, sərvət və nemətlərin yaradılmasının zəruri şərtidir.

İqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipi nəzəriyyəsinin öyrənilməsində prof. M.X.Meybullayevin tədqiqatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Reallıq naminə deməliyik ki, iqtisadiyyat vasitəsilə insanlar başlıca olaraq təsərrüfat həyatında mövcud və mümkün imkanlar daxilində məqsədlərini müəyyən etməlidirlər ki, bu məhdud imkanlardan məqsədlərinə daha çox uyğun gələn istiqamətləri seçə bilsinlər.

İctimai seçimin formalaşması prosesinə iki qrup amil təsir göstərir:

- mövcud mühit;
- iqtisadi sistemi təşkil edən elementlərin struktur əlaqələrinin xüsusiyyətləri.

Bunlarla yanaşı, iqtisadi seçim prinsipinə əsasən inkişafa səbəb olan amillərin özlərini də bir neçə qismə bölür:

- təbii iqlim;
- mənəvi-hüquqi;
- sosial-mədəni;
- dini-əxlaqi amillər.

Əslində insanların əməyə, sərvətə, nemət və xidmətlərə olan münasibətləri, eləcə də zəruri davranış qaydaları – iqtisadi seçimin inkişafının qanunauyğunluqlarına əsaslanmalıdır.

Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi amillər qrupunun fəaliyyətindən asılı olaraq sivilizasiyalı inkişafın iki mühüm və bir-birindən fərqlənən Qərb və Şərq istiqamətləri meydana gəlmişdir.

Bu istiqamətlərin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları olsa da, bunlar insanın iqtisadi fəaliyyətlərinin təkmilləşdirilməsində özünəməxsus rol oynamışdır. Belə ki, Qərb istiqaməti sərbəstliyə, demokratizm prinsiplərinə əsaslanırsa, Şərq istiqaməti ciddi nəzarətə, maddi-mənafe üstünlüyünə, dini əlaqələrin möhkəmliyinə əsaslanır. Buna görə də cəmiyyət bir iqtisadi seçimdən digər iqtisadi seçimə keçərkən mütləq sosial-mədəni amillər qrupunun fəaliyyətinin nəzərə alınması tələb olunur.

Çünki hərəkətdə olan hər bir iqtisadi seçim müəyyən mənada fəaliyyətdə olan sosial-mədəni amillərdən asılı olaraq inkişaf edir və ayrı-ayrı model formasında cərəyan edir. Əgər belə olmasaydı, bazar seçimi ilə inkişaf edən ölkələrin amerikan, alman, yapon, isveç və s. modelləri bir-birindən fərqlənməzdi.

Müxtəlif iqtisadi sistemlərdə ictimai seçimin parametrlərinin müəyyən olunmasında texnoloji istehsal üsulunun mahiyyətə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Hər bir istehsal üsulu kimi texnoloji istehsal üsulu da tarixən məhsuldar qüvvələrin tərkibində onun tərəflərinin, o cümlədən, iqtisadi resursların ünsürlərinin yerləşdirilməsi xüsusiyyətlərini ifadə edir.

İstehsal üsulunun maddi-texniki əsasını təşkil edən elementlər cəmiyyətin inkişafının müxtəlif pillələrində eyni seçim prinsiplərilə birləşdirilmədiyindən məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsində fərqlənir.

Onu da qeyd etməliyik ki, texnoloji istehsal anlayışı, insanların iqtisadi nemətlər əldə etməsi məqsədilə ictimai əməyin təşkil edilməsi üçün istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin ilkin dövründə insanlar həyat nemətlərini təbiətdən hazır şəkildə əldə edirdilərsə, mənimləmə prosesinin istehsal etmək prosesi ilə əvəz olunması ilə cəmiyyətin ilk texnoloji istehsal üsulunun əsası qoyulmuşdur. Bu da cəmiyyətdə birinci böyük ictimai əmək bölgüsü, yəni əkinçiliyin meydana gəlib heyvandarlıqdan ayrılması sayəsində yaranmışdır.

Texnoloji istehsal üsulu anlayışı simvolik ifadə kimi işlədilsə də, məlum olmalıdır ki, əl əməyinə əsaslanan texnoloji istehsal üsulu kapitalizm istehsal üslubuna qədər əkinçi, sənətkar, tacir istehsal fəaliyyəti seçimi kimi təzahür etmişdir.

Beləliklə, texnoloji istehsal üsulunun inkişafına manufaktura və sənayeləşmə əsasında maşınlı istehsal üsulunun əmələ gəlməsi səbəb olmuşdur. Maşınlı istehsal üsulunun meydana gəlməsi kapitalizm cəmiyyətinin maddi-texniki bazasını yaratdı. Bu istehsal üsulu öz inkişafının sadə formasından daha mürəkkəb və mütərəqqi» formasına qədəm qoymuşdur. Bu da müasir bazar iqtisadi sistemi şəraitində postindustrial mərhələsinə daxil olmuşdur ki, indi texnoloji istehsal üsulunun

bu mərhələsinə son sənayeləşdirmənin bolluq yaranan mərhələsi kimi də baxmaq olar.

Məlumdur ki, müasir qloballaşan dünyada müxtəlif iqtisadi sistemlərin konvergeniyası prosesi baş verir. Digər tərəfdən, sosial-iqtisadi proseslərin qloballaşması eyni bir iqtisadi sistem daxilində həmin sistemə xas olmayan yeni meyillərin, xüsusiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Bu baxımdan, dünya təsərrüfatında baş verən bu yeni meyillər də ictimai seçim nəzəriyyəsinin məzmununa və xarakterinə əsaslı təsir göstərir ki, bütün bunlar da öz əksini ictimai seçim prinsipində tapmışdır.

İqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipi iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirildiyi münasibətlərin növündən, inkişaf mərhələlərindən, milli iqtisadiyyatın tipindən asılı olmayaraq, iqtisadi davranışda həmişə üç əsas problemin həll olunması obyektiv zərurətdir. Bunlardan:

- nəyi istehsal etməyi – bu, o deməkdir ki, iqtisadi subyekt öz davranışı nəticəsində hansı tələbatları ödəməli olduğunu həll etməlidir, bu seçim olduqca mürəkkəbdir, çünki tələbatlar həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə dəyişir və müxtəlif üsullarla, bazarda təşəkkül tapan müxtəlif qiymətlər zamanı ödənilə bilər;

- necə istehsal etmək probleminin həlli məhsulun istehsalı üçün istehsalçılarda imkanların mövcudluğunu və məhsulun yaradılması prosesində bu imkanların nəzərə alınmasını, problemin yaxından araşdırılması zamanı, burada bir sıra məhdudiyyətlər və nemətlərin istehsalı üsulları haqqında məsələnin həlli variantları, hər şeydən əvvəl, mövcud resurslar şəraitində istehsal texnologiyalarının seçilməsi, istehsal xərclərinə təsir göstərən amillərin nəzərə alınması, istehsal amillərinin bu və ya digər kombinasiyası haqqında və s. iqtisadi fəaliyyət şəraitində istehsalın cari və perspektiv problemləri arasında seçim prinsipi getdikcə vacib olur ki, bu da istehsal variantlarının seçilməsi zamanı müxtəlif meyarlar baxımından

məhsulların istehsalı ilə bağlı problemlərin sayı məhdudlaşmır, əksinə xeyli genişlənir;

- kim üçün istehsal etməli problemi iqtisadi fəaliyyətdə nəzərdə tutularaq, həqiqətən məhsulun kimə çatacağını, onun istehsalı nəticəsində cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün rifahının yüksələ biləcəyini, məhsulun hansı hissəsinin perspektiv ictimai ehtiyaclar üçün hansı hissəsinin şəxsi gəlir kimi istifadə edilməsini, məhsulun hansı hissəsinin cari dövrdə istifadə olunmasını, hansı hissəsinin isə gələcək üçün saxlanılmasının vacibliyi tələb olunur.

Bu üç əsas problem ilk baxışda sadə görünə də bunlar ayrı-ayrılıqda nəinki mürəkkəb iqtisadi problemdir, həm də onların həlli qarşılıqlı əlaqədə olub bir-biri ilə bağlı problemlərdir.

Yeni tələbatların ödənilməsi üçün, bir qayda olaraq, istehsalda yeni resursların, texnologiyaların istifadə olunmasına səbəb olur ki, bu da yeni bazarların axtarışına əlavə xərclər tələb edir. Yenidən yaradılmış məhsul hissəsinin bölgüsündə yeni nisbətə gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadi subyektləri daima bütün səviyyələrdə iqtisadi nəzəriyyənin əsas problemlərini həll etmək zərurətini qarşıya qoyaraq, özünün şəxsi təkrar istehsalının inkişafı və tərəqqisinin təmin edilməsi variantının seçim prinsipi ilə əlaqədar qərarların qəbulu zərurəti qarşısında qalırlar.

Müasir iqtisadi sistemlərdə seçim prinsipinə əsasən iqtisadi fəaliyyətin koordinasiyası nəticəsində cəmiyyətdə və ayrı-ayrı subyektlərdə iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının sayı məlum olur. Onların hamısı iqtisadi qərarların ən yaxşı variantlarının axtarışı ilə məşğul olurlar. İstənilən iqtisadi sistemin mühüm problemi onda mövcud olan və yaradılan nemətlərin müəyyən tələbatlar, istehsal növləri və iqtisadi subyektlər arasında səmərəlilik və bərabərlik prinsipinə əsaslanmasıdır. Buna görə hər bir iqtisadi sistemin mövcudluğu və inkişafı bu ilkin əsas problemlərin necə həll olunmasından asılıdır.

İqtisadi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, nemətlərin yerləşdirilməsi iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı təsiri vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla bağlı belə bir sual meydana çıxır: əgər iqtisadi fəaliyyət subyektlərindən hər biri öz iqtisadi maraqlarını güdürsə iqtisadiyyatda – iqtisadi fəaliyyətin koordinasiyası necə həyata keçirilir, başqa sözlə, istehlakçı və istehsalçıların qərarları necə uyğunlaşdırılır.

Bu problemin həllinin mürəkkəbliyi və çətinliyi onunla əlaqədardır ki, iqtisadi subyektlər iqtisadi davranışın müəyyən növləri və əlaqələri üzrə ixtisaslaşır. Odur ki, hər bir zaman iqtisadi fəaliyyət koordinasiyasının müxtəlif üsulları – müxtəlif nisbətlərdə birləşərək, konkret iqtisadi sistemlərdə birlikdə olur. Deməli, hər bir milli iqtisadiyyat şəraitində adekvat olan iqtisadi fəaliyyətin koordinasiya metodları işlənilib hazırlanmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi inkişafın müxtəlif dövrlərində (mərhələlərində) – natural, bazar, mərkəzləşdirilmiş və qarışıq koordinasiya mexanizmləri üstünlük təşkil edir.

Təsərrüfat vahidlərinin (vəsilələrinin) bir-birindən ayrılığı, aralarındakı əlaqənin sistemli xarakter kəsb etdiyi natural təsərrüfat şəraitində fəaliyyət koordinasiyası təsadüfi deyil, vahidlər daxilində resursların bölgüsü təbii təşəkkül tapmış norma və qaydalar əsasında müəyyən edilir.

Bazar iqtisadi sistemi şəraitində isə iqtisadi fəaliyyətin koordinasiyası tələb və təklifə uyğun qiymətlərin qoyulması metod və üsulları ilə bazarlar vasitəsilə həyata keçirilir. Elə buna əsasən də iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı əlaqəsi bu zaman dövrən modeli (dairəvi axınların) formasında ola bilər.

Bu, iqtisadiyyatı: ev təsərrüfatlarına və firmalara (müəssisələrə) ayırır.

Məlumdur ki, ev təsərrüfatları öz resurslarının: əmək, kapital və torpağın satışından əldə etdikləri gəlirlərin firmalardan (müəssisələrdən) əmtəə və xidmətlərin alınması prosesi üçün, eləcə də firmalar – əmtəə və xidmətlərin satışından əldə

etdikləri pulları ev təsərrüfatlarından resursların alınması üçün istifadə edirlər.

Bununla da ev təsərrüfatları nəyi istehlak etmək və nəyi də istehsal etmək problemini həll etmiş olur.

Bu qərarlar firmaların (müəssisələrin) istehsal planlarının əsası olmasıdır. Müəssisələr (firmalar) məhdud resurslardan istifadəsi şəraitində öz qərarlarını uyğunlaşdıraraq düzgün seçim etməlidir.

Ev təsərrüfatları da istehlak üçün planlaşdırdıqları nemətləri əldə etməklə istehlak üzrə öz qərarlarını əlaqələndirməlidir.

Bazar iqtisadi sistemində koordinasiya problemini iki tip bazar həll edir:

- məhsuldar resurslar bazarı;
- istehlak nemətləri bazarı.

Tələb və təklif modeli sahibkarlıq və ev təsərrüfatları şəraitində iqtisadi fəaliyyətin seçim prinsipinə əsaslanması resursları bazarında iki bölmə alqı-satqı əməliyyatları üzrə qarşılıqlı fəaliyyət göstərəkən satılan əmtəələrin qiymətini və miqdarını müəyyənləşdirir.

İqtisadi qərarların qəbulu, seçim prinsipi bazarda qəbul edilən qərarların koordinasiyası tarazlı qiyməti və hər bir nemətin tarazlı miqdarı ilə müəyyən olunur.

Qiymətlər təklif və tələbin qarşılıqlı təsiri nəticəsində ev təsərrüfatları və firmaların qəbul etdiyi qərarların razılaşdırılması üçün zəruri olan mühüm informasiyanı çatdırır və bu informasiya cəmiyyət tərəfindən resursların rasionallaşdırılması (bölgüsü) probleminin həllində mühüm rol oynayır.

Bu bir tərəfdən qiymətlər istehlakçıların gəlirlərinin səviyyəsini müəyyənləşdirir və bununla da xərclər cəhətdən onların seçim prinsipinə təsir edir.

Digər tərəfdən də istehsalçılara çatan daxilolmaların həcmi qiymətlərdən asılı olur. Bu isə gəlir cəhətdən onların iqtisadi qərarlarına təsir göstərir.

Bu da - əmək, kapital və torpaqdan istifadəyə görə qiymətlər sahibkarların gəlirlərini müəyyənləşdirir.

Buna görə də iqtisadi fəaliyyətin, onun gəlirlik səviyəsində ifadə olunan səmərəliliyi hər kəsin məşğuliyyət növünü seçməyə təhrik edən davranışdır ki, bu zaman onun fəaliyyəti daha məqsəduyğun olur. Bu, hər şeydən əvvəl, mövcud şəraitdə müxtəlif nemətlərin nisbi olaraq əhəmiyyətinin dəyişdirilməsi yolu ilə əldə edilir.

İqtisadi siyasət və ədalətlik nemətlərin bölgüsündə ədalətliyə nail olunma prinsipini, əslində fərdi fəaliyyəti ümumi rifaha yönəldən «görünməyən əl» obrazından istifadə edərək, praktiki olaraq bir-biri haqqında heç bir şey bilməyən A.Smit iqtisadi subyektlərin fərdi fəaliyyətlərinin koordinasiyası və iqtisadi əməkdaşlığın təşkilinin bu üsulunu nəzərdə tutmuşdur.

İqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin əsas problemlərinin həllində mərkəzləşdirilmiş sistem şəraitində ayrı-ayrı vahidlərin fəaliyyətinin koordinasiyası – vahid iqtisadi mərkəz tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da istehsal sahələri və bölmələri arasında resursları bölüşdürmək fərdlərin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək hüququna malik olur, Bu da iqtisadi vahidlərin sərbəst seçimi prinsipi məhdud olur, təyin edilmiş, mərkəzləşdirilmiş normalarla, normativlərlə və qərarların qəbulu seçimi ilə müəyyənləşdirilir.

Deməli, mərkəzləşdirilmiş fəaliyyətə əsasən metodların koordinasiya formaları dəyişilə bilər, vahidlərin müstəqillik dərəcəsi isə arta bilər. Lakin koordinasiyanın bu üsulunun mahiyyəti və məzmunu eyni olaraq qalır, ayrı-ayrı vahidlərin iqtisadi seçimi aşağıdakı əsas problemlər üzrə fəaliyyətlərin mərkəzləşdirilmiş reqlamentləşdirilməsi çərçivəsində həyata keçirilərkən – «nə istehsal etməli?», «kimin üçün istehsal etməli?» və «necə istehsal etməli?» suallarına cavab verməlidir.

Beləliklə, müasir milli iqtisadi sistemlər üçün iqtisadi qərarların qəbulu və seçim prinsipi iqtisadiyyatın başlıca

problemlərinin həllində iqtisadi fəaliyyət koordinasiyasının bazar prinsipləri və iqtisadiyyatın bazar əsasları dövlətin fəal iştirakı ilə həyata keçirilən tənzimləmə prinsipləri faktiki olaraq mərkəzləşdirilmiş rəqlamentləşdirmə əlaəmətləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır.

Qərbin görkəmli iqtisadçılari – iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı P.Samuelson və V.Nordhauz birlikdə yazdıqları «İqtisadiyyat» dərsliyində Qərbin müasir iqtisadiyyatını belə səciyyələndirir: «Heç bir müasir cəmiyyət tamamilə əks kateqoriyaların heç biri ilə tam uyğunlaşmır. Daha doğrusu, bütün ölkələr qarışıq iqtisadiyyata – bazar elementləri də idarəetmənin inzibati forması olan iqtisadiyyata malikdir.

Hələ heç bir vaxt yüz faizli bazar iqtisadiyyatı mövcud olmamışdır. XIX əsrdə İngiltərənin ona yaxın olmasına baxmayaraq. Hazırda ABŞ-da qərarların çox hissəsi bazar tərəfindən qəbul edilir. Lakin ölkənin hökuməti də bazarın işinin dəyişdirilməsində mühüm rol oynayır: hakim dairələr iqtisadi həyatı tənzimləyən qanun və əsasnamələr çıxarır, təhsil və qaydaların mühafizəsi sahəsində xidmətlər təqdim edir, biznes və ətraf mühitin çirklənməsinə nəzarət edir».

Deməli, müxtəlif iqtisadi sistemlərdə seçim prinsipinin kəsb etdiyi xüsusiyyətləri və fərqli cəhətlərinin şərhinə fikir verdikdə görürük ki, iqtisadi sistemlərin səciyyəsi koordinasiya üsulları ilə tamamlanmır. Onların əsası xeyli dərəcədə genişdir: bu həm mülkiyyətin müxtəlif formaları və həm də iqtisadiyyatın institusional təşkili xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Bu da cəmiyyətin iqtisadi həyatı, bu və ya digər milli iqtisadi sərhədlər, eləcə də beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya qurumlarının çərçivəsində bütövlük xassəsi kəsb edir.

IV FƏSİL

XƏRCLƏRİN MÜQAYISƏSİ. ALTERNATİV XƏRCLƏR

Bu fəsildə xərclərin müqayisəsi və alternativ xərclərin izahı veriləcəkdir.

- Qərarların qəbulu ilə edilən seçimlə, alternativ variantla çəkilən xərclərin müqayisəsi;
- Əldə olunan fayda (nəticə) ilə alternativ variantlarda çəkilən xərclərin müqayisəsi;
- Vaxt amili və ediləcək imtinanın həddi;
- İtirilmiş imkanların xərcləri ilə əldə olunmuş imkanlara çəkilən xərclərin müqayisəsi;
- Xərclərin qiymətləndirilməsi.

İqtisadi nəzəriyyənin metodoloji əsası olan problemlərin yeni qoyuluşda və müasir tələblər ruhunda araşdırılması tədqiqi və təhlili obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Elə buna görə iqtisadi nəzəriyyə elmi həmişə real gerçəkliyə həmahəng olmaqla, mütərəqqiliklə aydınlaşmaqla, ona doğru istiqamət götürməlidir.

Bunu əsas tutaraq böyük iqtisadçı alim A.Marşall haqlı olaraq yazır: «İqtisad elmi konkret həqiqətləri açmaq alətidir». C.M.Keynsə görə bu aləti Marşall yaratmamışdır. Elə buna görə də məşhur iqtisadçı A.Marşall cəmiyyətin insanların iqtisadi tələbat problemini – xüsusi diqqət mərkəzinə çəkərək hüdudsuz iqtisadi tələbatın artması, ehtiyacların tədriclə təmin olunması cəmiyyətin inkişafının hərəkətverici impulsu motivi olduğunu göstərməklə, o, sərvətə tələbatların ödənilməsi aləti kimi baxmışdır.

Elə buna görə də iqtisad elminə iqtisadiyyatda, onun inkişafında konkret həqiqətləri açmaqla onu tədqiq və təhlil etmək üçün nəzəri-metodoloji aspektdə yanaşma kimi qəbul edilməli və qiymətləndirilməlidir.

Hər bir elmin vəzifəsi real proseslərin, faktların təhlilindən, daxili qarşılıqlı əlaqələrin aşkar edilməsindən, hadisələrin dəyişilməsi qanunauyğunluqları və meyillərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

İqtisadi nəzəriyyə də istisna deyil. İqtisadi nəzəriyyənin bütöv tarixi göstərir ki, bu, cəmiyyətin iqtisadi həyatının daima tam sistemli təhlil yollarının axtarışıdır. İnkişaf meyillərini təsvir etmək, izah etmək və qabaqcadan görmək, iqtisadi həyat qanununu aydınlaşdırmaq, ən səmərəli iqtisadi qərarların üsullarını əsaslandırmaq cəhdidir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın anatomiyasının açıqlanması «sadəliklə» geniş əsasla tənzimlənməsini tələb edir. Bu proses bir sıra ardıcıl mərhələdən (istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak) keçir ki, bu da bir o qədər mürəkkəb olur. Çünki burada elmi təhlil, araşdırma iqtisadiyyatda qarşılıqlı əlaqələr, daxili obyektiv hadisə və proseslər, çarpazlaşmalar sahəsində baş verir. Bu da mövcud ölkədə – müvafiq iqtisadi sistemə keçid şəraitində hələ qərarlaşmayıbsa, iqtisadi proseslərdə daxili dövrənin şaquli və üfüqi əlaqələrində müxtəlif prosesləri və obyektiv meyilləri aşkar etmək çətinlikləri yaranır. Hər iki halda iqtisadiyyatı modelləşməyə müncər etmək və bundan da səmərəli yolla istifadə etmək olar. Lakin iqtisadiyyatda fizioloji proseslərin dövrənlığı, məcmu, tələb və məcmu təklif problemlərinin çoxşaxəliliyi və qeyri-şəffaflığı daha artıq mürəkkəblik yaradır.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsindən görünür ki, iqtisadi inkişaf sahəsində dövlət müxtəlif vəzifə və göstəriciləri müəyyən edir ki, bu da iqtisadi artım, məşğulluq, iqtisadi səmərəlilik, xidmətlərin sabit səviyyəsi, iqtisadi təminat, ticarət balansını məsələlərini əhatə edir.

Bütün bunlara geniş mənada baxılırsa onda geniş təkrar istehsal sisteminin təhlili zəruri olur. Məlumdur ki, geniş təkrar istehsal daimi istehsal prosesinin ölkənin təsərrüfat sisteminə geniş əsasda tənzimlənməsini tələb edir. Bu proses bir

sıra ardıcıl mərhələdən (istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak) keçir ki, bu da geniş təkrar istehsalın ümumi sistemi daxilində bazara funksional sistem altında özünün giriş və çıxışına malikdir.

Cəmiyyətdə təkrar istehsal prosesi həyata keçirilərkən istehsalçı ilə istehlakçı funksiyasını və istehsalçı ilə istehlakçı arasında geriyyə əlaqənin müdafiəsini təmin edir.

İctimai istehsal prosesinin həyata keçirilməsi özündə: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak kimi mərhələləri daxil edən geniş təkrar istehsalın klassik sisteminə nəzər yetirsək, bu halda bazarın – istehsalı, istehlakla birləşdirən bölgü və mübadilə mərhələlərini əlaqələndirən funksiyalarını qeyd etmək olar.

Bu sxem aşağıdakı kimi təzahür edir:

İstehsal – bölgü – mübadilə – istehlak
Giriş – bazar – çıxış

Deməli, ictimai istehsal problemi sxemdə qeyd olunan ardıcılıqla bütün dövrlərdə olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində də təkamüllü qanunauyğunluqların aşkarlanmasında bazar həlledici rol oynayır.

Bunun üçün bazarın giriş və çıxış koordinatları sxemi bazar münasibətlərinin sistemli qurulması prosesini təmin edir.

İqtisadiyyatın başlıca problemləri (prinsipləri) əslində onun təşkilinin və inkişafının üç başlıca sualına: nə? necə? kim üçün? cavab verməlidir.

İstehsal haqqında danışarkən resurslar üzərində dayanmaya bilmərik.

Resurs dedikdə, hər şeydən əvvəl, buna istehsal prosesində müəssisə tərəfindən istifadə olunan ehtiyatlar (xərclər) nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, resurslar istehsal amillərindən təşkil olunub – üç amili (torpaq, əmək və kapital) əhatə edir.

İstehsal resurslarının vəhdətliyi sayəsində yaradılan məhsullar (əmtəələr və xidmət əşyaları) istehsal prosesində əldə olunan, sonrakı istehsal zamanı istifadə, yaxud istehlak olunan müxtəlif növ faydalı əmtəə və xidmətləri də özündə təcəssüm etdirir.

Bütün bu deyilənlərə istinadən iqtisadiyyat, yəni iqtisadi nəzəriyyə elmi-istehlakın da alternativini olan nadir istehsal resurslarının müxtəlif əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün istifadə zamanı cəmiyyət seçimi və onların əhalinin müxtəlif qruplarının arasında necə bölüşdürülməsini öyrənir.

Ekonomiksin on prinsipindən birini yada salmaq vacibdir:

Xərclər elə bir dəyərdir ki, arzu olunanı əldə etmək üçün ondan, hətta imtina etmək də lazım gəlir. Xatırlayın ki, hər hansı maddi nemətin alternativ xərcləri (əldən çıxmış imkanların xərcləri) o şeylərlə əlaqədardır ki, onu əldə etmək üçün başqalarından imtina etməyə məcbur olursunuz.

İqtisadçılar firmanın istehsal xərcləri haqqında danışarkən əmtəələrin istehsalı və xidmətlər göstərilməsi zamanı müşahidə olunan bütün alternativ xərcləri də buraya daxil edirlər.

İstehsalın funksiyası – istehsal olunaraq əmtəə və xidmətlərin maksimum həcmnin müəyyən istehsal resurslarının köməyi ilə verilmiş texnologiyadan asılılığını ifadə edir. Bu da cəmiyyət miqyasında makroiqtisadi səviyyədə ÜMM istehsalının müəyyən vahidlərlə ölçülən həcmi (ton, litr və s.) deməkdir.

İstehsalın funksiyaları – məhsul buraxılışı həcminə görə: orta və son məhsuldarlıq artmada ifadə olunur. Bu da istehsal amillərindən (resurslarından) birinə çəkilən xərclərdən istifadəyə görə dəyişilməsi zamanı meydana çıxan ümumi əməyə çəkilən xərclərə bölünən ümumi məhsula bərabər olur.

Xərclər haqqında danışarkən deməliyik ki, sabit, dəyişən, son hədd xərcləri, orta dəyişən, son hədd xərcləri ilə yanaşı xərclərin minimumlaşdırılması, yəni ən aşağı hədd xərc-

ləri, eləcə də minimal xərclər, ümumi xərclər, daxili, xarici, alternativ xərclər məsələsinə diqqət verməliyik.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal və xərc problemlərinin çox böyük nəzəri və əməli əhəmiyyəti olduğunu deməliyik. Firmalar bazar üçün lazım olan məhsulları istehsal etmək və xidmətlər göstərmək üçün ehtiyatlar əldə edərkən müəyyən qədər xərc çəkir.

Müasir Qərb iqtisad elmi bu problemi XX əsrdə istehsalın inkişafında baş verən dəyişikliklərlə əlaqələndirmişdir. Bunu, hər şeydən əvvəl, istehsal xərclərinin əsas hissəsini bilavasitə istehsalda çalışan fəhlələrin əmək məsrəfləri təşkil edirdisə, hazırda istehsal xərclərinin çox hissəsini qeyri-istehsal işçilərinin əməyi, elmi-tədqiqat işçiləri, marketinq, idarəetmə, reklam və s. xərclər təşkil edir.

Bununla yanaşı, istehsalın həcmnin və tempinin böyük sürətlə artması, qiymətlərin tez-tez dəyişməsi nəticəsində istehsal xərcləri, məhsul buraxılışının həcmi və satış qiyməti arasında olan əlaqə, asılılığın daha dərinədən təhlil edilməsi zərurəti yaranmışdır. Deməli, həm bu səbəbdən, həm də bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar Azərbaycanın iqtisadiyyatında sahibkarlığın və milli iqtisadiyyatımızın formalaşaraq inkişafı prosesi ilə bağlıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, hər bir istehsalçı məhsul buraxılışının həcmi müəyyənləşdirərkən müəssisənin gəlirlərini təmin etmək üçün istehsala çəkilən faktiki xərcləri nəzərə almalıdır.

Lakin dünya bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün ümumi iqtisadi xərclər, yəni faktiki xərclərlə yanaşı, alternativ xərclər də nəzərə alınmalıdır. Çünki alternativ xərclərin hesablanması bu və ya digər təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün mövcud xərclərin sərf olunmasının iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə əlverişli olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Başqa sözlə, mövcud iqtisadi ehtiyatları mümkün təsərrüfat fəaliyyətlərindən hansına yönəltmək problemi yaranıqda alternativ xərcləri hesablamaq zərurəti meydana çıxır.

Deməli, hər hansı təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi iqtisadi xərclərinə, bilavasitə istehsala çəkilən xərclərlə yanaşı mövcud ehtiyatların (əmək, pul, material və s.) ən əlverişli istifadə olunmasının dəyər kəmiyyətini əks etdirən alternativ xərc də daxil edilməlidir.

Yəni, müəssisə öz xərclərinin hesablanmasında alternativ xərcləri də hesablamalıdır. Odur ki, müəssisənin konkret fəaliyyəti üçün də alternativ xərclərin nəzərə alınması vacib olub, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, istehsal və xərc problemləri haqda danışarkən deməliyə ki, müəssisənin idarə edilməsində nə qədər vacib olsa da istehsal xərclərinin aşağı salınması yox, gəlirlərin artırılması məqsədi qarşıya qoyulmalıdır.

Bunun üçün istehsalın çevikliyi artırmaq, istehlakçıların tələbinə uyğun məhsulların çeşidini tez-tez dəyişmək, ən qısa vaxt ərzində yeni texnika və texnologiyayı tətbiq etmək, istehsal ehtiyatlarını və satılmamış hazır məhsulunun həcmi minimuma endirmək, müntəzəm olaraq istehsal xərclərini aşağı salmaq və eyni zamanda məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək vacibdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istehsal məsrəflərinin kəmiyyəti – iqtisadi fəaliyyətin müəyyənedici determinatlarından biridir. İstehsal xərclərinin verilmiş səviyyəsi istehsal amillərinin əldə edilməsinə dəyər məsrəflərinin məcmu kəmiyyətini təcəssüm etdirir və ümumi xərclərin kəmiyyəti kimi müəyyən edilir.

Buraxılışın eyni həcmi müxtəlif kombinasiyalarda amillərin tətbiqi yolu ilə əldə oluna bildiyi kimi – bu amillərin müxtəlif birləşmələri də xərclərin eyni səviyyəsini verə bilər. İstehsal xərclərinin kəmiyyətinin dəyişməz olduğu zaman amillərin kombinasiyasının seçim invariantlığı izokost ilə təmsil olunur.

İzokost eyni dəyərə malik iki resursun bütün kombinasiyalarına müvafiq olan nöqtələrin həndəsi yeridir. Yəni, izokost bərabər məcmu istehsal xərclərini verən istehsal amillərinin kombinasiyasını əks etdirən xətdir.

İzokostun mailliyi düz xətt boyu sabitdir və hər iki resursun qiymət münasibətlərinə bərabər olur. Bir sıra paralel izokostlar amillərin qiymətlərinin dəyişilməzliyi və ya qiymətlərin eyni nisbətdə dəyişməsi şəraitində məcmu xərclərin müxtəlif səviyyəsini səciyyələndirir.

Deməli, izokostun mailliyi dəyişərsə, bu bütün digər şərtlər bərabər olmaqla amillərdən birinin və ya hər iki amilin qiymətinin (müxtəlif nisbətlərdə) dəyişməsini göstərir.

Səmərəli davranış prinsipinə riayət edərək sahibkar nəzərdə tutulmuş məhsul həcmünün istehsal xərclərini minimumlaşdırmağa çalışır.

Yeri gəlmişkən investisiya qoyuluşlarında müxtəlif vaxtlarda ortaya çıxan xərcləri və gəlirləri müqayisə etmək tələb olunur. Xərclər layihənin həyata keçirilməsinə müəyyən vaxt aparır. Gəlirlər isə, adətən xərclər həyata keçirildikdən sonra meydana çıxır. Buna görə də zaman kəsiyində pulun dəyəri anlayışından söhbət açılır. Bu, o deməkdir ki, əvvəlcədən xərclənmiş pul sonradan xərclənmiş puldan bahadır.

Ədəbiyyatda pulun cari və gələcək qiymətini müəyyən etmək üçün tətbiq olunan texniki üsul *diskontlaşdırma* adlanır.

Diskontlaşdırma mənaca mürəkkəb faizlərin hesablanması əks prosesi deməkdir. Diskontlaşdırma faiz dərəcəsinədən istifadəyə əsaslanır. Maliyyə təhlili zamanı diskont dərəcəsi kimi (diskontlaşdırma üçün faiz dərəcəsi) firmanın borca maliyyə vəsaiti ala biləcəyi tipik faiz götürülür.

İnvestisiya onlarla bağlı gözlənilən gəlirlər xərclərdən yüksək olduğu təqdirdə zəruridir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın böhrandan çıxarılması prosesi yalnız investisiyalar əsasında mümkün olur. Belə ki, investisiya fəallığı, ilk növbədə, həm kapital

qoyuluşunun artırılması, həm də qoyulan vəsaitin veriminin sürətləndirilməsi, səmərəliliyinin artırılması imkanı geniş olan və fəaliyyətdə olan firma və müəssisələrdə artmalıdır.

Odur ki, mikroiqtsadi nəzəriyyədə firmaların məqsədli cəhdləri kimi mənfəətin maksimumlaşdırılmasına cəhd mühakimə üçün əsas götürülür.

Belə bir fikir onunla əsaslandırılır ki, o, bir tərəfdən sahibkarlıq motivasiyasını, digər tərəfdən isə firmaların rəqabətli qarşılıqlı təsir vəzifəsini daha dəqiq əks etdirir. Eyni zamanda o, firmaların davranışını modelləşdirmək üçün daha münasibdir.

İqtisadi baxımdan mənfəətin maksimumlaşdırılmasının təhlilinin iki prinsipi mövcuddur. Onlardan biri pul gəlirlə xərclərin mütləq kəmiyyətlərinin müqayisəsinə, digəri isə son hədd təhlilinə əsaslanmışdır. Son hədd pul gəliri ilə son hədd xərclərinin müqayisəsindən ibarətdir.

Ümumi pul gəliri ilə ümumi xərcin müqayisəsi belə bir nöqtəyi-nəzərə əsaslanır ki, iqtisadi mənfəətin maksimum kəmiyyəti o zaman alınacaq ki, əlavə olaraq reallaşdırılmış məhsul vahidi mənfəətin artımını verməyəcəkdir. Yaxud da, belə bir şərt daxilində əldə olunacaq mənfəətin kəmiyyəti ümumi pul gəliri ilə ümumi istehsal xərcləri arasındakı fərqi ifadə edir. Burada onların kəmiyyəti funksional olaraq məhsulun istehsal edilmiş və reallaşdırılmış miqdarından asılı olur. Uyğun olaraq əldə edilmiş mənfəətin həcmi müəyyən edilir. Deməli, mənfəətin maksimum kəmiyyəti – ümumi pul gəlirinin ümumi xərclərə bərabər olduğu həcmi zamanı əldə olunacaqdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, maksimum mənfəətin əldə olunması zamanı gəlirlərin və xərclərin müqayisəsi son hədd pul gəlirləri ilə son hədd xərclərin müqayisəsi maksimumlaşdırma prinsipi kimi son hədd faydalılıqları və məsrəflərinin müqayisəsinə əsaslanır.

Son hədd xərclərinin müəssisə və şirkətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin şərhində xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır. Belə ki,

hər bir sahibkar iş başlamazdan əvvəl onun istehsal xərclərinin necə dəyişəcəyini hesablamalı və öz iqtisadi mənfəətini müəyyənləşdirməlidir. Bunu o, dəyişən istehsal xərclərinin qiymətini cəmləməklə hesablamalıdır. Əlavə məhsul istehsalı ilə əlaqədar dəyişən xərclərin azalması məhsuldarlığın son həddinin azaddılması qanununa əsasən müəyyən dövrə qədər məhsuldarlığın artması, yeni dəyişən amillərin alınmasına çəkilən xərclərlə əlaqədardır.

Dəyişən xərclərin artması miqdarına nisbətən məhsul buraxılışının həcmi daha sürətlə artmasına, sonradan isə artım sürətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. İstehsala əlavə iş qüvvəsinin cəlb olunması, əmək bölgüsünün təkmilləşdirilməsi ilə məhsuldarlıq tədricən artır. Bir müddətdən sonra işçilərin sayı həddindən artıq olarsa onlardan səmərəli istifadə etmək çətinləşir. Bu vaxt məhsuldarlıq aşağı düşməyə başlayır. Eyni qanunauyğunluq xammal, material və s. bu kimi amillər üzrə baş verir.

Hər bir sahibkar məhsul buraxılışının həcmi müəyyənləşdirərkən müəssisənin gəlirini təmin etmək üçün istehsala çəkilən faktiki xərcləri nəzərə almalıdır. Təcrübə göstərir ki, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün ümumi iqtisadi xərclərlə, yəni faktiki xərclərlə yanaşı alternativ xərclərə görə də hesablamaq lazımdır.

Odur ki, alternativ xərclərin hesablanması, bu və ya digər təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müvafiq xərclərin sərf olunmasının iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə əlverişli olub-olmamasının zəruriliyindən irəli gəlir. Məsələn, sahibkar öz pul ehtiyatlarını həm mövcud istehsalın genişləndirilməsi, həm də yeni növ istehsalın təşkili üçün istifadə edə bilər. Deməli, bu kəmiyyətlərin hər biri alternativ istehsal xərcləri kimi müqayisə edilə bilər. Hər hansı təsərrüfat fəaliyyətindən birdəfəlik yüksək gəlir götürmək üçün alternativ xərclərin hesablanması daha çox zərurət kəsb edir. Hər hansı təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi iqtisadi xərclərinə bilavasitə istehsala

çəkilən xərclərlə yanaşı, mövcud ehtiyatlarını (əmək, pul, maddi) ən əlverişli istifadə olunmasının dəyər kəmiyyətinin əks etdirdiyi alternativ xərclər də daxil edilməlidir.

Deməli, istehsal xərcləri – məhsul (əmtə) buraxılışı ilə əlaqədar müəssisəsinin çəkdiyi bütün xərclərin cəminə bərabər olmaqla müəssisənin kənardan aldığı iqtisadi ehtiyatlara verdiyi pulla (xarici xərclə) yanaşı, məhsul istehsalında istifadə olunan müəssisənin özünəməxsus iqtisadi ehtiyatları da, onların gətirə biləcəyi gəlirin həcmi də (daxili xərclər) istehsal xərclərinə daxildir.

Məlum olduğu kimi, hər bir istehsalçı və yaxud da sahibkar bazar iqtisadiyyatı şəraitində məcmu mənfəət götürməlidir. Mənfəətin artması istehsalçının (sahibkarın) fəaliyyətinin əsas məqsədidir. Bu baxımdan da, mənfəətin kəmiyyəti – əmtənin istehsalının və xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən pulla ümumi istehsal xərcləri arasındakı fərqlə müəyyən edilir. İstehsalçının, yəni müəssisə və firmaların əldə etdiyi mənfəətin bərabər hissəsi normal mənfəət olub, istehsal xərcləri daxili və xarici xərclərə ayrılmaqla: mühasibat mənfəəti və iqtisadi (xalis) mənfəətə ayrılır.

Mühasibat mənfəəti məhsulun satışından əldə edilən pulun miqdarından xarici xərcləri çıxmaqla əldə edilən mənfəətdir. İqtisadi (xalis) mənfəət isə satışdan əldə edilən puldan bütün (daxili, xarici və normal mənfəət də daxil olmaqla) xərclər çıxıldıqdan sonra əldə edilən mənfəətdir. Bu da istehsal xərclərinə daxil olan normal mənfəətdən əlavə əldə edilən xalis gəlir deməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal xərclərinin müqayisəsi – qərarların qəbulu ilə edilən seçim prinsipi alternativ variantla çəkilən xərclərin müqayisəsi dünyanın qabaqcıl ölkələrində müəssisələrin mənfəətin maksimumlaşdırılması yollarının öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi, daha çox mənfəət əldə etmək üçün əsas yollardan biri istehsal xərclərinin aşağı salınmasıdır.

Müasir elmi-texniki tərəqqi şəraitində, istehsalın inkişafında və cəmiyyətin sosial strukturunda baş verən dəyişikliklərlə əlaqədar bazarda rəqabət şərtlərinin dəyişməsi müəssisələrin mənfəətin artırılmasının başqa yollarından da geniş istifadəni tələb edir.

Bu, əsasən məhsulun keyfiyyətinin artırılması, marketingdən düzgün istifadə edilməsi, bazar konyunkturunun dəqiq müəyyənləşdirilməsi və s. fəaliyyətlərdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həm istehsal xərclərinin azaldılması yolu ilə və həm də digər yollarla mənfəətin artırılması (vaxt amili və ediləcək imtinaların həddi nəzərə alınmaqla) üsullarının ABŞ və Yaponiya firmalarında necə istifadə olunması təcrübəsinin öyrənilməsi – müstəqil Azərbaycanımızda da sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşaraq inkişafı ilə əlaqədar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən biri kimi Yaponiyanın avtomobil istehsal edən müəssisələrində istehsal xərclərinin azaldılmasına yönəldilmiş «dəqiq vaxtında» metodu xüsusi maraq doğurur. Belə ki, Yaponiyanın avtomobil və elektron sənayesinin qabaqcıl müəssisələrində əmək məhsuldarlığı 2-2,5 dəfə, ABŞ-in eyni sənaye sahələrinin müəssisələrindəkindən yüksək olmuşdur. Bu da Yaponiya firmalarında Amerika müəssisələrinə nisbətən az litrajlı avtomobillər istehsalına (1.600 dollar) az xərc çəkilir.

Yaponiyanın «Toyota» avtomobil firması istehsalın idarəedilməsinin «dəqiq vaxtında» metodu əsasında təşkil etməklə istehsal xərclərinin xeyli dərəcədə aşağı salınmasına səbəb olmuşdur. Bu metod istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə kapitalın hərəkətinin sürətləndirilməsi imkanını artırmışdır.

İstehsal xərclərinin aşağı salınması üçün idarəetmə sisteminin, məhsul istehsalının və nomenklaturasının istehsalını yüksəkkeyfiyyətli deatllar əsasında gündəlik tələbin dəyişməsinə uyğunlaşdırılması zəruridir.

Həm də işçilərin marağının və fəallığının artırılması lazımdır.

«Dəqiq vaxtında» metodunun başlıca prinsipi muxtariyyatlaşdırma və işçi heyətindən çevik istifadə etməkdir. «Dəqiq vaxtında» metodu lazımi növ məhsulların dəqiq, vaxtında və zəruri həcmdə istehsalını tələb edir.

Muxtariyyatlaşdırma hər bir işçinin zay məhsul buraxılışına müstəqil nəzarət etmək imkanı yaradır. Muxtariyyatlaşdırma və məhsul keyfiyyətinə nəzarəti avtomatlaşdırma məqsədilə dəzgahlarda avtomatik dayandırma qurğuları quraşdırılmışdır. Hər bir fəhlə zay məhsul və ya müəyyən normadan kənarlaşdırmalar gördükdə, bu halda istehsalı saxlamaq hüququ vardır. Bu da qüsurlu məmulatların istehsalının sonrakı mərhələyə keçməsi imkanını aradan qaldırmış olur.

İşçinin çevik istifadə olunması prinsipi – fəhlələrin sayının məhsula olan tələbata uyğun olaraq dəyişdirilməsini, həm də yaradıcılığının və ideyalarının həyata keçirilməsinin müəkkəfləndirilməsini nəzərdə tutur.

Yaponiyanın «Toyota» firmasında həyata keçirilən istehsal fəaliyyətinin idarə edilməsi sistemi yalnız maşınqayırmada deyil, başqa sahələrdə də istehsal olunan sahələrarası metoddur. Beləliklə də, avtomobil istehsalına tamamilə aidiyyatı olmayan qənnadı məhsulları, saqqız və dərman istehsal edən «Uorner-Lambert» şirkəti bu metoddan müvəffəqiyyətlə istifadə edərək, qabaqcıl təşkilati texniki metodlardan istifadə etməklə bu kampaniya ildə 300 mln dollar qənaət əldə etmişdir.

Şirkətin fəaliyyətində – istehsal xərclərinin yüksəlməsi, avadanlığın yoxlanılması və səhmanlanması ilə əlaqədar istehsalın ləngiməsi özünü göstərirdi. Müxtəlif dərmanlar üçün iş dövrü bir neçə gündən iki həftəyə qədər davam etməsinə baxmayaraq, istehsal vaxtı 150 iş gününə qədər uzanırdı ki, bu da iş vaxtının çox hissəsini dərmanların sonrakı istehsal mərhələsinə

hələsinə keçməsi ilə sərf olunan vaxtı təşkil edirdi. Bitməmiş məhsulun dəfələrlə anbara göndərilməsi və yenidən istehsala qaytarılması müxtəlif zədələnməyə və ləngiməyə səbəb olurdu. Bu da hazır məhsulun satışa göndərilməsini aylarla ləngidirdi.

Şirkət tərəfindən dəvət olunmuş Yaponiya avtomobil sənayesində idarəetmə üzrə mütəxəssis C.Xarbor istehsalla tanış olduqdan sonra «Uorner-Lambert»də istehsal prosesinə ciddi nəzarətin olmaması nəticəsini çıxarmışdır. Onun fikrincə, çatışmazlıqları heç də hazır məhsulların yoxlanılması ilə aradan qaldırmaq olmaz. Əsas səbəb – problemləri gizlədən və istehsal xərclərinin artırılmasına gətirib çıxaran xammal ehtiyatlarıdır.

İstehsal üçün nəzərdə tutulmuş bütün xammal, materialların maneəsiz, durmadan hazır məhsula çevrilməsini təmin etmək zəruridir. İlk baxışda çox cüzi görünən bu yeniləşmə isə milyonlara qənaətə imkan yaradır ki, bunun üçün C.Xarbor dörd mərhələdən ibarət olan fəaliyyət proqramının tətbiq edilməsini təklif etmişdir:

- birinci mərhələdə o, istehsal prosesinə nəzarəti xeyli ciddiləşdirmişdir ki, bu məhsulların yoxlanılması üçün zəruri olan vaxtın, istehlakçıların şikayətinin və «dəqiq vaxtında» istehsala daxil olan istehsal ehtiyatlarının azalmasına səbəb olmuşdur;

- ikinci mərhələdə – istehsal vaxtı və xammal materialların əldə edilməsi, yoxlanılması ilə əlaqədar olan istehsala hazırlıq vaxtı qısaldılmışdır ki, bu da istehsal ehtiyatlarının azaldılmasına səbəb olmuşdur;

- üçüncü mərhələdə hələ də nəzarətə ehtiyacı olan sahələrdə bu proses daha da təkmilləşdirilmişdir və daha əlverişli təchizatçı firmalar seçilmişdir;

- dördüncü mərhələ texnoloji cəhətdən yaxşılaşdırılması məqsədilə istehsal vasitələrinin inventarizasiyasından ibarət olmuşdur.

Birinci üç mərhələnin həyata keçirilməsi dördüncü mərhələnin başlanması üçün mühüm şərtidir.

C.Xarbonun fikrincə, texnika və texnologiyadan səmərəli istifadə etməyi bacarmayan müəssisə üçün yeni avadanlıq almaq yolverilməzdir. Bu, oynamağı yaxşı öyrənməmiş idman komandası üçün yeni idman formalarının alınmasına bənzəyir.

Beləliklə, istehsalın idarə edilməsində mütərəqqi yapon metodlarının modellərinin tətbiq edilməsi yüksək səmərəlilik əldə etməyə imkan yaradır.

Vaxt amili və ediləcək imtinanın həddi prinsipi - Yaponiyanın «Toyota» firmasının sisteminin əsasını təşkil edən «dəqiq vaxtında» metodu ilə işləyən müəssisədə hər bir istehsal sahəsinin dəqiq tələbi əsasında lazım olan miqdarda detalları istehsal edir və müəyyən olunmuş vaxtda ona çatdırır. Deməli, burada hər bir istehsal mərhələsi özünə lazım olan vaxtı zəruri miqdarda, detalların hazırlanması tələbi ilə əvvəlki mərhələnin fəaliyyətini tənzimləyir və onu öz arxasınca «çəkir».

Ənənəvi planlaşdırma və idarəetmə metodları tətbiq olunan bizim və başqa ölkələrin müəssisələrində əvvəlki mərhələ əvvəlcədən planlaşdırılmış vaxtda və miqdarda detallar hazırlanması ilə sonrakı mərhələnin iş rejimini müəyyən edir, onu «işlədib» hərəkətə gətirir.

«Toyota» sisteminə hər bir sahə özündən əvvəlki sahəyə «Kanban» adlı kartoçka göndərir. İki növdə olan kartoçkalarda ya əvvəlki mərhələlərin hansı miqdarda detal hazırlanmalı olduğu, ya da əvvəlki mərhələlərdən götürüləcək detalların miqdarı və vaxtı göstərilir.

Beləliklə də, «Toyota» sistemi məhsulun istehsalının idarə edilməsi sistemindən zəruri miqdarda detalların lazımı vaxtda istehsal edilməsindən ibarət olan «dəqiq vaxtında» prinsipindən, «Kanban» sistemi «dəqiq vaxtda» prinsipinin

həyata keçirilmə vasitəsi olan «Konban» sistemindən ibarətdir.

Bütünlükdə «Toyota» sistemi artıq işçi qüvvəsinin və ehtiyatlarının azaldılması yolu ilə mənfəətin yüksəldilməsi məqsədilə yönəldilmişdir. Bu, bazar tələbinin dəyişməsinin düzgün nəzərə alınması hesabına tədavül xərclərinin və ümumilikdə istehsal xərclərinin azaldılmasına gətirib çıxarır.

Kifayət qədər bolluq olan müasir əmtəə bazarlarında qiymət siyasəti ilə mənfəəti artırmaq çətinləşir və rəqabət aparan müəssisələr istehsal xərclərinin aşağı salınmasına yönəldilmiş, qeyd etdiyimiz metodlardan geniş istifadə edərək mənfəətin artırılmasına nail olunur.

Bəşər sivilizasiyası heç vaxt maddi nemətlər istehsalı üçün zəruri olan təbii, insan və istehsal olunmuş resursların kəmiyyətinə biganə qalmayıb. İqtisadi ehtiyatların, maddi nemətlərin yaradılması üçün zəruri miqdarının optimal kəmiyyəti, bir qayda olaraq, bu kəmiyyətin azaldılması, həmişə cəmiyyətin qarşısında həll olunması zəruri olan problem olmuşdur və bu gün də istina edilməməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, iqtisadi ehtiyatların həcmnin optimal olub-olmamasını onların kəmiyyətlərinin müqayisəsində müəyyən etmək olar.

Müqayisədə bu ilin ötən ilə nisbətən az və ya çox miqdarda iqtisadi ehtiyatlardan istifadə olunmasına doğru hərəkəti deməkdir. Yəni, bu və ya digər miqdarda iqtisadi ehtiyatın nə dərəcədə istifadə olunması baxımından aparılmalıdır.

İqtisadi resurslardan bilavasitə istifadə edən konkret istehsalçılar olduğundan, onların səmərəliliyini də, ayrı-ayrı müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin müqayisələrində müəyyən etmək olar. Lakin bu bir müəssisənin o biri müəssisəyə nisbətən iqtisadi ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etdiyini müqayisə etmək üçün də onların sərf etdikləri iqtisadi ehtiyatların ümumi həcmi müqayisə etmək kifayət etməzdi. Belə ki, müqayisə etmək üçün «görüş meydanında»,

bazarda müəssisələrin «agentləri» olan əmtəə və xidmət məmulatlarının, daha dəqiq desək, məhsul vahidinin istehsalına sərf olunmuş iqtisadi ehtiyatların kəmiyyəti götürülməlidir.

Deməli, bəşəriyyətin maddi nemətlərin yaradılması üçün zəruri olan iqtisadi resursların miqdarının optimal kəmiyyəti problemi ayrı-ayrı istehsalçıların məhsul vahidinin istehsalına sərf etdiyi təbiət, insan və istehsal olunmuş resursların müqayisəsi ilə həll olunmalıdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, cəmiyyətdə iqtisadi resursların sərfinin optimal variantının seçilməsi, onların istifadə olunmuş miqdarının azaldılması zəruriliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi resurslar istər torpaq, sular, faydalı qazıntılar, istərsə insan ehtiyatları, istərsə də cəmiyyət tərəfindən yaradılmış olan istehsal vasitələri məhduddur;

- əgər bu iqtisadi resurslar sonsuz miqdardan çox olarsa, bu halda iqtisad elminə ehtiyac olmazdı, başqa sözlə, hər hansı təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin, o cümlədən, əmtəə istehsalına sərf olunan iqtisadi resursların miqdarının müqayisəsi öz əhəmiyyətini itirərdi.

Lakin həyat məhz bu iqtisadi resursların məhdudluğu şəraitində mövcuddur. Buna görə də hər bir istehsalçı, sahibkar, müəssisə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi aspektində istifadə olunmuş iqtisadi resursların kəmiyyətinin ən əlverişli variantını seçməlidir.

Qeyd olunmalıdır ki, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi, sahibkarın gəliri, istifadə olunmuş iqtisadi ehtiyatların kəmiyyəti ilə yanaşı, həm də hazır əmtəələrin satış qiymətindən asılıdır. O da aydındır ki, qiymət ayrı-ayrı istehsalçıların məhsul vahidinə sərf etdikləri iqtisadi resursların miqdarından asılı olmayaraq bazarda müəyyən olunur.

Buna görə də xərclərin qiymətləndirilməsi problemini mürəkkəbləşdirməmək xatirinə qiyməti müəssisə üçün əvvəlcədən verilmiş məlum kəmiyyət kimi götürməlidir. İqtisadi

fəaliyyətdə isə istehsalçılar öz xərclərinin hesablanmasını bazar qiymətlərinə uyğun aparılmalıdırlar.

İstehsal xərcləri problemlərinin çox böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olduğundan, müasir Qərb iqtisad elmi bu problemi XX əsrdə istehsalın inkişafında baş verən dəyişikliklərlə əlaqələndirmişdir. Bunu, hər şeydən əvvəl, istehsal xərclərinin əsas hissəsini bilavasitə istehsalatda çalışan fəhlələrin əmək məsrəfləri təşkil edirdisə, hazırda istehsal xərclərinin çox hissəsini qeyri-istehsal işçilərinin əməyi, elmi-tədqiqat işçiləri, marketinq, idarəetmə, reklam və s. xərclər təşkil edir.

Bununla yanaşı, istehsalın həcmnin və tempinin sürətlə artması, qiymətlərin tez-tez dəyişməsi nəticəsində istehsal xərcləri məhsul barıxılışının həcmi, satış qiyməti arasında olan əlaqə və asılılığın daha dərindən təhlil edilməsi zərurəti yaranmışdır. Deməli, bu, həm də bu və ya digər səbəbdən bazar iqtisadi sistemi şəraitində Azərbaycanda da sahibkarlığın inkişafı ilə bağlıdır.

Bazar iqtisadiyyatı yüksəkkeyfiyyətli məhsul, səmərəli istehsal strukturu, çevik maliyyə siyasəti, zəruri dövlət resursları, əmtə bazarının bolluğu şəraitində mövcud olub fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatdır.

Bazar iqtisadiyyatı bazarın subyektləri kimi çıxış edən bütün mülkiyyətçilərin (satıcıların və alıcıların) hüquqları məcusundan ibarətdir. Burada sahibkarların hüquqi kənardan, ən başlıcası isə dövlətdən heç bir zorakılıq və təzyiq göstərilmədən müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üzrə digər təsərrüfatlarla müxtəlif müqavilə münasibətləri yaratmaq və müxtəlif gəlirlər qəbul etməkdən, qanuni yolla gəlirlər götürmək və s.-dən ibarətdir.

İstehlakçılara gəldikdə isə, onların özlərinə azad surətdə satıcı seçmək, istədikləri növdə və keyfiyyətdə məhsul əldə etmək hüquqları vardır.

Onu da qeyd etməliyik ki, bazar iqtisadiyyatı zəhmətkeşləri fəal iqtisadi fəaliyyətə cəlb edir. Onlara sahibkarlıq, maddi maraq, əməyə sağlam münasibət hissələri, qanun və hüquqlara riayət etmək vərdişləri aşılayır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, hər bir istehsalçı məhsul buraxılışının həcmi müəyyənləşdirərkən müəssisənin gəlirini təmin etmək üçün istehsala çəkilən faktiki xərcləri nəzərə almalıdır. Lakin dünya bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün ümumi iqtisadi xərclər, yəni faktiki xərclərlə yanaşı, alternativ xərclər də nəzərə alınmalıdır. Çünki alternativ xərclərin hesablanması bu və ya digər təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə mövcud xərclərin sərf olunmasının iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə əlverişli olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi zəruriliyindən irəli gəlir. Başqa sözlə, mövcud iqtisadi ehtiyatları mümkün təsərrüfat fəaliyyətindən hansına yönəltmək problemi yarandıqda alternativ xərcləri hesablamaq zərurəti meydana çıxır.

Bu fikir P.Samuelsonun təbirincə daha çox aydınlıq gətirir. Belə ki, hər hansı ölkədə ordunun daha da çoxalması nəzərdə tutulub. Bu qərar baxımından alternativ xərclər nədən ibarət olmalıdır? Bu qərarın həyata keçirilməsi ölkədə neçəyə başa gəldiyini hesablamaq üçün dövlətin hərbi büdcəsinin nə qədər çoxalmasını bilmək kifayət etmir. Buraya hərbiçilərin əməkhaqqı, onlara hər cür xidmətlərlə əlaqədar cəmiyyət nə qədər maddi və əmək ehtiyatlarını istehsala cəlb edə bilməməsi daxildir. Bütövlükdə ölkə, xalq nə qədər mülki məhsullardan məhrum edilmişdir. Deməli, hər hansı təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi iqtisadi xərclərinə bilavasitə istehsala çəkilən xərclərlə yanaşı, mövcud ehtiyatların (əmək, pul, material və s.) ən əlverişli istifadə olunmasının dəyər kəmiyyətini əks etdirən alternativ xərclər də daxil edilməlidir. Müəssisənin konkret fəaliyyəti üçün də alternativ xərclərin nəzərə alınması vacib olub, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisə öz iqtisadi resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün bu resursların istifadə edilməsinin ən əlverişli variantını seçməlidir. Yəni, müəssisə öz xərclərinin hesablanmasında alternativ xərclərlə də hesablaşmalıdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla, aşağıdakı ümumiləşdirmələrə və nəticələrə gəlmək mümkündür:

- istehsal xərcləri məhsul buraxılışı ilə əlaqədar müəssisənin çəkdiyi bütün xərclərin cəmindən ibarətlir;

- müəssisənin firmanın kənardan aldığı iqtisadi resurslara verdiyi pulla (xarici xərclər) yanaşı, məhsul istehsalında istifadə olunan müəssisənin özünəməxsus iqtisadi resursları da, bu resurslar başqa şəkildə istifadə olunarsa, onların gətirə biləcəyi gəlir həcmində (daxili xərclər) istehsal xərclərinə daxil edilir;

- istehsal xərclərinin daxili və xarici xərclərə bölünməsi ilə əlaqədar müəssisənin mənfəəti – satışdan əldə edilən pula müəssisənin xərclədiyi nəğd pul (xarici xərclər) arasında fərqə bərabərdir;

- məhsul buraxılışının həcmi ilə istehsal xərclərinin qarşılıqlı asılılığının təhlili üçün, sonuncuların məhsul buraxılışının həcmi ilə istehsal xərclərinin qarşılıqlı asılılığının təhlili üçün, sonuncuların məhsul buraxılışının dəyişməsindən asılı olmayaraq, dəyişmədən – sabit xərclərə və məhsul buraxılışının həcmindən dəyişməsi ilə əlaqədar dəyişən xərclərə bölünməsi zəruridir;

- məhsulun satış qiyməti ilə son hədd xərclərinin (sonuncu məhsul istehsalı ilə əlaqədar müəssisənin ümumi xərclərinin artması) müqayisəsi məhsul buraxılışının optimal həcmi müəyyən etməyə imkan verir;

- müəssisənin firmanın mövcud iqtisadi resurslarından istifadəsinin səmərəliliyini müəyyənləşdirərkən alternativ istehsal xərcləri də nəzərə alınmalıdır.

Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin əsas funksiyası istehlakçıların tələbatını ödəmək üçün istehsal

amillərini birləşdirməklə əmtəə və xidmətlər istehsalını təşkil etməkdən ibarətdir.

Onu da unutmamalıyıq ki, müəssisənin fəaliyyətində son məqsəd yüksək mənfəət gətürməkdir. Maksimum mənfəət əldə olunması məqsədilə müəssisə tərəfindən bir sıra strateji və taktiki məqsədlərin müəyyən edilməsi və reallaşdırılması tələb olunur. Həmin strateji və taktiki məqsədli məsələlərə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- satış həcmnin artırılması;
- iqtisadi artımın sürətləndirilməsi;
- bazarın genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- investisiya qoyuluşuna nisbətən mənfəətin artırılması;
- müəssisənin səhmlərinə görə dividend payının artırılması və s.

Deməli, xərclərin qiymətləndirilməsi nəticəsində müəssisə ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət gətirməsi məqsədilə istehsal amillərini birləşdirməklə məhsul istehsal edərək onu satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyət göstərdiyi sahənin inkişaf meyili ilə, eləcə də onun həyat tsiklinin mərhələsilə müəyyən olunur.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlum olar ki, həyat tsiklləri nəzəriyyəsinə görə müəssisə və firmaların həyatı üç mərhələni əhatə edir:

- birinci mərhələ aktiv fəaliyyət və artım sürətinin genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu yığılmış vəsait istehsal güclərinin yaradılmasına, yeni bazarların tutulmasına yönəldilir;

- ikinci mərhələ üçün səhm və mənfəətin artırılması, kapital sahiblərinin gəlirlərinin çoxalması ilə səciyyələnir ki, bu halda firma bazardakı mövqeyinin qorunub saxlanması uğrunda rəqabət aparır və istehsal güclərinin genişləndirilməsinə nisbətən xərclərin azaldılması problemini ön plana keçirir;

- üçüncü mərhələdə satış həcmnin və eləcə də mənfəətin azalması baş verir ki, bununla da kapitalın bir hissəsinin

həmin sahədən geri götürülməsinə və bu mərhələdə yeganə məqsəd həyat qabiliyyətini qoruyub saxlamaqla həmin dövrdə müəssisənin fəaliyyətinin əsas istiqaməti mənfəəti artırmağa deyil, ziyanı minimuma endirməklə, perspektiv dövrdə yüksək nəticələr əldə etməyə yönəldilmiş fəaliyyət şəraitində qısamüddətli uğursuzluğa səbəb olur.

İqtisadi ədəbiyyatda firmanın fəaliyyəti haqqında nəzəriyyə mənfəətin maksimumlaşdırılması olub, həmin nəzəriyyədə firmanın fəaliyyətində əsas məqsəd maksimum mənfəət götürməkdir. Bu nəzəriyyə son gəlirlərə bərabərliyi şəraitində mənfəətin maksimumlaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

D.Əliyevanın fikrincə, iqtisadi həyatda bu nəzəriyyə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır:

- son xərclərin və xüsusən də son gəlirlərin hesablanması çətin bir işdir və firmanın öz məhsullarına olan tələbi və onun elastikliyi dəqiq bilmədikdə bu vəzifə daha da çətinləşir, daha doğrusu, iri firmalar çox bahalı olan bazar tədqiqatlarını həyata keçirsə də onların əldə etdikləri məlumatı tam dəqiq və qənaətbəxş hesab etmək olmaz, gələcək xərc və gəlirlərin hesablanması da belə çətinliklərlə bağlıdır, praktiki olaraq digər firmaların fəaliyyətini qabaqcadan dəqiq bilmək və qiymətləndirmək mümkün deyildir;

- müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət hüququ ilə idarəetmə hüququ bir-birindən tamamilə ayrılmışdır və kiçik müəssisələr istisna olmaqla heç bir mülkiyyətçi bilavasitə operativ idarəetmə işi ilə məşğul olmur, idarəetməni peşəkar menecerlər aparırlar.¹

İngilis iqtisadçısı Şipli tərəfindən 1981-ci ilə aparılmış sosioloji tədqiqat göstərir ki, Britaniya firmalarının yarısı satışın həcmində maksimumlaşdırılmasını ən əsas vəzifələrdən biri hesab edir, həm də iri kompaniyalar kiçiklərə nisbətən bu

¹ D.Əliyeva. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firmanın (müəssisənin) iqtisadi məzmunu və fəaliyyət mexanizmi. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 1999. S. 14.

məqsədə daha çox əhəmiyyət verir. Belə ki, bütün kompaniyalar arasında yalnız hər on dörd nəfərdən biri satışı maksimumlaşdırmağı əsas məqsəd hesab edirsə, üç mindən yuxarı işçisi olan kompaniyalarda hər yeddi nəfərdən biri bu fikirdə olur.

Amerikada strateji planlaşdırma institutu tərəfindən aparılmış tədqiqatın (1974-cü il) nəticəsində məlum oldu ki, firmalar qısa müddət ərzində satış həcmi çoxaltmağa üstünlük versə də, uzun müddət dövründə onları daha çox mənfəətin maksimumlaşdırılması məsələsi maraqlandırır. Firmanın miqyasının maksimumlaşdırılması nəzəriyyəsi yaradıcılarının fikrincə, sahibkarların və menecerlərin ümumi bir məqsədi vardır ki, bu da firmanın miqyasını maksimumlaşdırmaq deməkdir. Həmin nəzəriyyəyə görə menecerlər şəxsi status və qazanclarını artırmaq üçün buna nail olmağa çalışırlar.

Müəssisə sahibləri isə varlanmaq məqsədilə onun aktivlərinin çoxalmasına can atırlar.

Bu nəzəriyyələr arasında xüsusi yer tutan Marris qeyd edir ki, menecer tərəqqi edən firmanın adı iri firmaya (kompaniya) çevrilməsinə çalışır. Deməli, Marrisin nəzəriyyəsində əsas halqa bölünməz mənfəət göstəricisidir.

Firmanın bütün mənfəəti iki yerə bölünür: bir hissəsi səhmlərə görə dividend şəklində ödənilir, qalan hissəsi isə bölünməz qalır və istehsalın inkişafı fondunu əmələ gətirir ki, bu da mənfəətin bölünməz hissəsinin bölünən hissəyə nisbətən bölünməz mənfəət normasını və ya mənfəətin saxlanması normasını əmələ gətirir.

Əgər menecerlər mənfəətin çox hissəsini dividend şəklində ödəsələr, səhmdarlar razı qalar və səhm kursu qalxmağa başlayar. Yüksək bazar kursu firmanı rəqiblərin təhlükəsindən qoruyur. Lakin mənfəət normasının aşağı səviyyəsi istehsalın inkişaf etdirməyə və firmanı genişləndirməyə imkan verməz. Fərz edək ki, menecerlər mənfəətin əsas hissəsini bölünməz saxlayırlar, bu firmanın genişlənməsi və istehsal üçün yaxşıdır. Lakin səhmdarlar dividendin aşağı səviyyəsindən narazı qa-

laraq öz səhmlərini satmağa başlasalar, səhmlərin kursu aşağı düşər. Bu isə rəqiblər tərəfindən firmanın süqutuna (məhvinə) təhlükə yaradır.

Beləliklə, mənfəətin iki hissəyə bölünməsi, mənfəətin saxlanması normanın müəyyən edilməsi sadə iş deyil və bir sıra çətinliklərlə və ziddiyyətlərlə bağlıdır. Bu problemin həllində, adətən «balanslaşdırılan artım» prinsipindən istifadə olunur. Yəni, firmanın kapital artımının və satış həcminin sürəti, mənfəətin saxlanması normasını və həm də, ümumiyyətlə, orta mənfəət normasını nəzərə almaqla həyata keçirilir.

Deməli, firma öz həcmnin, miqyasının artırılmasına, maksimumlaşdırılmasına hansı yollarla necə nail ola bilər. Firmanın miqyasının maksimumlaşdırılması nəzəriyyəsinin tərəfdarları əsas iki yolla:

- əsasən kapitalın və istehsalın təmərküzləşdirilməsi ilə firmanın daxili artımı ilə xarakterizə olunur;

- udulma və qovuşma nəticəsində kapitalın və istehsalın mərkəzləşdirilməsilə əlaqədardır.

Beləliklə, müəssisənin idarə edilməsində nə qədər vacib olsa da istehsal xərclərinin aşağı salınması yox, gəlirlərin artırılması məqsədi qoyulmalıdır. Bunun üçün istehsalın çevikliyini artırmaq, istehlakçıların tələbinə uyğun məhsulun çeşidini tez-tez dəyişmək, ən qısa vaxt ərzində yeni texnika və texnologiyanı tətbiq etmək, istehsal ehtiyatlarını və satılmamış hazır məhsulun həcmi minimuma endirmək, müntəzəm olaraq istehsal xərclərini aşağı salmaq və eyni zamanda məhsulun keyfiyyətini yüksəltmək vacibdir.

İlk baxışda bu məsələlərin həll olunması bir-birinə uyğun gəlməyən, eyni zamanda tezliklə elmin, texnikanın, idarəetmənin nailiyyətlərinə arxalanaraq istehsalı yenidən qurmaq, çevik idarəetməyə əsaslanmalıdır. Mümkün qədər «rasional» idarəetmə firmalardan tarazlığa nail olmaq, nəzarət altında işləmək təlimatdan kənarlaşmaya yol verməmək və bu kimi metodlardan imtina etmək lazımdır.

V FƏSİL

SON HƏDD DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI PRİNSİPİ

Son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınma aşağıdakılardan ibarətdir:

- İqtisadi fəaliyyətdə dəyişikliklərin edilməsi, zəruriliyi;
- əlavə fayda və əlavə xərclərin qiymətləndirilməsində son hədd dəyişikliklərinin edilməsinin rolu;
- son hədd dəyişikliklərinin edilməsində qiymət anlayışının yeri;
- fərdlərin və firmaların qərarlarının qəbulunda son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması;
- son hədd gəlirlərinin son hədd xərclərini üstələməsi prinsipi;
- son hədd dəyişikliklərinin səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulu.

Son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması prinsipinə həsr olunan bu fəsildə iqtisadi fəaliyyətdə baş verən dəyişikliklər və onların zəruriliyi, əlavə fayda və əlavə xərclərin qiymətləndirilməsində son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması prinsipinə diqqət verilməsində – son hədd dəyişikliklərinin edilməsində qiymət anlayışına, onun mövqeyi məsələsinə, fərdlərin və müəssisələrin qərarlarının qəbulunda son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması prinsipi ilə son hədd gəlirlərinin son hədd xərclərini üstələməsi, son hədd dəyişikliklərinin səmərəliliyi, iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulunun nəzəri-metodoloji təhlili və tədqiqi əsas prinsip olaraq götürülməlidir.

İqtisadiyyat – həyat fəaliyyətinin xüsusi sahəsi kimi öz tərifinə görə: insanların xüsusi, spesifik münasibətləri sahəsidir.

İqtisadiyyatın subyektləri kimi məhz insanlar seçim edir və qərarlar qəbul edirlər. Ailə üzvlərini saxlamaq və inves-

tisiyalar üçün gəlirləri bölüşdürürlər. Məhz, buna görə də insanlar məhsulun istehsalı, mübadiləsi və onların satışından gəlirlərin əldə edilməsinə görə bir-biri ilə münasibətə girirlər.

Bu gəlirlərdən nəinki ödənişlər, həm də dövlətlərdən subsidiya, digər vəsait almaq üçün dövlətlə münasibətə girirlər və iqtisadiyyatda insanların münasibət növlərinin siyahısını davam etdirmək mümkün olur. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə insanların münasibətləri mürəkkəbləşir. Yeni subyektlər və onların münasibətlərinin yeni formaları meydana çıxır. Məhsul və gəlirlərin mənimsənilməsi isə bu prosesin, yeni-yeni iştirakçıları tərəfindən həyata keçirilir.

Cəmiyyət – son dərəcə mürəkkəb orqanizmdir və cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların iqtisadi fəaliyyəti münasibətlərində daima dəyişir. Ölkələrin müxtəlif inkişaf mərhələlərində onlar müxtəlifdir. Müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarında əhəmiyyətli fərqlər də mövcuddur. İqtisadiyyatı öyrənən hər bir kəsə aydındır ki, ABŞ iqtisadiyyatı, məsələn, Zimbabve və ya digər ölkələrin iqtisadiyyatından başqa inkişaf modeli ilə əsaslı surətdə fərqlənir.

Bir daha qeyd edək ki, «İqtisadiyyat – insanların həyat fəaliyyətinin sahəsidir» fikrindən irəli gələn daha bir mühüm nəticə də mövcuddur. Yəni insanlar cəmiyyətdə, eyni zamanda başqa münasibətlər – siyasi, mədəni və s. sisteminə daxil olurlar.

Bundan əlavə, cəmiyyətdə qərarların qəbul edilməsi çox vaxt hakimiyyət başında duran partiyanın həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdən asılıdır.

Odur ki, iqtisadi siyasətin dəyişməsi bir çox hallarda insanları digər vəziyyətə salır. Nemətlərin istehsalçıları, mülkiyyətin sahibləri və gəlirləri əldə edənlər kimi sosial inqilablar və dəyişikliklər şəraitində bu, xüsusilə aydın görünür və çox vaxt siyasi üstünlüklər səmərəli iqtisadi qərarlarla ziddiyyət təşkil edir.

Beləliklə, iqtisadi həyatda insanlar obyektiv iqtisadi mövqedə durmağa çalışırlar. Bu cəhd iqtisadi qərarların siyasi qərarlarla sıx bağlı olması, eləcə də digər ictimai amillərin təsiri ilə daimi modifikasiya olunur.

İnsanların həyat fəaliyyətinin sahəsi kimi, iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri, son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması prinsipləri – nəzarət olunan eksperimentin əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi metodu kimi istifadə edilmək imkanını məhdudlaşdırır. Eləcə də iqtisadi fəaliyyət sahəsində səmərəli qərarların qəbulu və bununla bağlı səmərəli dəyişikliklərin qəbul edilməsinin mürəkkəbliyini və çətinliyini qabaqcadan görmək və müəyyənləşdirmək vacibdir.

İqtisadiyyatda – iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının böyük miqdarda subyektləri fəaliyyət göstərir. Onların hamısı iqtisadi qərarların ən yaxşı variantlarının axtarışı ilə məşğuldur.

Beləliklə, istənilən iqtisadiyyatın mühüm problemi onda mövcud və yaradılan nemətlərin müəyyən tələbatlar, istehsal növləri və iqtisadi subyektlər arasında yerləşdirilməsidir. Ona görə də hər bir iqtisadiyyatın mövcudluğu, inkişafı bu ilkin iqtisadi problemin necə həll edilməsindən asılıdır.

İstehsal amilləri bazarında – əməyi, kapitalı, torpağı əldə edən sahibkar öz fəaliyyətini də əlavə etməklə əmtənin istehsalı prosesini təşkil edir. İstehsal olunan əmtənin satılması ilə, amillərin tətbiqi səviyyəsindən asılı olaraq, müəyyən kəmiyyətdə və müəyyən qiymətdə reallaşması prosesi ilə gəlir əldə olunur.

Gəlirin əldə olunması da qiymətin əmələ gəlməsində iştirak edir. Yəni, əməkhaqqı formasında çıxış edən gəlir tətbiq olunan əməyin kəmiyyətindən, rentə formasında çıxış edən gəlir istifadə olunan torpaq sahəsinin dəyər kəmiyyətindən, faiz və mənfəət kimi çıxış edən gəlir isə hərəkətə gətirilən kapitalın kəmiyyətindən asılı olur.

Gəlirin bölgüsü xüsusiyyətinə gəldikdə isə o, istehsalın mahiyyətindən asılıdır. Yəni, istehsal xərcləri də onun struktu-

rundan asılı olaraq, əmtəə istehsalı üçün tələb olunan istehsal amillərinin strukturunu müəyyən edir.

Beləliklə də əmtəə və istehsal amilləri bazarında qiymətin əmələ gəlməsi prosesinin mahiyyəti – gəlir və istehsal xərcləri vasitəsilə şərh olunur.

Tələbin özünə və kəmiyyətinə təsir edən amilləri müəyyənənləşdirməklə, istehsal amillərinin təklifinə təsir edən şəraiti də aydınlaşdırmaq mümkündür. Deməli, son hədd dəyişikliklərinin edilməsi prosesində qiymət anlayışının kateqoriyasının yeri məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Odur ki, qiymətin əmələ gəlməsi:

- tələb və onun kəmiyyətindən;
- təklif və onun kəmiyyətindən;
- istehsal xərclərinin kəmiyyətindən asılı olur.

Deməli, qiymət əmtəə və xidmətə görə əldə olunan pul məbləği kimi, qiymətin yaxın və perspektiv dövr üçün səviyyəsinin müəyyən edilməsi, hər bir fəaliyyət növü ilə məşğul olan fiziki, hüquqi şəxsin məqsəd və vəzifəsindən asılıdır.

Ümumiyyətlə, qiymətin əmələ gəlməsinin məqsədi:

- bazarda reallaşmanın artımı ilə maksimum paya nail olmaq;
- mənfəətin səviyyəsini yüksəltmək;
- gəlirin səviyyəsini azaltmamaq;
- ziyansız fəaliyyəti təmin etmək tələb olunur.

İqtisadi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, bazarın sərt qanunları çərçivəsində normal iqtisadi davranışın düzgün müəyyənənləşdirilməsindən, düşünülmüş qiymət taktikasının tətbiq olunmasından, əsaslandırılmış qiymət strategiyasının reallaşdırılmasından asılıdır.

Fərdlərin və firmaların qərarlarının qəbulunun son hədd dəyişikliklərində qiymət anlayışının yerinin nəzərə alınması – bütün bu amillərin qarşılıqlı fəaliyyəti çərçivəsində qiymət siyasətini formalaşdırmaq olar.

Odur ki, hər bir iqtisadi subyektin normal fəaliyyəti, onun tətbiq etdiyi qiymət siyasətindən də asılıdır. Qiymət siya-

səti dedikdə onun müəyyən səviyyəsi və dəyişməsi mümkünlüyünün müəyyən edilməsinin məqsəd və vəzifələri nəzərdə tutulur.

Son hədd gəlirlərinin son hədd xərclərini üstələməsi prinsipi – firmaların fəaliyyət növündən asılı olaraq onların tətbiq etdiyi qiymət siyasəti:

- qısamüddətli;
- ortamüddətli;
- uzunmüddətli olur.

Qiymət strategiyasını müəyyən etməyə cəhd göstərən hər bir şəxs (firma) – qiymət məsələsinin həllinə təsir göstərən daxili və xarici amillərin rolunu nəzərə almalıdır.

Qərb məktəbinin görkəmli nümayəndələri – C.Evons və V.Berman qiymətin qoyulması üçün beş amilin roluna xüsusi diqqət yetirilməsini vacib hesab edirlər:

- satış kanalının iştirakçıları;
- istehlakçıları;
- rəqabətçiləri;
- istehsal xərcləri;
- hökuməti.

Bazarda və ya hər zaman bazar seqmentində qiymət siyasətini tətbiq edərkən, qiymətin hesablanması müxtəlif üsullarından istifadə olunur.

Bununla əlaqədar F.Katlyarın qiymətin hesablanması üçün təklif etdiyi metodlar xüsusi maraq doğurur. Bura aid edilməlidir:

- «orta xərclər üstəgəl mənfəət metodu» ilə qiymətin qoyulması;
- ziyansız fəaliyyətin təhlili əsasında qiymətin qoyulması və məqsədli mənfəətin təmin olunması;
- əmtənin qiymətliyi əsasında qiymətin qoyulması;
- cari qiymətləri əsasında qiymətin qoyulması;
- qapalı ticarətə əsaslanan qiymətlərin qoyulması.

Bəzən də belə hesab olunur ki, nemətin qiyməti son xərclər bərabər olduqda iqtisadiyyat məhdud resurslardan və texnoloji biliklərdən maksimum mümkün olanı sıxıb çıxardır.

Lakin bunu – elmi araşdırmalar birmənalı qəbul etmir. Çünki burada son gəlirlə son xərcin müqayisəsində əsas üstünlük daha mənfəətli buraxılış həcminə verilir. Yəni, hər bir əlavə məhsul vahidinin ümumi gəlirə əlavəsi ilə, ümumi xərcə olan əlavəsinin ümumi məbləğin müəyyən olunması ilə daha mənfəətli həcmnin buraxılışının məqsədyönlüyü müəyyən olunur.

Bazar mexanizminin səmərəli fəaliyyəti yalnız o vaxt məqbul hesab edilir ki, bazarda qiymətlər sərbəst qoyulur, tələb və təklifin tarazlaşmasına səbəb olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əmtəyə qiymət qoyularkən müxtəlif mərhələlərə əsaslanan mürəkkəb bir proses kimi, burada bir tərəfdən kompleks tədqiqat, digər tərəfdən də qeyri-müəyyənliklərə əsaslanan külli miqdarda elementlərin proqnozu və nəhayət, mənfəəti təmin edən qiymət taktikası və siyasəti aparılmalıdır.

Odur ki, qiymət qoyulması prosesində aşağıdakı əsas momentlər daxil edilməlidir:

- satışın həcmnin artımı;
- firmanın nüfuzunun güclənməsi;
- cari mənfəətin maksimumlaşdırılması;
- rəqabətə tab gətirməyi təmin etmək;
- bazardan getmək.

Bununla yanaşı, son hədd dəyişikliklərinin səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulu prinsipi nəzərə alınmalıdır.

İstehsal xərclərini, tələb elastikliyi, satış həcmi, ümumi, son və xalis mənfəəti öyrənməklə əmtənin keyfiyyətini, rəqabətçilərin əmtələri ilə onun parametrlərinin müqayisəsini, ticarət markasının nümunəsini öyrənmək vacibdir.

Beləliklə, qiymət firmanın kompleks fəaliyyətinin göstəricisi olub özündə:

- müəssisənin əmtəə siyasətini;
- qiymət siyasətini;
- əmtəə satışının təşkilini;
- tələbin formalaşmasını;
- mənfəətin mümkün səviyyəsini əks etdirir.

Son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması prinsipi – müəssisənin (firmanın) ümumi iqtisadi strategiyasının tərkib hissəsi kimi çıxış edən qiymət bir neçə mərhələ üzrə müəyyən edilir:

- bazarın kompleks təhlili üzrə;
- bazarın inkişafının proqnozlaşdırılması üzrə və
- əmtəə siyasətinin formalaşması üzrə.

Bu mərhələlərin hər birində firma öz davranışını müəyyən etməklə alqı-satqı prosesində səmərəli fəaliyyətini bilavasitə qiymət amili hesabına təmin etmək istəyir. Yəni, qiymət dəyişikliklərinin onun kompleks fəaliyyətinə olan təsirinin əhəmiyyətini müəyyən edir, aydınlaşdırır. Ona görə də müəssisə hər məhsul növü və çeşidi üzrə fəaliyyətini qiymətləndirir.

Buna görə də:

- əmtəənin yeniləşdirilməsi və çeşidinin genişləndirilməsi üzrə;
 - istehlakçıların məlumatlandırılması üzrə;
 - rəqabətçilər, qiymət və istehlakçıların üstün əhəmiyyət verdikləri əmtəə növləri üzrə;
 - qiymətlərin vaxtaşırı və tez-tez dəyişilməsi üzrə;
 - bazarın seqmentləri üzrə;
 - istehlakçıların narazılıqlarının üzə çıxarılması üzrə
- təhlil aparmaq məcburiyyətində qalır ki, bu zaman da təhlilin belə istiqamətdə aparılması kompleks xarakter alır.

Son hədd dəyişikliklərinin səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətdə dəyişikliklərin nəzərə alınması prinsipi – qərarların qəbulunda istehsal məsrəflərinin təkcə istifadə edilmiş amillərin miqdarından deyil, həmçinin, onların hər birinin qiymətindən də asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq seçimin meyarı

iqtisadi səmərəlilik olur ki, o da istehsalı istehsal xərcləri formasını alan dəyər məsələləri səviyyəsi aspektində səciyyələndirir.

Buna görə də istehsalın optimallaşdırılması problemi istehsal xərclərinin minimumlaşdırılması vəzifəsinə və ya başqa sözlə, texnoloji cəhətdən elə səmərəli istehsal üsulunu seçmək vəzifəsinə dəyişdirməkdir ki, o da buraxılışın mövcud həcmnin istehsalı prosesini daha az xərclərlə təmin edə bilsin.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, istehsal amillərinin son məhsula çevrilməsi prosesi ilə bağlı istənilən məsrəflər şəklində təcəssüm olunan müəyyən xərcləri nəzərdə tutur.

Odur ki, mikroiqtisadi nəzəriyyə resursların nadir olması müddəasına əsasən onların alternativ istifadəsi problemini şərtləndirir. Resursun tətbiqinin hər bir alternativ variantı müxtəlif verimə malik ola bilər.

Deməli, məsrəf və faydaların müqayisəli ölçülməsi prinsipi nöqtəyi-nəzərindən resursun həqiqi dəyəri resursun istifadəsinin mövcud alternativ variantları zamanı alınma ilə bütün mümkün faydalardan ən yüksəyi ilə müəyyən edilir. Bu halda resursun dəyəri onun istifadəsinin ən yaxşı variantı əsasında müəyyən edilir.

İstehsal xərcləri müəyyən edilərkən alternativlik prinsipi böyük iqtisadi mənaya malik olur. Xərclərin həqiqi səviyyəsi – resursun cari dəyəri üzrə və əldən verilmiş faydanın nəzərə alınması ilə qiymətləndirilməlidir.

Buna görə də son hədd dəyişikliklərinin səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulu üzrə resursların alternativ istifadəsindən imtina problemi ilə əlaqədar olaraq dəyər formasında ifadə edilmiş istehsal prosesi üzrə xərclərdir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, pul ödənişləri şəkilində real həyata keçirilmiş məsrəflərlə iqtisadi qərarlar qəbul edərkən diqqətə alınan məsrəflər arasında mühüm fərq yaranır. Belə ki, o, «mühasibat» və «iqtisadi» istehsal xərcləri kateqoriyalarının da fərqləndirilməsi deməkdir:

- mühasibat xərcləri anlayışı istehsal prosesinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olub, pul formasında faktiki məsrəfdir;
- iqtisadi (hesabi) xərclər isə istehsal üçün ayrılmış resursların alternativ dəyərini ifadə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühasibat və iqtisadi xərclər arasındakı fərqlərin mahiyyəti təcrübədə olan mühasibat xərclərinin hesablanması metodlarındakı fərqlərdə deyil, məhz onların müəyyənləşdirilməsinə prinsipial olaraq müxtəlif yanaşmalardadır. İstehsalçı resursları kənardan cəlb edə bilər və onda xərclər resursları göndərənlərə pul ödənişləri şəklində verilir. Lakin o, özünün resurslarından da istifadə edə bilər ki, bu halda istehsal xərcləri resursların alternativ istifadədən saxlanması üzrə məsrəflər şəklində təcəssüm olunur.

İqtisadi xərclərə fikir verdikdə məlum olur ki, keçmiş dövrdə istehsalın vəziyyətinin indikatoru olmuş mühasibat xərclərindən fərqli olaraq iqtisadi xərclər anlayışı istehsalda qəbul olunan qərarlarla şərtlənən gələcək vəziyyətinin indikatorudur. Bu mənada iqtisadi xərclər qəbul edilən qərarlarla əlaqədar olaraq istehsalın və bazarın həm də cari şəraitində formalaşan məsrəflərdir. Məhz onların bu cür dərkisi istehsalın iqtisadi xərclərinin struktur bölgüsünün əsasında durur ki, ona uyğun olaraq onlar: aşkar, qeyri-aşkar və birdəfəlik xərclər, normal mənfəət kimi tərkib hissələrinə ayrılır.

Beləliklə, mühasibat və iqtisadi xərclər arasındakı fərqlər təkcə keyfiyyət xarakteri daşımır, onlar daxilən edilən komponentlərin tərkibi üzrə fərqləndirilir ki, bu halda onlar arasında kəmiyyət uyğunsuzluğunun əsasında durur.

Son hədd dəyişkənliyinin səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulu prinsipinə əsaslanaraq son hədd xərclərinin kəmiyyəti istehsalın dəyər funksiyasının artması göstəricisini təcəssüm etdirərək, onda ümumi xərclərin ilkin törəməsi funksiyası kimi müəyyən etmək olar. Bu halda son hədd xərcləri istehsalın dəyişən amillərinin son hədd məhsuldarlığındakı dəyişkənlikləri əks etdirir. Onların kəmiyyəti isə

azalmaqda olan verim qanununun fəaliyyətindən asılı olur. Bu da onların dəyişməsi xarakterini qabaqcadan müəyyən edir və buraxılışın hər bir ayrıca həcmi üçün son hədd xərclərinin həcmnin ümumi xərclərdə təcəssümü olur. Odur ki, son hədd xərcləri dəyişən məsrəflərin dəyişkənliyini əks etdirir. Onda onların kəmiyyəti dəyişkən xərclərin müstəsna dəyişkənliyini əks etdirir və dəyişən xərclərin törəmə funksiyası kimi müəyyən edilə bilər.

Xərclərin bu növünün iqtisadi rolu ondan ibarətdir ki, məhz onların göstəriciləri buraxılışın həcmnin dəyişməsi haqqında qərarların qəbulu zamanı nəzərə alınır.

Dəyişən amillər azalmaqda olan verim zamanı amillərin məsrəfləri buraxılış həcmnin artması ilə müqayisədə daha böyük nisbətdə artır və məsrəflər funksiyası yüksələn olur. Elə ki, son hədd xərcləri artır, onda buraxılışın hansısa həcmi üçün onun kəmiyyəti orta ümumi xərclərin səviyyəsini ötüb keçir və orta ümumi xərclər artmağa başlayır.

İstehsal məsrəflərinin kəmiyyəti – iqtisadi davranışın müəyyənədiçi determinantlarından biridir və istehsal xərclərinin verilmiş səviyyəsi istehsal amillərinin əldə edilməsinə dəyər məsrəflərinin məcmu kəmiyyətini təcəssüm etdirir.

Dəyişən amildən artan verim zamanı amillərin məsrəfləri buraxılış həcmnin artması ilə müqayisədə daha az nisbətdə yüksəlir. Dəyişən amildən azalmaqda olan verim zamanı isə amillərin məsrəfləri buraxılış həcmnin artması ilə müqayisədə daha böyük nisbətdə artır və məsrəflər funksiyası yüksələn olur.

Beləliklə, qısamüddətli dövrdə orta ümumi, orta dəyişən və son hədd xərcləri dəyişən amillərdən verimin xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Bu zaman onların məhsuldarlığının artması ilə azalır, onun azalması isə artır.

Uzunmüddətli dövrdə istehsal xərclərinin dəyişiklikləri istehsalın miqyasından asılı olacağına görə bu dəyişikliklərin xarakteri istehsal amillərinin qiymətlərinin dəyişməsi şərtilə miqyas effektinin tipi ilə müəyyən olunacaq. Miqyasın artan

effekti zamanı orta uzunmüddətli xərclər aşağı düşəcək, sabit miqyas effektində dəyişməz qalacaq, azalma miqyası effektində isə artacaq.

Deməli, uzunmüddətli dövrdə orta istehsal xərcləri miqyas effektinin fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq dəyişir və onların minimum səviyyəsi isə istehsalın optimal həcmi göstərir.

Fərdlərin və firmaların qərarlarının qəbulunda son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması – istehsal xərclərinin artması həmişə məhsul istehsalının artıb-azalmasına olan tələbə uyğun olaraq dəyişir. Deməli, məhsul istehsalı artmaqla istehsal xərclərinin ümumi həcmi də artırır. Lakin təcrübə göstərir ki, ümumi istehsal xərcləri heç də həmişə məhsul buraxılışının həcmi artması nisbətində dəyişir.

Sonrakı təhlildə məhsul buraxılışına nisbətən istehsal xərclərinin çox və ya az dərəcədə dəyişdiyini görürük. Belə ki, hər bir fərd istehsal imkanlarından düzgün istifadə etmək üçün məhsul buraxılışının həcmi dəyişməsi ilə öz gəlirlərinin də artıb-azalacağını müəyyən etməyə çalışır. Bunun üçün o, istehsal olunmuş məhsulun optimal həcmi müəyyənləşdirməli və onun istehsal üçün çəkdiyi xərclərin gəlirlilik baxımından az və ya çox olduğunu bilməlidir. Başqa sözlə, istehsal olunmuş məhsulun satışından əldə edilmiş ümumi pul gəlirlərinin həcmi ilə ümumi istehsal xərclərinin kəmiyyəti müqayisə edilməlidir. İkincilərin az olması istehsalın davam etdirilməsi üçün əsas şərtədir. Satışdan əldə edilən pul gəlirinin həcmi məhsul vahidinin bazar qiymətindən asılı olduğundan, müəssisənin mənfəətli işləməsi orta istehsal xərcləri ilə məhsulun bazar qiymətinin müqayisəsində bilinir.

Bu mənada sahibkar üçün ümumi istehsal xərclərindən daha çox orta istehsal xərclərinin dinamikası maraqlıdır. Buna görə də məhsul buraxılışının optimal həcmi və istehsal xərclərinin səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün məhsul vahidinə çəkilən xərclərin orta xərclərin dinamikası təhlil olunmalıdır.

Müəssisənin məcmu xərcləri sabit xərclərlə dəyişən xərclərin cəminə bərabərdir. Vahid məhsula çəkilən istehsal xərclərini hesablamaq üçün firmanın xərclərini onun istehsal etdiyi məhsulun sayına bölməklə hesablanmalıdır.

Yeri gəlmişkən, məcmu istehsal xərclərinin məhsul buraxılışının həcminə olan nisbəti orta məcmu xərclər adlanır. Bu baxımdan, məcmu xərclər dəyişən və sabit xərclərin cəmindən ibarət olduğuna görə orta məcmu xərcləri də orta sabit xərclərlə orta dəyişən xərclərin cəmi kimi təsəvvür etmək olar.

Orta sabit xərclər – sabit xərclərin məhsul buraxılışının həcminə olan nisbətindən ibarətdir. Bu halda orta istehsal xərcləri – vahid məhsul istehsalına çəkilən xərclər haqqında məlumat versə də, o məhsul istehsalının həcmindən dəyişdiyi şəraitdə müəssisənin məcmu xərclərinin necə dəyişməsi haqqında məlumat əldə etməyə imkan vermir.

Məhsul istehsalının həcmi artdıqca müəssisənin məcmu xərclərinin artmasının vahid məhsulda necə əks olunduğu göstərilir.

Bu artım son hədd xərcləri adlanır.

Deməli, məhsul istehsalının artırılması üçün həmişə müəyyən miqdarda əlavə istehsal xərcləri tələb olunur ki, bu da istehsalın həcmi genişləndirdikdə əvvəlki miqdarda məhsul istehsalına çəkilən xərclərə müəyyən kəmiyyətdə yeni xərclər əlavə olunmalıdır. Məlum məsələdir ki, qısamüddətli dövr üçün bu əlavə xərclər yalnız dəyişən xərclərdən ibarətdir. Bu da əlavə xərclərin kəmiyyəti məhsul istehsalının artırılması ilə əlaqədar – ümumi istehsal xərclərinin artımının miqdarını əks etdirir. Bu baxımdan da, əlavə xərclərin kəmiyyətinə nəzarət edilməsi və onun dinamikasının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, əlavə xərclərin kəmiyyətinin dəyişilməsinə nəzarət etmək üçün, adətən sonuncu bir məhsulun istehsalı ilə əlaqədar ümumi xərclərdə baş verən dəyişikliklər təhlil edilir. Bu kəmiyyət məhsul buraxılışının əvvəlki həcminə çəkilən

xərclərin son həddinə əlavə olunduğundan, gösərici kimi – onu son hədd xərcləri adlandırırlar.

Onu da qeyd etməliyə ki, son hədd xərclərinin iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsip aspektində öyrənilməsi müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti təhlilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu, ilk növbədə, onun kəmiyyətinin daha asan müəyyən edilməsi üçün, onun kəmiyyətinin müəssisə tərəfindən bilavasitə tənzim və nəzarət etmək imkanının, onun kəmiyyətinin istehsalın həcmnin optimal miqdarının müəyyənləşdirilməsindəki əhəmiyyət ilə əlaqədardır.

Doğrudan da, hər bir istehsalçı, adətən əlavə məhsul istehsalına başlamazdan əvvəl istehsal xərclərinin necə dəyişdiyini hesablayır. Bunun əlavə məhsul üçün istifadə olunaraq xammal, material, işçi qüvvəsi və s. bu kimi dəyişən xərclərin qiymətlərini cəmləmək kimi asan əməliyyat nəticəsində hesablamaq mümkündür.

Bu cür hesablanan xərclərin hesabını aparmaq, tənzimləmək və onların dinamikasına nəzarət etmək böyük çətinlik yaratmır. Ən başlıcası isə məhsul buraxılışının həcmnin dəyişdirilməsi ilə əlaqədardır. İstehsal xərclərinin necə dəyişdiyini haqqında daha dəqiq məlumat verildiyi üçün son hədd xərclərinin dinamikasının öyrənilməsi zəruridir.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, məcmu istehsal xərclərinin məhsul buraxılışının həcminə olan nisbəti orta məcmu xərclər adlanır. Məcmu xərclər dəyişən və sabit xərclərin cəmindən ibarət olduğuna görə orta məcmu xərcləri də orta sabit xərclərlə orta dəyişən xərclərin cəmi kimi təsəvvür etmək olar. Buna görə orta sabit xərclər – sabit xərclərin məhsul buraxılışının həcminə olan nisbətindən ibarətdir.

Deməli, orta istehsal xərcləri – vahid məhsul istehsalına çəkilən xərclər haqqında məlumat versə də o, məhsul istehsalının həcmnin dəyişdiyini şəraitdə müəssisənin məcmu xərclərinin necə dəyişməsi haqqında məlumat əldə etməyə imkan vermir.

Müəssisədə məhsul istehsalının həcmi artdıqca – firmanın məcmu xərclərinin artmasının vahid məhsulda necə əks olunduğu ifadə edilir. Bu artım, bu çoxalma, prinsip etibarilə son hədd xərcləri adlanır, hesab olunur ki, bu da son hədd xərclərini təşkil edir.

Müəssisə son hədd xərclərinin dəqiq hesabını aparmaqla istehsalın həcmi tənzimləyə bilər. Əgər bazar qiyməti məlumdursa, son hədd xərclərinin bazar qiyməti ilə müqayisə etməklə istehsalın həcmi dəyişmək lazım olmamasını müəyyən etmək olar.

Son hədd xərcləri bazar qiymətindən aşağı olduqda istehsalın həcmi artırmaq, yuxarı olduqda isə istehsalı dayandırmaq lazımdır.

Beləliklə, istehsalın həcmi optimal kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi – ümumi istehsal xərcləri, orta xərclər yox, məhz son hədd xərclərinin uçotunu aparmağı vacib edir. Buna görə də son hədd xərcləri məfhumu müasir iqtisadi ədəbiyyatda və real həyatda əməli fəaliyyətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Elə buna görə də biz iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin tədqiqində və təhlilində – son hədd dəyişikliklərinin nəzərə alınması prinsipinə, onun şərhinə xüsusi diqqət veririk.

İstehsal xərcləri – təkcə istifadə edilmiş amillərin miqdarından deyil, həm də onların hər birinin qiymətlərindən də asılıdır. Elə bununla əlaqədar olaraq qərarların qəbulunda son hədd dəyişikliklərinin səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulu, bununla əlaqədar olaraq seçimin meyarı iqtisadi səmərəlilik olur ki, o da istehsalı – istehsal xərcləri formasını alan dəyər məsrəfləri səviyyəsi aspektində səciyyələndirir. Buna görə də istehsalın optimallaşdırılması problemi istehsal xərclərinin minimumlaşdırılması vəzifəsini və ya başqa sözlə, texnoloji cəhətdən son hədd dəyişikliklərinin səmərəli istehsal üsulunu seçmək prinsipini və iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulu son hədd gəlirlərinin son hədd xərclərini üstələməsi prinsipinin nəzərə alınmasını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətli firmaların fəaliyyətində giriş və çıxışın azad olması şəraitində bazarda müəyyən

olunmuş qiymətin bütün firmalar tərəfindən qəbul olunması üçün bu şərt heç də zəruri deyildir. Bu şərtədən istifadə edərək təhlili genişləndirmək və mühüm əlavə nəticələrə gəlmək imkanı yaranır.

İqtisadiyyatın digər sahələrinin müəssisələri kimi rəqabətli bazarda fəaliyyət göstərən şirkət öz mənfəətini maksimum həddə çatdırmağa çalışır ki, bu da məcmu gəlirlə (TR) məcmu xərclərin (TC) fərfinə bərabər olur. Deməli, rəqabətli firmanın məqsədi mənfəəti maksimumlaşdırmaqdır ki, bu da firmanın məcmu gəliri ilə onun məcmu xərcləri arasında olan fərq kimi müəyyən edilir.

Deməli, təkml rəqabət şəraitində firma həmişə son hədd istehsal xərclərinin bazar qiymətinə bərabər olduğu buraxılış zamanı məcmu mənfəəti maksimumlaşdırır. Mənfəətin maksimumlaşdırılması şərtlərindən bəhs edərkən onun bir sıra mühüm şərtlərinə fikir vermək lazımdır. Həmin şərtlərdən:

- orta xərclərin minimum olmadığı buraxılış həcmi zamanı firma mənfəəti maksimumlaşdırır;

- mənfəətin maksimumlaşdırılması məhsul vahidinə düşən maksimum mənfəətin əldə edilməsini bildirmir;

- məhsul vahidinə düşən mənfəət və xərclər səviyyəsinin göstəriciləri maksimum mənfəətin əldə edilməsini bildirmir;

- mənfəətin maksimumlaşdırılması meyarı qiymət xəttinin son hədd xərcləri ilə yüksələn sahəsilə kəsişmə nöqtəsidir və eyni zamanda onun aşağı düşən sahəsi ilə kəsişməsi daha böyük itkili buraxılış həcmi əks etdirir.

Beləliklə, qiymətin və orta xərclərin minimum miqdarının bərabərliyi – istehsalın zəruriliyi nöqtəsidir. Odur ki, firma həmişə buraxılış, istehsalın zəruriliyini təmin etməklə həyata keçirir.

Təkml rəqabət bazarının səmərəliliyi ondan ibarət olur ki, onda fəaliyyət göstərən bazar subyektləri minimum uzunmüddətli orta xərclərlə istehsal etməyə və məhsulu son hədd istehsal xərclərinə bərabər qiymətlərlə reallaşdırmağa məcbur edir ki, bu da təkml rəqabət bazarının iqtisadi səmərəliliyini

əldə edilməsinə cəhd göstərməyin lazım olduğu hansısa bir mütləq kəmiyyət kimi baxmaq olmaz. Burada onun özünə-məxsus aşağıdakı məhdudiyətlər mövcuddur:

- göstərilən səmərəlilik yalnız məhsulun tam standartlaşdırılması zamanı əldə ediləndir, bu isə nəinki əmtəə çeşidinin məhdudlaşdırılmasına və deməli, həm də istehlakçıların rifahının aşağı düşməsinə səbəb olur. O, həmçinin, resuraların səmərəli bölgüsü şərtinə ziddir;

- o səviyyəli iqtisadi mənfəət şəraitində fəaliyyət göstərərək firmalar inkişafın mənbəyindən məhrum edilmiş olur ki, bu da elmi-texniki tərəqqi yolunda maneəyə çevrilir;

- istehsalın əvvəlcədən firmanın iri həcmi şərtləndirən yüksək kapital tutumluğu şəraitində bazarın atomistikliyinin təmin edilməsi texniki cəhətdən həyata keçirilməz olur;

- istehsal güclərinin genişlənməsi orta istehsal xərclərinin əhəmiyyətli şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olduğu zaman, böyük müsbət miqyas effektinin olması halında təkmil rəqabət iqtisadi səmərəliliyin öz meyarı üzrə arzuolunmaz olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin məhsul buraxılışının həcmi istehsala cəlb olunmuş iqtisadi ehtiyatların miqdarından, dinamikasından asılıdır. Bu baxımdan, iqtisadi ehtiyatların miqdarının dəyişməsinin əlavə ehtiyatların alınması və istifadə edilməsinin – məhsul buraxılışına təsiri tədqiq edilməlidir.

İqtisadi ehtiyatların quruluşundan asılı olaraq, onların bəzilərinin miqdarının dəyişdirilməsi az, digərlərininki isə çox vaxt tələb edir. Bu səbəbdən qısamüddətli və uzunmüddətli dövrləri fərqləndirmək vacibdir.

Belə ki, qısamüddətli dövr – canlı əmək, xammal, yanacaq, enerji və s. kimi iqtisadi ehtiyatların miqdarının dəyişdirilməsi üçün zəruri olan, lakin müəssisənin əsas istehsal güclərinin yeniləşdirilməsi üçün kifayət etməyən vaxtdır. Bu dövrdə müəssisənin istehsal güclərini sabit saxlayaraq, onların daha intensiv istifadə edilməsini təmin etməklə istehsalın

həcmi artırmaq olar. Bu baxımdan, da istehsala əlavə canlı əmək, xammal və s. cəlb etməklə məhsul istehsalının həcmi artırmaq olar. Deməli, uzunmüddətli dövr – istifadə olunan bütün iqtisadi ehtiyatların, o cümlədən, əsas istehsal güclərinin dəyişdirilməsi üçün zəruri olan vaxt deməkdir. Bu dövr istehsal binası, maşın, aqreqat və s. iqtisadi ehtiyatların nisbətən gec-gec uzunmüddətə dəyişdirilməsi və onların quraşdırılaraq istifadəyə verilməsi üçün daha çox vaxtın tələb olunması ilə əlaqədardır. Məsələn, yeni istehsal binasının tikilməsi və ya əlavə maşın və dəzgahın quraşdırılması üçün xeyli vaxt tələb olunur. Bundan fərqli olaraq, işləyən fəhlələrin sayını, yaxud istifadə edilən xammalın miqdarını az vaxtda (bir gün ərzində) dəyişmək mümkündür. Deməli, qısa və uzunmüddətli dövrlərə ayrılma mütləq deyil, nisbi xarakter kəsb edir.

Onu da deməliyə ki, bəzi istehsal sahələrində – məsələn, tikəş sənayesində bir iş günü müddətində yeni tikəş maşınlarını quraşdırıb işə salmaqla istehsal güclərini artırmaq olar.

İstehsal xərclərinin hərəkətini belə dövrlərə bölmək vaxtın çox və ya az olmasına görə deyil, iqtisadi ehtiyatların miqdarının məhsul istehsalının həcminə təsiri baxımından nəzərə alınmalıdır. Misal üçün, qısamüddətli dövrdə əlavə xammal, işçi qüvvəsi cəlb olunmaqla məhsul istehsalının həcmi çoxaltmaq mümkündür. Odur ki, istehsal xərclərinin qısamüddətli dövrdə dinamikasının tədqiqi, uzunmüddətli dövrdə müəssisənin istehsal xərclərində və quruluşunda ediləcək dəyişikliklər səbəbindən də əhəmiyyət kəsb edir.

Qısamüddətli dövrdə istehsal xərclərinin dinamikasının tədqiqi, ilk növbədə, istehsalın nəticələri ilə istehsala cəlb olunmuş əlavə xərclərin miqdarı arasındakı asılılıq nəzərdə tutulur. Təcrübədə istehsal xərclərini dəyişmədən istehsala cəlb edilən xammal, işçi qüvvəsi və s. bu kimi ehtiyatların artırılması müəyyən həddən başlayaraq cəlb olunmuş, hər bir əlavə xərc baxımından istehsalının artımını azaldır. Başqa

sözlə, mövcud avadanlığın istifadəsinə cəlb olunan fəhlələrin istifadəsinə cəlb olunan fəhlələrin sayının artırılması ilə əlavə fəhlələrin sayına nisbətən, məhsul istehsalının həcmi daha az miqdarda artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyişiklik istehsalın müəyyən həddindən başlayaraq özünü təzahür etdirir. Bu zamandan başlayaraq istehsala cəlb olunmuş hər bir əlavə xərc məhsuldarlığın son həddinin artımını aşağı salır. Məsələn üçün mebel istehsal edən kiçik emalatxanada bir-iki fəhlə çalışır. Emalatxanada kəsici, yonucu və s. dəzgahlardan istifadə olunur. Fəhlələrin sayı az olduğundan istehsalın bir əməliyyatından başqasına keçmək üçün vaxt itirir və istehsal güclərindən tam istifadə olunmur. Fəhlələrin sayını artırmaqla istehsal güclərindən daha səmərəli istifadə olunur və bu halda məhsuldarlıq artır. Lakin bu hal sonsuz olaraq davam etmir. Müəyyən həddən sonra fəhlələrin sayının artıqlığı öz təsirini göstərir. Dəzgahdan istifadə üçün növbə gözləyən fəhlələrin sayı artır və vaxt itirilir. Bu andan istehsal olunan məhsulun artım tempi aşağı düşməyə başlayır. Hər əlavə fəhlənin istehsala cəlb olunması ilə məhsuldarlığın son həddi aşağı düşür.

İqtisadi ədəbiyyatda əlavə iqtisadi ehtiyatların cəlb edilməsi istehsalın artması arasındakı bu əlaqə, istehsalın son artımının aşağı düşməsi və ya səmərəliliyin son həddinin azalması qanunu adlandırılır. Bu qanunun (məhsuldarlığın son həddi) əməli əhəmiyyəti – son hədd dəyişikliklərinin səmərəliliyi və iqtisadi fəaliyyətdə qərarların qəbulu istehsal xərclərinin gələcək təhlilində daha da aydın olacaqdır.

Beləliklə, son hədd dəyişikliklərinin tədqiqi müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətinin tədqiqində və təhlilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk növbədə, onun kəmiyyətinin daha asan müəyyənləşdirilməsi və digər tərəfdən də onun kəmiyyətinin tənzipinə nəzarət edilməsi, onun kəmiyyətinin istehsal həcminin optimal miqdarının müəyyənləşdirilməsi prinsipi ilə əlaqədardır.

VI FƏSİL

QƏRARLARIN QƏBULUNDA İNSANIN STİMULLARA REAKSİYA VERMƏSİ PRİNSİPİ

Qərarların qəbulunda insanın stimullara reaksiya verilmə prinsipi aşağıdakılardır:

- qərarların qəbulunda stimullara olan münasibətin yeri;
- stimul – az xərclə çox faydanı əldə etmək imkanı kimi;
- stimulların istehsalçı və istehlakçıların davranışına olan təsiri;
- insanların qarşılaşdıqları qərarlar və onların davranışındakı dəyişikliklər;
- dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi prinsipi.

Qeyd olunduğu kimi, qərarların qəbulunda insanın stimullara reaksiya verməsi prinsipi – qərarların qəbulunda stimullara olan münasibətlərin yeri, az xərclə, çox faydanı əldə etmək imkanı kimi, eləcə də stimulların istehsalçı və istehlakçıların davranışına təsiri, insanların qarşılaşdıqları qərarlar və onların davranışındakı dəyişikliklər, dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi prinsipi baxımından tədqiq və təhlil olunması bu fəsildə şərhli vacib problemlərdəndir. İnsanın stimullara reaksiya verməsi – insanın qəbul etdiyi qərarlar, adətən mümkün olan xeyir və məsrəflərin müqayisəsinə əsaslandığı üçün onlar arasındakı nisbətin dəyişməsi də, şübhəsiz, şəxsin qərarına təsir göstərir və insan stimullara reaksiya verir.

Həyatın axarı ilə inkişaf edən, daima dinamik xarakterli və gənc görünən iqtisad elmi, müasir dünyada mövcud olan sivilizasiyanın ümumbəşəri xarakterini əks etdirən ictimai-humanitar elmlərin kəsiyindən meydana gəlmişdir.

İqtisad elmi, mahiyyəti etibarilə, fundamental, funksional və sahəvi xarakter daşımaqla dünyada baş verən dəyişikliklərin məzmununu, ayrı-ayrı ölkələrin tərəqqisi və geriliyinin səbəblərini, xalqların sərvət və nemətlərinin mənbəyini, qeyri-bərabər inkişafın qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Çünki iqtisad elminin sistemli xarakterdə formalaşması və inkişafı nəzəriyyə xarakterli «Siyasi iqtisad», «İqtisadiyyatın prinsipləri», «Ekonomiks», «İqtisadiyyat», «İqtisadi nəzəriyyə» fənlərinin bilavasitə təşəkkül tapması ilə əlaqədar olmuşdur.

Odur ki, cəmiyyətin iqtisadi həyatı canlı orqanizm kimi daima inkişafda olmaqla təkamülü yolun başlanğıcını «İqtisadi nəzəriyyə»dən, onun əsas prinsiplərinin tədqiqindən və təhlilindən başlamışdır desək səhv etmərik.

Etiraf etməliyik ki, «İqtisadi nəzəriyyə» termini bazara keçidin ilk mərhələsindən başlayaraq, hazırkı vaxta qədər çoxlarını «qıcıqlandırsa da, lakin bu bir həqiqətdir ki, iqtisadiyyatın, təsərrüfatçılıq sisteminin inkişafı öz-özlüyündə deyil, müəyyən qaydalar, prinsiplər, funksiyalar, qanunauyğunluqlar çərçivəsində ümumi nəzəri-metodoloji yanaşmalar vasitəsilə baş verir. Bu baxımdan, «İqtisadi nəzəriyyə» və onun əsas prinsipləri fənni dünya təsərrüfat sisteminin çevik təkamülünə səbəb olan vasitələri, imkanları, qərar və müəyyən qaydalar, üsulları üzə çıxarmaqla, yeni fikir və ideyaların, konsepsiyaların meydana gəlməsinə təkan verir.

Ona görə də «İqtisadi nəzəriyyə»nin əsas prinsiplərinin öyrənilməsi, mənimsənilməsi və dərk olunması əvvəllər də qeyd etdiyimiz kimi, hansı ad altında olmasından asılı olmayaraq – ümumi nəzəri prinsiplərini öyrənən fənn kimi nəzərə alınmalıdır.

İstehsalçının istehsal və dəyər funksiyalarının təhlili – istehsalın optimallaşdırılması üzrə: onun qərarları qəbul etməsi prinsipləri haqqında məsələyə cavab verir.

Amma istehsalçının – bazar davranışı onun daxili motivasiyasından və onun fəaliyyətinin həyata keçirildiyi bazar

şəraitindən asılıdır ki, bu da qərarların qəbulunda insanların stimullara reaksiya verməsi prinsipinə əsaslanmasını tələb edir.

«Ekonomiks» sırf bazar sisteminin təkmilləşməsi prosesi ilə əlaqədar olub – məhdud resursların səmərəli istifadəsinin təhlilini öyrənməklə onların nəticələrinin cəmiyyətin bütün üzvlərinin arasında bərabər bölgüsünü təmin edən iqtisadi mexanizmi öyrənir.

Ona görə də «Ekonomiks», iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin təhlilinə istiqamətlənən nəzəri-metodoloji aspektdən diqqət verməliyə. Yəni, «İqtisadi nəzəriyyə»nin seçim alternativ xərclər, son hədd dəyişikliklərinin səbəbləri, qərarların qəbulunun stimullaşdırılması, ticarətin artırılması, bazarın təşkili, dövlətin müdaxiləsi, həyat səviyyəsinin təmini, qiymətlərin səviyyəsi, makroiqtisadi sabitliyin qorunması prinsiplərinin mahiyyətini öyrənməklə – insanların qarşılıqlı əlaqələrindən və davranışından irəli gələn qərarların qəbulunun mahiyyətini şərh etmək olar.

Bunun üçün də, ümumiyyətlə ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin tədqiqində iki mühüm cəhətə diqqət yetirmək vacibdir:

- iqtisadi qərarların qəbul olunması zamanı seçim edilməsinə üstünlük verilməsi;
- iqtisadi proseslərdə məhdudluğun mövcud olmasına diqqətin yetirilməsi.

İqtisadi subyektlərin bu və ya digər iqtisadi qərarların qəbul edilməsi o vaxt mümkün olur ki, zahirən belə fəaliyyətin göstəricilərinin müxtəlif üsul və variantları mövcuddur.

İqtisadi subyektlərin fəaliyyəti, bir qayda olaraq, müxtəlif və eyni zamanda zəruri tələbatların müəyyən edilməsi şəraitində baş verir.

Bəllidir ki, insanların tələbatları hüduzsuzdur. Ona görə də mövcud dövr ərzində konkret və daha zəruri hesab olunan

tələbatın ödənilməsi, onun yeniləşməsi və dərinləşməsi şəraitində baş verir.

Tələbatın belə xarakter alması fasiləsiz və daima təkrarlanan prosesdə göründüyündən, onların ödənilməsi üçün tələb olunan resurs və texnologiyanın tətbiq olunması məhdudluğunun konkret vaxt ərzində tələbatın ödənilməsinin müxtəlif variantlarının seçilməsi zərurətini doğurur.

Deməli, bu belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hər hansı bir iqtisadi fəaliyyət, bununla əlaqədar qərarların qəbulunda stimullara və xərclərə olan tələbatın ödənilməsi mümkün şəraitdə uyğun qərarların qəbulunu tələb edir. Bu isə onu göstərir ki, konkret situasiyada ödənilməsi mümkün olan bütün tələbatdan yalnız birini seçməklə digərlərindən imtina olunmağa gətirib çıxarır. Eyni zamanda, hər bir iqtisadi fəaliyyət (qərar) məhdud resurs ehtiyatının müəyyən hissəsinin xərclənməsi hesabına baş verir. Bu isə o deməkdir ki, belə iqtisadi fəaliyyət digər tələbatın ödənilməsi imkanlarını azaldır.

Deməli, müəyyən tələbatın ödənilməsi üçün resursların ayrılması həmişə digər tələbatın ödənilməsi üçün insanların qarşılaşdığı qərarlar və onların davranışındakı dəyişikliklər – bu resurslardan istifadə olunmasından imtina edilməsinə gətirib çıxarır.

Deməli, cəmiyyətdə insanların qərarların qəbulunda stimullara olan münasibətdə az xərclə çox faydanın əldə olunması imkanını azaldır və ya çoxaldır ki, bu da tələbatların ödənilməsində müəyyən ziddiyyətə, çətinliyə, müəyyən məhdudluğa gətirib çıxarır.

Alternativ tələbatların ödənilməsi üçün tətbiq olunan məhdud vasitələr o vaxt daha tez təzahür edir. İqtisadi fəaliyyət üçün nəzərdə tutulan xərclərin sərf olunması qərarı qəbul edilir. Çünki iqtisadi fəaliyyətin təzahürü yalnız istehsal və ya tədavül prosesi ilə deyil, eyni zamanda mövcud proseslərlə əlaqədar olan informasiyanın əldə olunması üçün də məsrəflərin sərf olunmasıdır.

Müxtəlif institusional sistemlərdə iqtisadi fəaliyyətin xərcləri müxtəlif forma ala bilər. İqtisadi fəaliyyətin bütün formalarında məhdud resurslar və alternativ variantlar qəbul edilməsi zəruriliyinin mövcudluğu ona əsas verir ki, bütün şəraitdə bir nemətin əldə olunmasına yönəldilmiş fəaliyyət istəristəməz digər alternativ nemətlərin əldə olunmasına qurban verilməlidir.

Belə vəziyyətdə səmərəli fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlər öz fəaliyyətlərinin nəticəsinin sərfəliliyini və qazancını qiymətləndirməklə hər alternativ variantdan istifadə etməklə həyata keçirirlər ki, bu da sərfəlilik və qazancın onlar üçün daha maksimal xarakter kəsb edəcəyi deməkdir.

Konkret subyektlər digər alternativ fəaliyyəti qurban verməklə onlar öz iqtisadi fəaliyyətlərində daha səmərəli variant seçmiş olurlar. Deməli, mövcud nemətin əldə olunmasına çəkilən məsrəflər belə şəraitdə əldə olunmayan nemətlərin alternativini olacaqdır. Yəni, ən yüksək qazancın əldə olunmasına çəkilən xərc mövcud iqtisadi fəaliyyətin alternativini kimi üzə çıxacaqdır.

Onu da qeyd edək ki, iqtisadi seçim şəraitində alternativ xərclərin nəzərə alınması mikroiqtisadi təhlilin mühüm prinsipi kimi qiymətləndirilə bilər.

İqtisadi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, alternativ məsrəflərin mahiyyətini istehsal imkanları vasitəsilə daha aydın görmək olar. Ardıcıl olaraq mövcud nemətin daha çox istehsal olunması alternativ xərclərin artmasına səbəb olacaqdır. Alternativ xərclərin artımının səbəbi istifadə olunan resursların xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır.

İqtisadi fəaliyyətin müxtəlif davranış qaydaları şəraitində iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadənin üzə çıxarılmasına doğru hərəkət etsək, görərik ki, müxtəlif iqtisadi subyektlər müxtəlif istehsal növləri vasitəsilə tələbatın ödənilməsi üçün nemətlər istehsal edəcəklər. Ona görə də hər bir iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyi və qənaətcilliyi müxtəlif üsullar vasitəsilə nemətlərin istehsal olunmasından asılıdır.

Belə bir vasitə nemətlərinin iqtisadi subyektlər arasında yerləşdirilməsi və onlardan istifadə olunması iqtisadi subyektlərin qarşılıqlı təsirinə səbəb olur. Hər bir iqtisadi subyekt öz qazanc və mənfəətini qiymətləndirdikdən və zəruri seçimini etdikdən sonra cəmiyyət miqyasında ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərin arasında onların iqtisadi fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi prosesi baş verir. Bu da, əsasən özünü aşağıdakı qarşılıqlı qərarların və insanların davranışının dəyişikliklərində göstərir:

- istehsalçıların qərarlarının öz aralarında razılığa gəlməsi;
- istehlakçıların qəbul etdiyi qərarların razılaşdırılması;
- istehsalçıların və istehlakçıların bütövlükdə qərarların razılaşdırılması.

Deməli, insanların qarşılaşdıqları qərarların və onların davranışının dəyişiklikləri, hər şeydən əvvəl, iqtisadi subyektlərin ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ixtisaslaşdırılmadan, resurslardan istifadə etmə imkanlarından əldə olunması ilə əlaqədardır.

Nemətlərin yerləşdirilməsi probleminin həll olunması, eləcə də iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi – müxtəlif iqtisadi sistemlərin fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Belə ki, müxtəlif iqtisadi sistemlərin fərqləndirici cəhətlərindən biri, hər şeydən əvvəl, nemətlərin müxtəlif şəkildə yerləşdirilməsindən, iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsindən, iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu da, öz növbəsində:

- nemətlərin yerləşdirilməsi üsullarını;
- iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsini;
- iqtisadi davranış qaydalarının tənzimlənməsini;
- iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə əsas verən institusional xarakterli normativ aktların mövcudluğunu əsaslandırır.

İqtisadi davranış qaydalarının ənənəvi sistemdə malik olduğu xüsusiyyətlər müəyyən qədər inzibati sistemə yaxın olsa da, lakin burada əsas üstünlük adət və ənənələr milli xüsusiyyətlər, mənəvi-dini davranış qaydaları və təbii resursların yerləşməsi, istərsə də onlarla bağlı fəaliyyət növləri olsun, onlardan istifadə də yenə də ənənələrə əsaslandığından burada iqtisadi fəaliyyət stabil və davamlı görünür.

Deməli, normativ aktların və hüquqi təminatların mövcudluğu şəraitində iqtisadi davranış qaydalarında ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur.

Bu proses hər bir iqtisadi subyektlər hamı üçün ümumi olan qanunvericiliyə tabe olmaqla onların sərbəst fəaliyyət, məhdudiyət və məsuliyyət həddini müəyyən edir. Bu da iqtisadi subyektlərin həm müstəqilliklərini, həm də fəallıqlarını əsaslandırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir iqtisadi sistem də iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsi müxtəlif nisbətdə həyata keçirilir. Bu da hər bir sistemin üstün çatışmazlıqları ilə əlaqədardır.

Məsələn, bazar sistemində iqtisadi fəaliyyətin məsrəfləri – transaksion xərclər forasında özünü əks etdirir. Transaksion xərclər haqqında qeyd edərkən onun tərkibinə daxildir:

- informasiyanın əldə olunması və hazırlanması ilə əldə olunan xərclər;
- danışıqların aparılması və qərarların qəbul olunması ilə bağlı xərclər;
- nəzarət xərcləri;
- müqavilələrin hüquqi müdafiəsi ilə əlaqədar olan xərclər.

İnzibati-amirlik sistemində isə iqtisadi fəaliyyətlə bağlı məsələlər inzibati xərclər kimi özünü əks etdirir. Bu xərclər, hər şeydən əvvəl, inzibati idarə heyətinin saxlanması ilə əlaqədar olsa da onun tərkibinə bir sıra xərclər daxildir:

- informasiya təminatı ilə bağlı xərclər;
- inzibati qərarların bağlanması ilə bağlı xərclər;

- qərarların icra olunması ilə bağlı çəkilən xərclər.

Transaksiyon və inzibati xərclərin səviyyəsini müqayisə etməklə konkret sistem daxilində onların həddini müəyyən etmək mümkündür.

Keçid iqtisadiyyatı sisteminin mövcud olmasının bir xüsusiyyəti iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı inzibati və transaksiyon xərclərinin qalması ilə əlaqədardır. Bu sistem daxilində iqtisadi subyektlərin davranışında iqtisadi müstəqilliyin və sərbəstliyin həyata keçirilməsi hər bir subyektin fərdi seçim əsasında müvafiq qazancın əldə olunması imkanının yaradılması və onun təminat mexanizminin qorunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İqtisad elmində son hədd funksional və tarazlı istiqamətdə - təhlilin nəticəsi özünü bilavasitə yeni iqtisadi sistem şəraitində qərarların qəbulunda insanın stimullara reaksiya verməsi prinsipinin müəyyənləşdirilməsində həm ekzogen (xarici), həm də endogen (daxili) amillərin üzə çıxarılmasına səbəb olur. Əlbəttə, hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi proseslərin müəyyən səviyyəsini dəyişdirməyə imkan verən qərarların qəbulunda və onların həll olunması istiqamətində stimullara reaksiya verməsi prinsipinə imkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı bazar subyektlərinin fəaliyyətinin tədqiqi zamanı iki mühüm cəhətə diqqət vermək vacibdir:

- iqtisadi qərarların qəbul edilməsi zamanı seçim edilməsi prinsipinə üstünlüyün verilməsinə;

- iqtisadi proseslərdə məhdudluğun mövcud olmasına diqqət yetirilməsinə.

İqtisadi subyektlərin bu və ya digər iqtisadi qərarların qəbul edilməsi o vaxt mümkün olur ki, zahirən belə fəaliyyətin göstərilməsi üçün müxtəlif variant və üsullar mövcud olur.

Prof. M.Meybullayevin fikrincə «əgər bir iqtisadi üsul mövcuddursa, belə şəraitdə iqtisadi qərarın qəbul olunmasına ehtiyac duyulmur. Deməli, iqtisadi fəaliyyət üçün müxtəlif

variantların olması bilavasitə bir-birini inkar edən, başqa sözlə, alternativ üsulların mövcud olması vacibdir».¹

Göründüyü kimi, iqtisadi fəaliyyətin göstərilməsi qərarların qəbul edilməsi şəraitində biri digərinə xələl gətirməməklə yenə də iqtisadi fəaliyyətin göstərilməsi prosesinə təkan verəcəkdir.

Odur ki, iqtisadi fəaliyyətin göstərilməsi prosesilə mövcud olan müxtəlif alternativ variantların olması seçim probleminin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Seçimin edilməsi prinsipilə iqtisadi subyektlər təkcə real imkanlardan deyil, həm də alternativ fəaliyyət variantının seçilməsi qərarların qəbulunda iqtisadi fəaliyyətin zəruriliyini və üstünlüyünü əks etdirir. Deməli, iqtisadi fəaliyyətin seçimin, bir qayda olaraq, müxtəlif və eyni zamanda zəruri tələbatların müəyyən edilməsi şəraitində baş verir. Bu halda insanların tələbatları hədudsuzdur.

Ona görə də mövcud dövr ərzində konkret və daha zəruri hesab olunan tələbatın ödənilməsi üçün onun yeniləşməsi, mürəkkəbləşməsi və dərinləşməsi şəraitində baş verir.

Tələbatın belə xarakter kəsb etməsi fasiləsiz və daima təkrarlanan şəraitdə və şəkildə göründüyündən: onların ödənilməsi üçün tələb olunan resurs və texnologiyanın tətbiq olunması məhdudluğu üzündən konkret vaxt ərzində tələbatın ödənilməsinin müxtəlif variantlarının seçilməsi ilə bağlı qərarların qəbul olunması və yerinə yetirilməsi zərurəti yaranır.

Deməli, bütün resursların qeyri-bərabər şəkildə mövcud olması, faktiki olaraq onlardan istifadənin məhdudluğunu əsaslandırmaqla müxtəlif variantlardan istifadə olunmasını zəruri edir. Həm də təbii resurslar ilə yanaşı insanlar tərəfindən də yaradılan nemətlər də konkret şəkildə həm istehsal və həm də istehlak prosesləri baxımından məhdud xarakter kəsb edir.

¹ M.Meybullayev. Mikroiqtidadiyyata giriş. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010. S.35.

Resursların bərpa olunması və olunmaması nöqtəyindən nəzərdən onların təkrar istehsal edilməsi və ehtiyatların yaradılması onların bir-birinə nisbətən məhdudluğunu əks etdirməklə nemətlərin nadir hal olduğunu əks etdirir. Odur ki, mövcud olan nemət ehtiyatları ola bilsin ki, konkret istehlakçının tələbatını tam həcmdə ödəyə bilməsin və yaxud da həmin nemətə olan tələbatı ödəsin. Lakin həmin nemətlərdən istifadə edərək digər tələbatı ödəyə biləcək digər nemətlərin əldə olunması məhdudlaşacaq ki, bu da nemətlərin çatışmazlığı kimi özünü əks etdirəcək.

Nemətlərin məhdudluğu, eləcə də resurs və texnologiyanın çatışmazlığı, əslində nemətlərin spesifik xarakterində əks olunmaqla, insanların iqtisadi fəaliyyətində daha geniş və ətraflı şəkildə baş verir. Deməli, hüdudsuz tələbatların məhdud vasitələr şəraitində ödənilməsi belə bir şəraitin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Həqiqətən də tələbatın ödənilməsi tam şəkildə mümkün olmayacaqdır.

Beləliklə, bu belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hər hansı bir iqtisadi fəaliyyətin mövcudluğu şəraitində ödənilməsi mümkün olan tələbatın seçilməsini əks etdirir. Yəni, bir çox mümkün görünən və ödənilməsi mümkün olan tələbatların yalnız birinin seçilməsi mümkün olur ki, bu da konkret situasiyada ödənilməsi mümkün olan bütün tələbatların yalnız birinin seçilməsi digərindən imtina olunması deməkdir. Eyni zamanda, hər bir iqtisadi fəaliyyət məhdud resurs ehtiyatının müəyyən hissəsinin xərclənməsi hesabına baş verir ki, belə iqtisadi fəaliyyət isə digər tələbatın ödənilməsi imkanını azaldır və ya aşağı salır.

Seçim problemi bir tərəfdən tələbatın ödənilməsindən ötrü nəzərdə tutulan resurs və texnologiyalardan istifadə olunması üçün mövcud hesab olunan alternativliyi əks etdirsə, digər tərəfdən də qənaət problemini meydana gətirir.

Əslində qərarların qəbulunda seçim problemi iqtisadi subyektlərin davranışında tətbiq olunan vasitələrin məqsəd və

vəzifələrinin yerinə yetirilməsində daha qənaətli yolların və üsulların müəyyən olunması prosesi ilə tələbatların daha tez və səmərəli ödənilməsi problemini həll etməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iştirakı ilə iqtisadi və sosial xarakterli qərarların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi – vətəndaşların fərdi üstünlükləri əsasında deyil, dolayısı ilə siyasi qərarlar qəbul etməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bununla əlaqədar demokratik idarəetmə şəraitində ictimai seçim qanunauyğunluqlarının təhlili zəruridir.

Belə təhlil çərçivəsində ictimai seçim nəzəriyyəsi iki mühakiməyə əsaslanır:

- kollektiv seçim şəraitində razılışma əldə olunması mexanizmi kimi siyasi institutların (qərarların qəbul edilməsi qaydaları və prosesləri dəsti) olması;

- siyasi qərarların qəbulu zamanı fərdi maraqların üstünlük təşkil etməsi.

Qrup üstünlüklərinin müəyyən edilməsinin ən geniş yayılmış üsulu demokratik idarəetmənin ümumi etiraf olunmuş institutu olan səsvermədir ki, bu da hər bir səsvermənin maksimumlaşması prinsipinə əsaslanır. Hər bir kəs üçün nemətlərin son hədd faydalılığı gəlirin artmaqda olan funksiyası olduğu üçün nemətin istehsalının bu və ya digər həcminə görə səs verməyə hazırlığı – səsvermənin qəbul edəcəyi məsrəflər payından asılıdır. Bu, o deməkdir ki, ictimai nemətin müəyyən buraxılış həcmi müdafiə etmək meylliyi, bir tərəfdən nemətin orta istehsal xərcləri səviyyəsindən, digər tərəfdən isə məsrəflərin səsvermənin iştirakçıları arasında bölgüsü prinsipindən asılıdır.

Deməli, səsvermə yolu ilə qərarların qəbul edilməsi prinsipləri səslərin yekdilliyi və ya çoxluğu əsasında müxtəlif ola bilər. Bunun da nəticəsi müxtəlif qərarlar olacaq.

Odur ki, səsverənlərin üstünlüklərinin etibarlılığı və onlara müvafiq xərclər bölgüsü şəraitində yekdillik prinsipi potensial olaraq maksimum faydalılığın əldə olunması üçün

böyük imkan yaradır. Ancaq təcrübədə reallaşma prosesi də çox çətin və mürəkkəbdir.

Beləliklə, onlarla müqayisədə qərarların səsvermələrin əksəriyyətinin üstünlükləri əsasında qəbul edilməsi zamanı çoxluq prinsipi, onun tətbiqinin bərabərsizliklə və səmərəsizliklə bağlı olmasına baxmayaraq kollektiv seçim prinsipi şəraiti üçün daha praktikidir.

Qərarların qəbulunda insanın stimullara reaksiya verməsi prinsipi – insanların qarşılaşdıqları qərarlar və onların davranışındakı dəyişikliklər, ayrı-ayrı ölkələrin konkret inkişaf modelləri mülkiyyət formalarının nisbətindən, dövlətin yerinə yetirdiyi iqtisadi funksiyalardan asılı olaraq tənzimlənmənin obyekt müəyyən olunur. Bu baxımdan da, tənzimlənmənin obyektı xarici-iqtisadi əlaqələr, ətraf mühitin qorunmasından tutmuş, ölkə daxilində bütün sosial-iqtisadi prosesləri əhatə edə bilər.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi – dövlətin iqtisadi funksiyalarının müxtəlif tərkibdə qruplaşdırılmasına baxmayaraq, mahiyyətcə onlar arasında kəskin fərq müşahidə olunmur.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin konkret şəraiti, habelə qarşıya qoyulan məqsədlər, adətən dövlətin iqtisadi funksiyalarının mahiyyətini formalaşdırır. Bununla yanaşı, elə amillər vardır ki, onlar tarixən dövlətin iqtisadi funksiyalarının mahiyyətidir. Həmin amillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- iqtisadi sistemin tipi;
- mövcud sistemdə iqtisadiyyatın inkişafının məqsədi;
- iqtisadi potensial və mülkiyyət münasibətləri sistemi;
- bazar münasibətlərinin inkişaf dərəcəsi;
- millətlərarası münasibətlərin xarakteri;
- mövcud dövlətin dünya təsərrüfatında və beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri və s.

Əslində, dövlətin iqtisadi funksiyalarının hər hansı bir təsnifatı bir növ şərti xarakter daşıyır. Çünki real həyatda həmin funksiyalar birgə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda fəaliyyət göstərir. Bu dövlətin qəbul etdiyi qərarların – iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin sonrakı təhlilindən də aydın olur.

Cəmiyyətin inkişafı ilə ictimai istehsalın strukturunda gedən dəyişikliklər iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin birbaşa deyil, dolaylı şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Bu da özünü ən çox sosial sferada əks etdirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində minimum yaşayış vasitələrini müəyyən etmədən minimum əməkhaqqı səviyyəsini qəbul etmədən, iş günü müddətini müəyyən etmədən, ədalətli və hüquqi dövlət quruculuğunu müvəffəqiyyətlə müəyyən etmək mümkün deyildir. Postsənayeləşmə cəmiyyətinin yaranması iqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd olunduğu kimi, dövlətin yeni funksiyalarının meydana gəlməsinə səbəb olur.

Buraya, hər şeydən əvvəl, təhsil və səhiyyə sahəsi ilə bağlı fundamental elmlərin formalaşması və qorunmasını, müasir texnologiyanın tətbiqi və hazırlanması ilə əlaqədar xüsusi zonaların yaradılmasını dəqiq əsaslandırılmış sənaye siyasətinin aparılmasını, ekoloji məsələlərin həllini aid etmək olar.

Bu yeni funksiyaların bəziləri Azərbaycanın ümumi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar, ola bilsin ki, bir o qədər zəruri olmasa da, bəziləri olduqca zəruridir. Müasir bazar sistemi şəraitində sosial-iqtisadi problemlərin yenidən qurulmasının bazar mexanizminin klassik öz-özünə tənzimlənməsi prinsipinə üstünlük verilməsi, onsuz da ədalətsiz olan bazar iqtisadiyyatını daha da sərtləşdirir. İqtisadi hadisələrin və informasiyanın olduqca sürətlə getdiyi geniş və yaradıcı bir şəraitdə dövlət bazar iqtisadiyyatının çevikliyinə artırmalı və onun ədalətsizliyini, xüsusən gəlirlər sahəsində əsaslandırılmayan kəskin fərqlərin azalmasına nail olunmalıdır.

Bazar iqtisadi sisteminin səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradan ictimai mühit və hüquqi bazanın təmin edilməsi, əslində, dövlətin iqtisadi funksiyalarından daha çox qanunvericilik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə dövlət müəssisə və şirkətlər arasında onların dövlətlə iqtisadi münasibətlərini uzlaşdırmaq üçün «iqtisadi oyun» qaydalarını, başqa sözlə, bazarın institusional – hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir. Əhalinin bazar sistemində inamını təmin etmək məqsədilə onların məhsullarının keyfiyyətində, qiymətində və yaxud da təhrif olunmuş reklamlar vasitəsilə aldadılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Qəbul edilmiş qanunların, normativ aktların və standartların yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi məqsədilə xüsusi orqanlar yaradılır və s.

Onu da qeyd etmək ki, dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi prinsipi – dövlətin rəqabətin qorunub saxlanması sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər birbaşa və dolay yollarla iqtisadiyyatda zəruri bazar rəqabəti mühitinin qorunmasına yönəldilmişdir. Dövlətin birbaşa təsir vasitələri, əsasən inzibati tədbirlər yolu ilə həyata keçirilir. Buraya müəssisə və firmalar üçün gəlirlilik səviyyəsinin maksimum və minimum hədlərinin müəyyən edilməsi, müvafiq nəzarət orqanlarının yaradılması və s. daxildir.

Beynəlxalqi miqyasda rəqabəti təmin etmək məqsədilə ölkələr arasında xüsusi ikitərəfli və yaxud da çoxtərəfli müqavilələr bağlanılır. Bunlara BMT, ÜTT-nin sənaye və ticarət üzrə sənədləri, Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq və digər beynəlxalq təşkilatların normativ aktları və s. misal ola bilər.

Gəlirlərin və sərvətin yenidən bölgüsü əslində daha çox dövlət siyasətinin makroiqtisadi səviyyəsini əhatə edir. Burada başlıca məqsəd cəmiyyətdə resursların səmərəli bölgüsünə kömək etməkdən ibarətdir. Artıq məlumdur ki, azad rəqabət şəraitində resurs və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə təminat yaranan bir mexanizm olmadığına görə dövlət cəmiyyətin qar-

şısında insanların qarşılaşdıqları qərarlar və onların davranışındakı dəyişikliklər duran konkret məqsəddən asılı olaraq müxtəlif təsir vasitələrindən istifadə edərək sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları və investisiya resurslarının yenidən bölgüsü yolu ilə sosial mühafizə və sosial təminat yolunu formalaşdırır. Bu yolla dövlət qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi – minimum əməkhaqqını, qocalığa görə təqaüd, işsizliyə görə müavinət, aztəminatlı ailələrə müxtəlif yardımlar verilməsinin, maliyyə əsasını yaratmaqla sosial proqramları (müvafiq qanun və aktlar vasitəsilə) reallaşdırır.

Milli məhsulun quruluşunu dəyişmək məqsədilə resursların bölgüsünü təkmilləşdirmək üçün cəmiyyətdə elə əmtəə və xidmət növləri vardır ki, onların istehlak xassələri fərdi tələbatı ödəmədiyinə və sahibkarlar üçün birbaşa gəlir gətirmədiyinə görə, bir qayda olaraq, bazar sisteminin onları istehsal etməkdə marağı olmur. Eyni zamanda, bunlar elə məhsullardır ki, cəmiyyətin normal fəaliyyəti onlarsız da mümkün deyildir.

Qərb ədəbiyyatında ictimai sərvət adlandırılan bu əmtəə və xidmətlərə milli müdafiə, təbii fəalkətlərin aradan qaldırılması üçün tələb olunan ehtiyatlar, vasitələr və s. daxil edilir. Cəmiyyət həmin əmtəə və xidmətlərin bərpasını görmək üçün müvafiq dövlət bölməsini yaratmışdır. Onların maliyələşdirilməsi isə vergi formasında tutulan rüsumlar hesabına formalaşdırılır.

Beləliklə, dövlət şüurlu surətdə resursları yenidən bölmək yolu ilə milli məhsulun quruluşunun dəyişdirilməsinə nail olur.

Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində – iqtisadiyyatın bazarın dəyişən tələblərinə uyğun dəyişmək məqsədilə dövlətin həyata keçirdiyi struktur siyasəti, xüsusilə fəal olması müasir dövrdə obyektiv zərurətə çevrilir. Ümumiyyətlə, dövlətin vəzifəsi mümkün qədər bazar mexanizminin neqativ nəticələrini, effektlərini aradan qaldırmağa və onun kompensasiya edilməsinə istiqamətlənir.

Dövlətin iqtisadiyyatda funksiyalarının təsnifatı – dövlət haqqında xüsusi ictimai altsistem kimi ümumi konseptual təsəvvürlərə söykənir. Dövlət, hər şeydən əvvəl, müəyyən ərazidə yaşayan insan qrupunun tamlığını dəstəkləmək üçün mövcuddur. Bütün vətəndaşların iradəsi və maraqlarını əks etdirməklə, eyni zamanda cəmiyyət – bir mürəkkəb sistem kimi, iyerarxik qurulma prinsipi ilə səciyyələnir. Bu iyerarxiyanın zirvəsində (hər halda, kapitalizm meydana gələndən sonra) iqtisadiyyat durur. Digər ictimai altsistemlər (mənevyyat, hüquq, mədəniyyət və s.) kimi, dövlət də hakim altsistemin – iqtisadiyyatın təsirinə məruz qalır və bu, onun yerinə yetirdiyi funksiyaları mürəkkəbləşdirir. Bu bir tərəfdən, dövlətin ictimai sistemin bütövlüyünü dəstəkləmək üçün cəmiyyətin bütün altsistemlərinin, onlardan heç birinin şişirdilməsinə və ya sönükləşməsinə yol vermədən tarazlaşdırılmış inkişafını təmin etməlidir.

Digər tərəfdən, o, bu və ya digər şəkildə iqtisadiyyatın aparıcı olmasını, məsələn, iqtisadi inkişafın hazırkı mərhələsində üstünlük təşkil edən və ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz edən iqtisadi agentlər arasındakı əlaqəni dəstəkləyərək əks etdirir. Hazırkı şəraitdə dünya dövlətlərinin çoxunda belə əlaqə forması bazardır. Bundan çıxış edərək – dövlətin iqtisadiyyat sahəsindəki fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar.

Birinci istiqamət dövlət qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi prinsipi nöqtəyi-nəzərdən bütün vətəndaşların təmsilçisi qismində, hakimiyyətin qanunvericilik, icra və məhkəmə qollarının köməkliyi ilə (müxtəlif institutlar yaradaraq) cəmiyyətin bütün üzvləri və sosial qruplarının qarşılıqlı əlaqələrini, o cümlədən, iqtisadi sahədə strukturlaşdırılması və uzlaşdıraraq dövlətin daxilində qanun-qaydanın qorunması və bütün vətəndaşların adından və onların maraqlarında başqa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrin həyata keçirilməsi və tənzimlənməsi ilə bağlıdır. Bu halda dövlət iqtisadi

sadiyyatın fəaliyyətinin hüquqi həddlərini müəyyənləşdirir və qəbul olunmuş qanunların və digər hüquqi aktların (mülkiyyət hüquqlarının, müqavilələrin yerinə yetirilməsi və s. təmin edilməsi) həyata keçirilməsinə təminatçı olur. Başqa sözlə, dövlət iqtisadiyyatda müxtəlif növ transaksiyaların (sövdələrin, idarəetmənin, rasionallaşdırmanın) hüquqi həddlərini təmin edir. Dövlət kommunikasiya vasitələrini yaradır və saxlayır, imkan daxilində bütün iqtisadi agentlərin iqtisadiyyatın fəaliyyətinə dair informasiya çıxışını təmin edir ki, bu da bir çox iqtisadi proseslərin qeyri-müəyyənliyini, gələcəyinin müəmmalığını azaldır. Müasir şəraitdə iqtisadi sistemin fəaliyyəti üçün dövlətin istehsal amillərinin mobilliyinin (məşğulluq xidmətinin təşkili, əmək birjası, fond birjaları, informasiya mərkəzi, lizinq və s.) təmin edilməsi üzrə fəaliyyət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Özü də kommunikasiya vasitələrinin yaradılması, informasiya ilə təminatmə və s. üzrə prosesləri ya dövlət özü görür, ya da bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üzrə xüsusi sektorun fəaliyyətini stimullaşdırır və nəzarətdə saxlayır.

İqtisadiyyatın fəaliyyətinin ikinci istiqaməti – dövlətin ictimai sistemdə hakim mövqeyə malik olduğunu əks etdirir ki, bu halda dövlət müasir dünyada iqtisadi agentlər arasında əlaqələrin əsas forması kimi mövcud iqtisadi münasibətləri və bazarı, bir də bazarın əsas mexanizmini – yəni rəqabəti dəstəkləyir.

Rəqabətin müdafiəsi praktikada bazarlara azad çıxışın təmin edilməsi və inhisarçı hakimiyyətin resurslarından istifadənin səmərəliliyini azaldan, həm istehlakçıya, həm də istehsalçıya zərər vuran son hədd təzahürlərinin hüquqi məhdudlaşdırılmasını bildirir.

Təkmil rəqabət də, xalis inhisar kimi, gerçəklikdə çox az təsadüf olunur. Rəqabətin bazara müvafiqlik dərəcələrinə görə fərqlənən aralıq bazar strukturları kimi işləyən rəqabət, inhisarçı rəqabət, hakim forma, təbii inhisar və s. daha realistikdir.

Bazar strukturlarının konkret növləri, onların iqtisadiyyatda payı milli iqtisadiyyatın konkret tarixi təkamülünün gedişində formalaşır. İnsanların qarşılaşdıqları qərarlar və

onların davranışındakı dəyişiklikləri – dövlət iqtisadi agentlərin işgüzar əməliyyatlarının aparıldığı qaydaları müəyyən-ləşdirərək, onların fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərini tən-zimləyir. Eləcə də ayrı-ayrı fərdlərin və ya institutların fəaliy-yyətinin bu və ya digər sahələrini dəstəkləyir və ya aradan qaldırır. Bu halda qiymətin yaranması prosesinə təsir, inhisar istehsalının bölünməsi yolu ilə qeyri-rəqabətli bazarda rəqa-bətin tətbiq edilməsi, təbii, inhisar bazarlarına xidmət edilməsi hüququ uğrunda rəqabətin təşkil edilməsi, keyfiyyət stan-dartlarının tənziqlənməsi və s.

Odur ki, dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli qərarların (proqramların) insanların stimullara verdiyi reak-siyanın qiymətləndirilməsi prinsipi mahiyyətə dövlətin bütünlükcə rəqabətin və inhisarçı hakimiyyətin son hədd təzahürlərinin məhdudlaşdırılmasını dəstəkləməyə çalışır. Bu onunla izah edilir ki, iqtisadi sistemin hazırkı təkamül mərhə-ləsində (yalnız firmaların malik olduğu xüsusi informasiyanın, zahiri şokların, çətin proqnozlaşdırılan innovasiya proses-lərinin və s. mövcudluğu şəraitində) bir çox hallarda məhz rəqabət mühiti firma və müəssisələrə optimal hərəkəti müstəqil seçməyə və resurslardan səmərəli istifadə etməyə kömək edir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, rəqabətin dəstəklənməsi, prinsip etibarilə dövlət siyasəti təkmil rəqabətdən uzaq bazar strukturunun dağıdılması və yaxud da sıxışdırılmasına isti-qamətləndirilib. Deməli, dövlət, əsas etibarilə bu strukturların, firmaların davranışını konkret olaraq həyata keçirir.

Dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proq-ramlar həm rəqabətin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün (milli sənayenin müdafiəsi, xırda və orta biznesin inkişafı, regionların inkişafı, məşğulluğun müdafiə edilməsi, lider müəssisə və firmaların stimullaşdırılması, istehsalçıların maraqlarının gözlənilməsi və s.) insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi prinsipini təmin edir. Özü də üstünlük ictimai maraqlara, hətta onların həyata keçirilməsi müəyyən mərhələlərdə ayrı-ayrı bazarların inhisarlaşdırılması

prosesi ilə bağlı olsa da verilir. Dövlətin bu kimi davranışını – praktikada rast gəlinən dövlət strukturlarının iqtisadiyyatda hökmranlıq edən və fəaliyyəti labüd şəkildə inhisarcı tendensiyalarla müşayiət olunan iri kapitalın maraqlarına tabe edilməsi ilə qarşılaşdırmaq olmaz. Lakin bu kapitalın ictimai maraqları heç də həmişə üst-üstə düşmür.

Dövlət bazar əlaqə formalarını dəstəkləyərək, firmaların bazarda fəaliyyətinin xarici effektlərini (məsələn, ətraf mühitin çirkləndirilməsi kimi) nəzərə almalı və kompensə etməlidir. Belə ki, dövlət zərərli tullantıların son həddini müəyyənləşdirərək, ətraf mühitin çirkləndirilməsinə görə firmalardan, haqq almaqla, zərərli istehsalın həcmi məhdudlaşdırmaqla cəmiyyətin digər həyat fəaliyyəti sahələrinə neqativ təsirini müəyyən dərəcədə azaldır. Bazarın xarici effektləri (bazar transaksiyalarında iştirak etməyən üçüncü tərəflərə bazar fəaliyyətinin nəticələri kimi) daha geniş səpkili hadisələri də əhatə edə bilər. Bu, bazar iqtisadiyyatına istehsalın bütün elementləri, o cümlədən, əmək, torpaq, pul aid edilir ki, onlar öz-özlüyündə (adi əmtələrdən fərqli olaraq) satış üçün istehsal edilmir. Lakin bazar iqtisadi sistemində əmtəə forması kəsb edir ki, bu da əmək, torpaq, pul bazarlarının da mövcudluğuna gətirib çıxarır. Lakin bazar mexanizmi bu istehsal elementlərinin (bunların arxasında canlı insanlar, onların ətraf mühiti, bizneslərinin təşkili, problemləri durur) mövcudluğunu müəyyənləşdirən yeganə qüvvə olsa da, bu bütövlükdə cəmiyyət üçün dağıdıcı nəticələrə: rəqabət nəticəsində bazardan kənara atılmış insanların məhvinə, biznesin normal fəaliyyət göstərməsi üçün ölümcül olan təbii resursların tükənməsinə, pul kütləsinin kəskin artıb-azalmasına və s. səbəb ola bilər. Buna görə də dövlət bazarın – əməyə, torpağa, pul tətbiqindən fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün xüsusi institutlar yaradaraq, onların bazar sistemində qoşulmasını bilərəkdən tənzimləyir (pul dövriyyəsinin təşkili və onun üzərində nəzarət, əmək münasibətləri və sosial dayanıqlılığın tənzimlənməsi, ətraf mühitin tənzimlənməsi və s.).

Makroiqtisadi səviyyədə – iqtisadiyyatda güclü tənəzzül dövrləri həmişə mədəniyyətin, elmin, təhsilin və cəmiyyətin həyatının digər sahələrinin inkişafında tənəzzüllə müşayiət olunur. Bütün bunlar dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli proqramların insanların stimullara reaksiya verməsi, tsiklik dəyişmələrin yüngülləşdirilməsinə yönəldilmiş sabitləşdirmə siyasəti aparmasının iqtisadi proseslərinə fəal müdaxilə etməsini vacib edir.

İqtisadi ədəbiyyatlardan məlumdur ki, bu istiqamətdə hədd mərhələsi ötən əsrin 30-cu illərinin böhranı oldu. O, «nöqtəvi təsiretmə» – XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində özünə yer almış ayrı-ayrı istiqamətlərin dövlət tənzimlənməsi strategiyasından özünü tənzimləməyə qabil olması aşkarlanmış bazar mexanizminin korrektə edilməsi məqsədilə hərtərəfli iqtisadi siyasət aparılmasına keçid oldu. Böyük depresiya dayanıqlığa, inkişaf qabiliyyəti onu təşkil edən elementlərin rəngarəngliyi mülkiyyət münasibətlərinin geniş diferensiasiyası, o cümlədən, dövlətin də iştirakı ilə, həmçinin, effektiv həyata keçirilməsinə bazarın gücü çatmayan iqtisadi funksiyaların yerinə yetirilməsinə dövlətin qoşulması ilə təmin edilən müasir qarışıq iqtisadiyyatın formalaşmasını sürətləndirdi».

Dövlət, cəmiyyətin bütün üzvlərinin nümayəndəsi kimi, onun bütün altsistemlərinin tarazlaşdırılmış inkişafında maraqlıdır. Buna görə də, bazar mexanizmini dəstəkləməklə dövlət hüquq institutların köməyi ilə və ya iqtisadi siyasət alətləri vasitəsilə bazarın neqativ xarici effektlərini kompensə etməyə çalışır. Bazar sövdələrdə iştirak etməyən üçüncü şəxslərə yaxşı təsir edən müsbət xarici effektlərə də məhəl qoymur və bazar sövdənin bilavasitə iştirakçılarının məsrəf və mənfəətlərini, yəni onların fərdi maraqlarını nəzərə alır. Lakin üçüncü şəxslərin və ya bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarını nəzərə almır. Buna görə də dövlət müsbət xarici effekti nəzərə alaraq, tədqiqat işləri aparan firmaları stimullaşdırır və ya bütövlükdə cəmiyyət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən

hallarda bu proses dövlət vəsaiti hesabına apara bilər. Dövlətin sərəncamında olan institutların (birinci növbədə, məhkəmə-hüquqi) köməyi ilə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin əsasında dayanan mülkiyyət münasibətlərinin mövcud strukturunu müdafiə edir. İctimai dəyişikliklər dövründə hüquq institutları və ya iqtisadi siyasət alətlərinin (bəzən isə hətta güc metodlarından istifadə etməklə) köməkliyi ilə bu strukturun dəyişilməsini stimullaşdırır və bu dəyişiklikləri hüquqi baxımdan da təsbiq etmiş olur.

Dövlətin qəbul etdiyi iqtisadi və sosial xarakterli qərarların (proqramların) insanların stimullara verdiyi reaksiyanın qiymətləndirilməsi prinsipinin fəaliyyətinin iqtisadiyyatla bağlı üçüncü istiqaməti, əsasən birinci və ikinci istiqamətlərlə bağlı dövlətin bir vahid tam kimi cəmiyyətin bütün üzvlərinin və onların maraqlarının nümayəndəsi kimi funksiyaları və onun iqtisadi sistemi – onun bazar formasını dəstəkləmək funksiyaları ilə kəşifir. Lakin vacibliyi nəzərə alınaraq dövlət fəaliyyətinin bu istiqaməti müstəqil fəaliyyət istiqaməti kimi də nəzərdən keçirilə bilər.

Beləliklə, hər bir ölkədə sosial ədalət, mənəvi prinsiplər və s. haqqında tarixən müəyyən təsəvvürlər formalaşır və onlar insanların iqtisadiyyatda davranış prinsipləri ilə ziddiyyətə girər və bu da sosial münaqişələrə və qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Buna görə də dövlət cəmiyyətdə dayanaqlı sosial mühitin saxlanması məqsədlə büdcə-vergi siyasətinin köməkliyi ilə yaradılmış gəlirin təkrar bölgüsü ilə məşğul olmalıdır ki, əhalinin normal yaşayış şəraiti ilə təmin edə bilsin. Deməli, dövlət daha mürəkkəb məsələni – cəmiyyətdə gəlirlərin konkret diferensiasiyası dərəcəsini müəyyənləşdirmək və saxlamaq prinsipini də həll etməlidir. Çünki o, həm əməyin həvəsləndirilməsinə, həm də cəmiyyətdəki sosial mühitə xeyli təsir edərək, bu baxımdan da, öz növbəsində, iqtisadiyyata təsir etmiş olur.

VII FƏSİL

HƏR KƏSİN XEYRİNƏ TİCARƏTİN APARILMASI PRİNSİPI

İnsanların xeyrinə ticarətin aparılma prinsipləri aşağıdakılardır:

- insanların qarşılıqlı əlaqəyə (fəaliyyətə) girməsində ticarətin yeri və rolu;
- ticarət hamının xeyrinə olan iqtisadi prosesdir;
- açıq iqtisadiyyatın formalaşmasında (prosesində) ticarətin rolu;
- beynəlxalq (xarici) ticarət və onun zəruriliyi.
- əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsində ÜTT-nin (Ümumdünya Ticarət Təşkilatının) rolu.

Bu fəsildə hər kəsin xeyrinə ticarətin aparılması prinsipi özündə müasir bazar iqtisadi sistemi şəraitində insanların qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyətə daxil olmasında əmtəə tədavülünün (ticarətin) yeri və rolu, onun iqtisadi inkişafda hamının xeyrinə və mənafeyinə olan iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərindən biri kimi tədqiq və təhlilinin olduğunu, bu prosesdə açıq iqtisadiyyatın formalaşması, inkişafı prosesində ticarətin rolunun və mövqeyinin gücləndirilməsinin dünyada qlobal əlaqələrin artdığı bir şəraitdə beynəlxalq səviyyədə əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsi prosesində ÜTT-nin rolunun yüksəlməsinin əhəmiyyəti, bu beynəlxalq qurumun (inteqrasiya əlaqələrinin) iştirakçılarının – bir daha hər kəsin mənafeyinə və marağına uyğun ticarətin aparılması prinsipinə söykənməlidir.

Odur ki, hər kəsin xeyrinə ticarətin aparılması prinsipi - insanların qarşılıqlı fəaliyyətə girməsində ticarətin hamının xeyrinə olan iqtisadi əlaqəsi olması, açıq iqtisadiyyatın formalaşmasında ticarətin yeri və rolu, beynəlxalq ticarətin zə-

ruriliyi, əmtəə və xidmətlərin mübadiləsində, onun sürətləndirilməsi prosesində ÜTT-nin rolu məsələsini əhatə etməlidir.

Onu da qeyd etmək ki, iqtisadi nəzəriyyənin tədqiq və təhlil etdiyi prinsiplər içərisində hər kəsin xeyrinə ticarət – insanların qarşılıqlı əlaqəyə, fəaliyyətə girməsi prosesində mühüm rol oynayır və əhəmiyyət daşıyır.

Ölkələr arasındakı rəqabət çox mürəkkəb bir hadisədir. Belə ki, ABŞ və Yaponiya arasında ticarət bir tərəfin mütləq qalib gələcəyi, digərinin isə labüd olaraq məğlub olacağı idman yarışı demək deyildir. Tamamilə əksinə olaraq, bu hər iki tərəfin xeyrinə baş verən bir prosesdir.

Bunun niyə belə olduğunu başa düşmək üçün ticarətin ailəmizə necə təsir etdiyini nəzərdən keçirilməlidir. Belə ki, ailələr müxtəlif əmtəə və xidmət nemətlərini satın alarkən öz aralarında, rəqabət aparırlar. Ona görə ki, hər ailə məhsulu ən aşağı qiymətə almağa çalışır. Əgər ailəniz özünü «cəmiyyətin digər üzvlərindən təcrid etməyə cəhd göstərsə, bu zaman o, nə qədər qazanacaq». Aydın ki, əmtəə və xidmətlərin digərləri ilə mübadilə olunması baxımından sizin ailəniz qazanmış olur.

Əmtəələrin mübadiləsi hər bir insana – onun daha yaxşı bacardığı işdə – istər fermer təsərrüfatının idarə olunması, istərsə də dərzilik (sənətkarlıq), yaxud da ev təsərrüfatında ixtisaslaşmağa imkan yaradır.

Ticarət prosesində (mübadilədə) iştirak etməklə fərd daha ucuz qiymətlərlə daha çox sayda əmtəə və xidmətləri almaq imkanı qazanır.

Hər bir fərd ailə kimi, ölkələr də bir-biri ilə ticarət etmək imkanından faydalanır.

Ticarət – insanlara daha bacarıqlı olduqları sahələrdə ixtisaslaşmağa və əmtəə və xidmətlərin mübadiləsində daha çox qazanmağa imkan yaradır.

Yaponlar, fransızlar, misirlilər və braziliyalılar dünya iqtisadiyyatında ABŞ-ın həm rəqibləri, həm də əməkdaşlarıdır.

Açıq iqtisadiyyatın spesifik problemlərinin təhlili, adətən beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm firması kimi xarici ticarətdən başlayır. Burada – istehsal, məşğulluq, qiymətlərin səviyyəsinə və digər dəyişənlərə xarici ticarətin təsiri nöqtəyinəzərindən makroyanaşma, xarici ticarətin liberallaşdırılması nəticəsində meydana çıxan iqtisadi agentlərin gəlirləri və itkiləri mövqeyindən beynəlxalq mübadiləyə cəlb edilən ayrı-ayrı əmtəə bazarlarının mikrotəhlili bir-birinə sıx qarışır.

Əvvəl A.Smitin, sonra D.Rikardonun beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi merkantilistlərin əleyhinə olaraq sərbəst xarici ticarətin zəruriliyi və məqsədyönlülüyünü sübut etmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdur.

A.Smit beynəlxalq ticarətin mövcudluğunu və onun faydalılığını muxtəlif ölkələrdə əmtəə istehsalının mütləq xərcələrindəki fərqlə izah etmişdir.

Beynəlxalq əmək bölgüsü və ixtisaslaşma məqsədyönlü hesab olunurdu. Çünki hər bir ölkəyə digər ölkələrlə müqayisədə ona üstünlüklərini təmin edən xüsusi şərt və resurslar: az xərcə müəyyən əmtəələri istehsal etmək imkanı (və ya vaxt vahidində daha çox əmtəə istehsal etmək imkanı) mövcud olurdu.

A.Smitin mütləq üstünlük nəzəriyyəsində təsərrüfat subyektlərinin səmərəli davranmış prinsipləri – beynəlxalq ticarət sahəsinə keçirilir.

Əgər xaricdə öz evindəkinə nisbətən daha aşağı qiymətlə əmtəə almaq olarsa, onda bunu bu sahədə müəyyən üstünlüklərinin olması nəticəsində evdə ucuz hazırlamaq mümkün olan əmtəənin istehsalında ixtisaslaşaraq etmək daha yaxşıdır.

İstehsalatda ölkələrin mütləq üstünlüyə malik olduğu əmtəələr üzrə həmin ölkələrin əmək bölgüsü və ixtisaslaşması, daxili tələbatları ödədikdən sonra digər ölkələrdə istehsal xərcləri aşağı olan digər əmtəələrə mübadilə olaraq bu əmtəələrin ixracı – bütün bunların hamısı ticarət edən ölkələrdə məsrəflərə ümumi qənaəti təmin etmək imkanı verir. Çünki

onlardan hər biri başlıca olaraq digər ölkələrə nisbətən daha az resursları sərf etdiyi əmtələri istehsal edir.

D.Rikardo beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsində növbəti addım atmışdır. O, bu nəzəriyyənin hansısa əmtələrin istehsalında ölkənin mütləq üstünlüyə malik olmadığı hallar üçün də məqsədyönlüyünü sübut etmişdir.

O, göstərmişdir ki, ticarətin olmaması şəraitində müxtəlif əmtələrin istehsal xərclərinin nisbətində ölkələr arasında fərqlərin saxlandığı hər bir zaman hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malik olacaq. Müxtəlif ölkələrdə xərclərin mövcud nisbəti şəraitində onda həmişə digərlərinin istehsalına nisbətən istehsalı daha səmərəli olacaq əmtəə tapılar. Başqa sözlə, bu ölkədə bu əmtəənin istehsal xərclərinin yerdə qalan digər əmtələrin istehsal xərclərinə nisbəti digər ölkələrdə anoloji nisbətlərə nəzərən aşağı olacaq. Ölkə məhz belə əmtəəni istehsalında ixtisaslaşmalı və onu digər əmtələrə mübadilə olaraq ixrac etməlidir.

Bütövlükdə iki ölkədə istehlak ticarət münasibətlərinin yaradılması və istehsalın ixtisaslaşması nəticəsində xeyli genişlənir.

D.Rikardonun nəzəriyyəsi ölkələr arasında əmtələrin istehsal xərclərindəki fərqlərə, həmçinin, hər bir ölkədə əvəz etmə xərclərinin sabitliyinə dair mülahizələrə əsaslanırdı.

Amma təcrübədə əvəz etmə xərclərinin sabitliyinə dair zəmin əsassız oldu.

Bir çox sahələrdə istehsalın artması son hədd xərclərinin artması ilə müşayiət olunurdu və deməli, əmtəənin hər bir əlavə vahidinin buraxılışı digər əmtələrin daha çox miqdarının istehsalından imtınanı tələb edirdi. Eyni zamanda, istehsalın bir sahədən digərinə yerdəyişməsi həm də əvəz etmə xərclərinin artmasına səbəb olurdu. Müxtəlif əmtəə növlərinin buraxılışı üçün resursların müxtəlif cür uzlaşması, müxtəlif texnologiya və i.a. tələb olunurdu.

Əvəz etmə xərclərinin daimiliyinə dair zəmin belə bir faktla nəticələnirdi ki, xarici ticarətdən maksimum uduş

onların nisbi üstünlüyə malik olduğu əmtəələr üzrə ölkələrin tam ixtisaslaşması zamanı əldə olunur.

Ancaq xarici ticarətin real strukturu bu nəticəni təsdiq etmədi: dünyada tam ixtisaslaşma nümunələri praktiki olaraq mövcud deyildi.

Beləliklə, əvəzətmənin artan xərcləri – ixtisaslaşmaya hədlər qoyur və xarici ticarətdən maksimum gəlir qismən ixtisaslaşma zamanı əldə olunur.

Bununla nisbi üstünlük nəzəriyyəsinin bu və ya digər zəmini şəraitində ölkədə istehsal imkanları təkcə yalnız daxili amillərin təkmilləşdirilməsi və ya çoxalması hesabına (istehsal imkanlarının hədlərini aralayır), həmçinin, beynəlxalq ticarət və beynəlxalq əmək bölgüsü şəraitində ixtisaslaşma hesabına genişləndirilə bilər.

Xarici ticarət əhalinin ayrı-ayrı qruplarının mənafələrinə müxtəlif dərəcədə toxunur.

İstehlakçılara və istehsalçılara bölgü ilə yanaşı digər bir bölgü də mövcuddur. Bu da iqtisadi agentlərin hansı istehsal amillərinə malik olması və bu amillərin hansı sahələrdə məşğul olması ilə bağlıdır.

Xarici ticarətin inkişafı ölkələrin nisbi üstünlüklərə malik olduqları məhsul növlərinin buraxılışı üzrə ixtisaslaşması ilə müşayiət olunur. Deməli, ticarət edən ölkələrdə istehsalın strukturu – həm də istehsal amillərinə tələbin strukturu da dəyişikliklərə uğrayır.

İxrac məhsulunu, məsələn, «B» ölkəsində «X» əmtəəsini istehsal edən sahə genişlənəcək. «X» əmtəəsinin qiyməti (dünya qiyməti səviyyəsindən) artacaq. Deməli, ticarət edən ölkələrdə istehsalın strukturu və deməli, həm də istehsal amillərinə tələbin strukturunda da dəyişikliklərə gətirib çıxarır.

Uyğun olaraq bu sahədə tətbiq olunan istehsal amillərinə tələb də və deməli, onların qiymətləri də artır. Bu sahəyə digər sahələrdən resursların yerini dəyişməsi başlayanadək – qısamüddətli dövrdə xarici ticarətin inkişafından artan ixrac

sahəsində istifadə olunan amillərin sahibləri daha çox dərəcədə uduzurlar.

Eyni zamanda – idxalı əvəz edən sahələrdə məşğul olan amillərin sahibləri daha çox dərəcədə uduzurlar. Belə ki, sonuncular bazarların aşkar edilməsi və daha ucuz idxal məhsullarının rəqabəti nəticəsində ixtisar olunacaqdır.

İdxalla rəqabət aparan sahələrdən azad olunan resurslar artan ixrac sahələrində öz yerini dəyişməyə başlayandan sonra uzunmüddətli dövrdə ixrac sahələrində istehsal amillərinin qiymətləri bir qədər aşağı düşür.

Amma bu sahələrdə istifadə olunan amillərin strukturu – idxalı əvəz edən istehsal amillərinin strukturundan fərqlənir. Buna görə də kapitalın qiyməti – ticarət münasibətlərinin başlanmasına qədər mövcud olmuş ilkin səviyyəyə qayıtmır. Əməkhaqqı isə əksinə, ilkin səviyyəyə ilə müqayisədə hətta aşağı düşür. Belə ki, indi hər iki sahəyə bir yerdə daha çox kapital və daha az əmək tələb olunur.

Xarici ticarətin – gəlirlərin istehsal amillərinin sahibləri arasında bölgüsünə təsiri probleminin sonrakı tədqiqatları müəyyən qanunauyğunluğu aşkar etməyə imkan verdi. İxrac istehsalında hansısa amil nə qədər çox ixtisaslaşmışsa (təmərküzləşirsə), xarici ticarət nəticələrində o, bir o qədər çox udur. Əksinə, məhsulun idxal ilə rəqabət aparan istehsalda – amilin payı nə qədər yüksəkdirsə, ticarət münasibətləri yarandıqdan sonra o, daha çox itirir.

Neytral amillərin (təxminən istər – ixrac, istərsə də idxalı əvəz edən sahələrdə eyni cür təqdim olunan) sahibləri bütövlükdə xarici ticarətdən udurlar. Çünki millətin xarici ticarətdən məcmu uduşu xüsusən əgər bu amillər iqtisadiyyatın sahələri arasında yerdəyişəndirsə, bu amillərə də tələbin genişlənməsi prosesi ilə müşayiət olunur.

Ticarət siyasətində – əmtə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsində ÜTT-nin rolu böyükdür.

ÜTT-nin (Ümumdünya Ticarət Təşkilatının) müddəalarından biri ixrac subsidiyasını «düzgün olmayan» (və ya

«haqsız») rəqabət kimi qiymətləndirir və idxal edən ölkələrə antidempinq tarifləri şəklində cavab tədbirləri görməyə icazə verir. Lakin TTBS və ÜTT-dən yan keçməklə ixracın dövlət sübsidləşdirilməsi üsulları vardır. İxrac edənlərə (və ya onların xarici müştərilərinə) güzəştli kreditlər, dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına xaricdə ixrac əmtələrinin reklamının təşkili, ixracın həcmindən asılı olaraq ixracatçı vətən firmalarına vergi güzəştləri və i.a.

Bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə ixrac subsidiyaları, adətən sənaye ölkələrinin emaledici sənayenin ixrac dəyərini 1 faiz üstələmir. Lakin bazarda inhisar mövqeyini tutmuş ayrı-ayrı əmtəə və firmalar üçün onlar əhəmiyyətli həcmə nail ola bilər.

Eyni zamanda, antidenpinq qanunvericiliyindən sui-istifadə edilməsi idxal qiymətini artırır və daxili bazarda rəqabəti məhdudlaşdırır. Bu da istehlakçılar hesabına qiymətlər səviyyəsinin ümumi yüksəlişi üçün impuls rolunu oynayır.

İqtisadi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, son on illiklərdə ABŞ-da əmtəə və xidmətlərin idxalı ixracı həmişə üstələmişdir. Başqa sözlə, Birləşmiş Ştatların xalis ixracı göstəricisi mənfi olmuşdur. Hərçənd iqtisadçılar amerika iqtisadiyyatı üçün xarici ticarət kəsri probleminin ciddilik dərəcəsi haqqında mübahisəni davam etdirirlər. İşgüzar dairələrin onun barəsində özlərinin dəyişməz fikirləri var. ABŞ-ın çoxlu biznesmenləri göstərir ki, ticarət kəsri haqsız rəqabətin ifadəsidir. Onların fikrinə görə xarici firmalara amerika bazarında məhsul satmağa icazə verilir. Eyni zamanda, digər ölkələrin hökumətləri isə özlərinin daxili bazarlarında ABŞ-ın ticarət kampaniyalarına maneələr yaradır.

Odur ki, ölkənin xarici ticarət balansını hansı amillərin müəyyən etdiyini və ona dövlətin iqtisadi siyasətinin necə təsir etdiyini başa düşmək üçün bizə açıq iqtisadiyyatın makroiqtisadi nəzəriyyəsi lazımdır.

Xarici ticarət siyasəti adı altında ixrac və idxal olunan əmtəələr, xidmətin həcminə bilavasitə təsir göstərən dövlət siyasəti başa düşülür.

Odur ki, xarici ticarət siyasətinin həyata keçirilməsinin ən geniş yayılmış formasına rüsumun müəyyən edilməsi, yəni idxal olunan məhsullara faktiki vergi və idxal kvotasının tətbiq edilməsi, daha doğrusu, ölkə daxilində satıla bilən xarici əmtəələrin həcmninə məhdudlaşdırılması prosesi aiddir.

Bəzən ölkə tərəfindən həyata keçirilən ticarət siyasəti üstüörtülü xarakterə malik olur. Məsələn, Amerika hökuməti çox vaxt yapon avtomobil istehsalçısına onları ABŞ-a ixrac etdikləri məhsulların sayını azaltmağa məcbur etmək məqsədilə təsir göstərir. Könüllü ixracın məhdudlaşdırılması adlanan bu hal heç də həqiqətdə özünün arzusuna görə həyata keçirilmir və mahiyyətinə görə elə idxal kvotasıdır.

Xarici ticarət siyasətinin müxtəlif formalarının bütövlükdə dövlətin xarici ticarətin balansına təsir göstərməsinə baxmayaraq, onlar ayrı-ayrı firmaları, sənaye sahələrinə və regionların iqtisadiyyatına təsir göstərir. Məsələn, Amerika hökuməti yapon avtomobillərinə idxal kvotası müəyyən edəndə, General Motors Korporasiyası öz məhsulunun satış həcmi artırmaq imkanına malik olur. Eyni zamanda, dolların valyuta kursunun artması ilə əlaqədar olaraq Amerikanın Boenq təyyarəqayırma korporasiyası Avropanın Airbus təyyarə konsersiumunun rəqabətinə, çətin ki, tab gətirəcəkdir. Nəticədə ABŞ-ın təyyarə laynerlərinin ixracı azalacaq, xarici idxal isə artacaqdır.

Beləliklə, göründüyü kimi, yapon avtomobillərinə idxal kvotasının tətbiqi amerikalı avtomobilçilərinin xalis ixracının artmasına və təyyarə laynerlərinin xalis ixracının azalmasına səbəb olacaqdır. Bundan başqa, ABŞ-dan Yaponiyaya xalis ixrac artacaqdır və ABŞ-dan Avropaya əmtəələrin və xidmətin xalis ixracı azalacaqdır. Buna baxmayaraq, ABŞ-ın iqtisadiyyatının ümumi ticarət balansına dəyişməz qalacaqdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, xarici ticarətin müxtəlif formalarının nəticəsi makroiqtisadi deyil, daha çox mikro-xarakterə malikdir. Hərçənd, məhdudlaşdırıcı tədbirlərin qəbul edilməsinin tərəfdarları çox bəyan (amma kifayət qədər əsası olmayan) edirlər ki, onlar tərəfindən təklif olunan fəaliyyət ölkənin ticarət balansını yaxşılaşdırır. Onlar, hər şeydən əvvəl, ayrı-ayrı firmaların və sənaye sahələrinin maraqlarını müdafiə edirlər.

Azad ticarət müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatına müxtəlif növ məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmasına imkan yaradır. Bununla əhalinin maddi-rifah halı yüksəlir. Ticarət məhdudluğu bu məqsədlərə nail olmağa maneçilik yaradır ki, bu da ümumi rifah halının azalmasına səbəb olur.

Müasir qloballaşma şəraitində cəmiyyətin iqtisadi inkişafı, sosial tərəqqisi və məhsuldar qüvvələrin sürətlə yüksəlməsi beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərinə uyğun beynəlxalq iqtisadi münasibətlərinin formalaşmasını zəruri edir. Odur ki, qloballaşan dünyada XX əsrdə baş verən ən böyük iqtisadi hadisə qlobal dünya iqtisadiyyatının və ona uyğun bazar sisteminin inkişaf prosesidir. Bu da beynəlxalq əmək bölgüsünün miqyasının və təsir dairəsinin dəyişməsi onun üstünlüklərindən qlobal dairədə istifadə edilməsi istehsal qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi və dərəcəsi ilə müəyyən olunur. Bu da müasir qloballaşma şəraitində dünya bazarının təşəkkülünün və inkişafının obyektiv əsasını təşkil edir.

Cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisi, dünya dövlətlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi artıma nail olmaq beynəlxalq ticarətlə bağlıdır.

D.S.Mill «Siyasi iqtisadın prinsipləri» əsərində göstərir ki, beynəlxalq ticarətin faydası – dünyanın məhsuldar qüvvələrindən daha səmərəli istifadə olunmasındadır.

K.Makkonnell və S.Bruy göstərir ki, beynəlxalq ticarət resurslarının beynəlxalq hərəkətinin əvəzicisi kimi çıxış edir, beynəlxalq ticarət vasitəsilə ölkələrin ixtisaslaşmasını

inkışaf etdirir və öz ölkələrinin resurslarının məhsuldarlığı yüksəldilir ki, bununla da istehsalın ümumi həcmi artırıla bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq ticarət dünya dövlətlərin arasında yaranan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ən əsas forması olub, geniş bir struktura malikdir. Beynəlxalq ticarət – idarəetmə, maliyyə, kredit, qiymət, informasiya, kommersiya və s. strukturları özündə birləşdirir.

Bu gün açıq iqtisadiyyat (dünya iqtisadiyyatı müasir mənada) beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərini mümkün qədər dolğun reallaşdıran və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müxtəlif formalarından geniş istifadə edən qarşılıqlı əlaqə və asılılıq halında əks etdirən münasibətlərdir. Bu da əmtəə və xidmətlərin, kapitalın, iş qüvvəsinin və s. iqtisadi hadisə və proseslərin beynəlxalq əmək bölgüsü prinsiplərinə əsasən beynəlxalq miqyasda hərəkətidir. Bu proses makroiqtisadi səviyyədə meqoiqtisadiyyatın hərəkəti (təzahürü) deməkdir.

Cəmiyyətdə məhdudiyətsiz açıq iqtisadiyyat şəraitində iqtisadi sistemin bütün subyektləri dünya maliyyə və əmtəə bazarlarında əməliyyatlar aparırlar. İndi Qərbi Avropa ölkələrinin açıq iqtisadiyyat şəraiti beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə onların ABŞ-dan geri qalmadıqlarını göstərir və əks etdirir.

İqtisadiyyatın açıqlığı – istehsalın beynəlmiləlləşdirilməsinin miqyasına və səviyyəsinə dövlət tənzimlənməsi böyük təsir göstərir. Bu prosesin əsas təsiredici amilləri ixrac istehsallarının stimullaşdırılması, istehsalın beynəlxalq ixtisaslaşdırılması və korporasiyalaşdırılması proseslərinə ümumdünya dəyəri oldu. Bununla yanaşı, xarici investisiyaların, iş qüvvəsinin, texnologiya və informasiyanın ölkəyə axınını asanlaşdıran dayanıqlı və səmərəli hüquqi baza yaradıldı.

Açıq iqtisadiyyat şəraitində xarici amillər: idxal, ixrac, xarici investisiyalar, ölkə daxilində istehsalla, gəlirin səviyyəsinə və məşğulluğa təsir edir.

Cəmiyyətin iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirildikdə ölkənin ixrac və idxal arasında nisbəti müəyyənləşdirmək zərurəti

yarandır. Bu nisbət ölkənin ödəniş balansı tərtib olunanda müəyyənləşir ki, onun da tərkib hissəsi ticarət balansıdır.

Başqa ölkələrdən idxalın ixracı üstələməsi ödəniş saldossunu yaradır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatı üçün arzuolunmaz nəticələrə, məsələn, xarici ticarət kəsirinə səbəb ola bilər.

Onu da qeyd etməliyik ki, tədiyyə balansı – müəyyən dövr (adətən, bir il) ərzində bu ölkənin rezidentlərilə (ev təsərrüfatları, firmaları və hökuməti ilə) yerdə qalan dünya arasında bütün iqtisadi sövdələşmələrin yekunlarının sistemləşdirilmiş sənədidir. Rezident – onun vətəndaşlığı və pasport statusundan asılı olmayaraq bu ölkədə istənilən şəxs bir ildən artıq yaşaya bilər.

Məlum olduğu kimi, tədiyyə balansının makroiqtisadi təyinatı ondan ibarətdir ki, kredit – pul, valyuta, büdcə-vergi, xarici ticarət siyasətinin seçilməsi və dövlətin borcunun idarə olunması üçün indikator olmaqla bu ölkənin xarici tərəfdaşlarla beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin fəaliyyətini yığcam formada əks etdirsin. Deməli, iqtisadi sövdələşmələr zamanı istənilən dəyər mübahisəsini və yaxud da elə bir aktı təcəssüm etdirir ki, burada əmtəə üzərində mülkiyyət hüququ verilir, iqtisadi xidmət göstərilir və ya aktivlər üzərində mülkiyyət hüququ bu ölkənin rezidentlərindən digər ölkənin rezidentinə keçmiş olur. Bu da istənilən sövdələşmənin iki tərəfinə (kredit və debet) görə tədiyyə balansında ikili qeydiyyat prinsipi kimi reallaşdırılır.

Tədiyyə balansının əsas iki tərəfi olan: kredit və debet bərabər olmalıdır. Kredit – dəyərlərin getməsi, debet isə dəyərlərin ölkəyə gəlməsi axınıdır ki, kredit dəyərlərinin ardınca bu ölkəyə kompensasiyaedici axın gəlməlidir. Kreditdə ölkədən sərvətlərinin axını nəticəsində onlara görə – onun rezidentləri xarici valyutada da ödənişlər alırlar. Debet dəyərlərin bu ölkəyə gəlməsi nəticəsində isə onun rezidentləri mümkün məbləğdə nəğd pullarla ödənişlər edərək xarici valyutayı xərcləyirlər.

Kreditin ümumi məbləği prinsipcə qaydaya görə tədiyyə balansının debetinin ümumi məbləğinə bərabər olmalıdır. Bu zaman tədiyyə balansının daxilində bir neçə hissə ayrılı bilər və mövcud ölkə ilə yerdə qalan dünya arasında bütün sövdələşmələr özünü cari əməliyyatları və kapitala əməliyyatları daxil edir ki, bu uyğun olaraq tədiyyə balansında özünə aşağıdakı üç tərkib elementini daxil edir:

- cari əməliyyatlar hesabı;
- kapitalın hərəkəti və maliyyə əməliyyatlar hesabı;
- rəsmi ehtiyatların dəyişməsi.

Tədiyyə balansının ümumiləşdirilmiş strukturu (bu müstəsna olaraq tədris məqsədləri ilə göstərilir və MHS metodologiyasına uyğun olaraq tədiyyə balansının standart təsnifatlaşdırılması daha mürəkkəb kompozisiyaya malikdir) cari əməliyyatlar hesabı əmtəə və xidmətlərin ixracını («plyus» işarəsilə), idxal («minus» işarəsilə), investisiya yaradan xalis gəlirləri və xalis cari transferləri özünə daxil edir.

Əmtəə ixracı ilə əmtəə idxalı arasındakı fərq ticarət balansının özünü təşkil edir ki, bu da bütövlükdə cari əməliyyatlar hesabı genişləndirilmiş ticarət balansı kimi çıxış edir. Ona görə ki, milli banklarda xarici valyuta ehtiyatları yaradılır. Əksinə, idxal (bütün idxalabənzər əməliyyatlar) «minus» işarəsi ilə «debet» kimi nəzərə alınır ki, onlar ölkə daxilində xarici valyuta ehtiyatlarını ixtisar edir. Onu da qeyd edək ki, xaricdən xalis amil gəlirləri ixraca və idxala bənzər əməliyyatlar nəticəsində əmələ gəlir və onlar özünə müvəqqəti işçilərin (mövsümü, sərhədyanı və i.a.) xalis əməkhaqqını və xaricdə qoyulan milli pul xidmətlərinin «ixracı» ilə əlaqədar olan kredit xidmətlərindən xalis gəlirləri daxil edirlər. Əgər xaricdə qoyulmuş milli kapital bu ölkəyə investisiyalaşmış xarici kapitala nisbətən böyük həcmli faiz və dividendlər gətirirsə, onda investisiyalardan xalis gəlirlər müsbət, əks halda isə mənfi olacaqdır.

Ticarət hamının xeyrinə olan iqtisadi proses kimi, bəzən bu ölkənin aktivləri və passivləri – ölkələr arasında dəyərlərin

nəzərə çarpmayan axınları olmadan da artır. Bu halda daha çox rast gəlinən nümunə xarici firmalarda (şirkətlərdə) yenidən investisiya qoyan vətən şirkətlərinin mənfəətlərinin «öz» ölkəsinə qaytarılmamasıdır. Bu halda vətənin ana şirkəti xaricdə öz aktivlərini artırır. Lakin onları dividendlər şəklində «öz» ölkəsinə qaytarmır. Bu mənfəətlər ana şirkətin ölkəsinə gətirilməyənədək adi dövlət statistikasında bu cür mənfəətlər və onların xaricdə yenidən investisiyalaşdırılması tamamilə tədiyyə balansının maddələrindən çıxarılır, çünki heç bir beynəlxalq sövdələşmə baş verməmişdir.

Hər kəsin xeyrinə ticarətin aparılması prinsipi beynəlxalq ticarət və onun zəruriliyi xalis cari transfertlərdə özünə xüsusi və dövlət vəsaitlərinin digər ölkələrə köçürülməsini daxil edir (pensiylar, hədiyyələr, xaricə pul köçürülmələri və ya xarici dövlətlərə əvəzsiz humanitar yardım). Onu da qeyd edək ki, birtərəfli transferlərin (bəxşislərin) uçotu texniki cəhətdən mürəkkəb olub, iki bir-birini ödəyən dəyərlər axınını müqayisə etmək mümkün deyil (məsələn, tibbi yardım xaricə əvəzsiz olaraq ixrac edilən zaman). Bu halda, «minus» işarəli «debet» aktı xüsusi «birtərəfli transfertlər» (və ya «bəxşislər») vəziyyəti meydana gəlir ki, bu cür ödənişlər ölkədə mövcud olan xarici valyuta ehtiyatını azaldır.

Cari əməliyyatların hesabının müsbət saldosu defisitlə əksdir. Belə ki, bu halda ölkə xaricdə sərf etdiyindən çox xarici valyuta əldə edir, deməli, xaricilərə kredit verə və ya xarici aktivləri yığaraq artırabilir.

Kapitalın hərəkəti və maliyyə əməliyyatları hesabında bütün beynəlxalq sövdələşmələr aktivlərlə ifadə olunur ki, bu halda xaricilərə səhmlər, istiqrazlar, daşınmaz əmlak və s. i.a. satışından gələn gəlirlər və xaricdə aktivlərin alınması nəticəsində meydana gələn aktivlərdir.

Açıq iqtisadiyyatın formalaşmasında ticarətin rolu – açıq beynəlxalq ticarətin sərfəli olması prosesi ilə bəlli olur. Belə ki, o, insanlara onların daha yaxşı hazırlanmasını – istehsal və bütün dünyada çox böyük miqdarda istehsal

olunan əmtəə və xidmətləri istehlak etməyə imkan verir. İqtisadiyyatın on prinsipindən birində deyilir ki, ticarət onun hər bir iştirakçısına xeyir gətirir.

Odur ki, hər kəsin xeyrinə ticarət aparılması prinsipi – açıq iqtisadiyyatın, daha doğrusu, dünyanın müxtəlif ölkələri ilə beynəlxalq ticarətdə və beynəlxalq maliyyə münasibətlərində iştirak edən iqtisadiyyatın makroiqtisadi aspektləri haqqında məlumat verilir. Əmtəələrin və kapitalların beynəlxalq axını – açıq iqtisadiyyatın digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə qarşılıqlı fəaliyyəti iki yolla baş verir:

- dünya əmtəə bazarlarında əmtəə və xidmətlər alqısı və satqısı yolu ilə;

- dünya maliyyə bazarlarında maliyyə resurslarının alqısı və satqısı yolu ilə baş verir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ixrac ölkə daxilində istehsal olunan və xaricə satılan əmtəə və xidmətlərin, idxal isə ölkənin daxili bazarında satılan xarici kampaniyaların əmtəə və xidmətlərini əks etdirir.

Xalis ixrac isə ixrac dəyərləri ilə idxal dəyərləri arasındakı fərqə ifadə edir. Məsələn, ABŞ-ın Bolinq korporasiyasının təyərə – layner satışı, ölkədə xalis ixrac göstəricisini artırır. İsveç avtomobillərinin alışı isə onu azaldır. Çünki ölkənin xalis ixracı, onun dünya bazarlarında əsasən satıcı və yaxud da alıcı olduğunu göstərir. Deməli, xalis ixrac həm də ticarət balansını adlanır. İxrac və idxal arasındakı müsbət fərq, ölkənin xaricdən aldığı xarici bazarda əmtəə və xidmətləri daha çox satdığını bildirir. Bu halda ölkə aktiv ticarət balansına saldosuna malik olur. Əgər xalis ixrac mənfi kəmiyyətdirsə, daha doğrusu, idxal ixracdan artıqdırsa, deməli, ölkə xaricə əmtəə və xidmətləri xaricdən aldığından az satır. Bu halda – ticarət balansını passiv saldodur və yaxud da xarici ticarət defisitliyi var. Deməli, xalis ixrac sıfıra bərabər olduqda, yəni ixrac eynilə idxala bərabər olarsa ölkə netto balansına malik olur.

Beləliklə, xarici ticarət kəsinin əmələ gəlməsini səciyələndirən nəzəriyyələrlə tanış olduqda, məlum olur ki, ixrac, idxal və xalis ixraca aşağıdakı amillərin təsir göstərdiyini zənn etmək olar. Buraya:

- istehlakçıların ölkə və idxal əmtəələrinə üstünlük vermələri;

- ölkə daxilində və xaricdə əmtəələrin qiymətləri;

- ölkə valyutasının xarici valyutaya nisbətən mübadilə kursunun əhəmiyyəti;

- əmtəələrin bir ölkədən digərlərinə daşınmasına çəkilən xərclər;

- dövlətin xarici ticarət siyasəti.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, vaxtaşırı bu amillərin əhəmiyyəti dəyişir və bu da xarici ticarətin həcmində öz əksini tapır.

Ticarətin hamının xeyrinə olan iqtisadi proses kimi, açıq iqtisadiyyatın formalaşmasında, inkişafında iş görənlərin davranışına yalnız əmtəələr və xidmətlərin dünya bazarlarında hərəkəti ilə yanaşı, dünyanın maliyyə bazarlarının fəaliyyətində iştirakını və rolunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, misal üçün 20 min dollara malik ABŞ vətəndaşı bu pula Tayota kompaniyasının avtomobilini və yaxud bu kompaniyanın səhmlərini almaq imkanı vardır. Bu halda birinci sövdələşmə əmtəələrin, ikinci sövdələşmə isə kapitalların axını ilə əlaqədar olacaqdır. Bu da xalis xarici investisiyalar kimi rezidentlər tərəfindən alınan xarici aktivlərin dəyəri ilə xaricilər tərəfindən alınan ölkə aktivlərinin dəyərinin fərqi ilə müəyyən olunur. Deməli, ABŞ vətəndaşı Meksikanın Telmex telefon kompaniyasının səhmlərini alanda, bu sövdələşmə onun ölkəsinin xalis xarici investisiyalar göstəricisini artırır. Bu halda Yaponiya vətəndaşının – Amerikanın dövlət istiqrazlarını aldığıda, onun alışması ABŞ-ın xalis xarici investisiyalar göstəricisinin azalması demək olardı.

Xalis xarici investisiyalar nəzəriyyələrinə əsasən, onlara mühüm təsir göstərən bir sıra amillər var. Həmin amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- xarici aktivlər üzrə real faiz dərəcəsini;
- daxili aktivlər üzrə real faiz dərəcəsini;
- xarici aktivləri almağın iqtisadi və siyasi riskini;
- xarici investisiyalar haqqında dövlət siyasətinin olmasını.

Lakin bu amillərlə yanaşı, dövlət tədiyyə qabiliyyətində olmadıqda (yəni faiz gəlirini və yaxud borcun əsas məbləğini qabaqcadan təyin edilmiş müddətdə ödəyə bilmədikdə), riskə də diqqət yetirmək vacibdir. Həm də xarici investorların fəaliyyətinə aid olan məhdudiyətlər ehtimalının da nəzərə alınması lazımdır.

Açıq iqtisadiyyatın yerdə qalan dünya ilə qarşılıqlı fəaliyyəti iki üsulla – yəni əmtəə və xidmətlərin dünya bazarı və dünya maliyyə bazarları vasitəsilə baş verir.

Xalis ixrac və xalis xarici investisiya bu bazarlarda qeyri-sabitlik tədbirlərini ifadə edir. Odur ki, xalis ixrac və idxal arasında fərqi xalis xarici investisiya isə iqtisadiyyatın rezidentlərinin aldığı xarici aktivlərin dəyəri və xaricilərin aldığı iqtisadiyyatın daxili aktivlərinin dəyəri arasındakı uyğunsuzluğu ölçür. Bu göstəricilərin ilk baxışda aydın olmayan nəticəsi ondan ibarətdir ki, bütövlükdə iqtisadiyyat üçün xalis xarici investisiya (NFİ) həmişə xalisə ixraca (NX) bərabər olur, yəni $NFİ = NX$ olur.

Beləliklə, xalis ixracın və xalis xarici investisiyaların bərabərliyi hər bir beynəlxalq sövdələşmənin bu və ya digər növ mübadilə prosesinin olmasından irəli gəlir. Ona görə də əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq axını və kapitalın beynəlxalq hərəkəti obrazlı desək, bir medalın iki tərəfidir.¹

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009. S.553-554.

Hər kəsin xeyrinə ticarətin aparılması prinsipi – əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsi prosesində ÜTT-nin müasir iqtisadi sistemi şəraitində rolu böyükdür. Ümumdünya ticarət təşkilatı (ÜTT) İkinci Dünya müharibəsindən dərhal sonra yaranmış Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (TTBS) varisidir.

TTBS/ÜTT-nin təsis sənədlərində yazıldığı kimi – bu təşkilat daim fəaliyyət göstərən beynəlxalq forum olub, iştirakçı ölkələr arasında ticarət-iqtisadi qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərin qeyri-ayrı seçkilik zəminində təşkili forması olub, əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin yalnız məsləhətləşmələr və danışıqlar yolu ilə güc təzyiqi olmadan və s. təyinatlanmasıdır. Odur ki, praktiki ÜTT-yə üzv olan ölkələr qarşılıqlı əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsi prosesi üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsində bir-birinə qarşı qeyri-tarif (kəmiyyət və s.) adlanan məhdudiyətlər tətbiq etməkdən kənar olmağı öhdəsinə götürən beynəlxalq qurumdur (institutdur).

Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsində ÜTT-nin fəaliyyətinin göstərilən məqsədləri, eyni zamanda, həm də ölkələrin bu beynəlxalq inteqrasiya ittifaqında olmaqdan əldə etdikləri səmərəni də ifadə etdirir. Həqiqətən, də, qarşılıqlı ticarətdə gömrük haqqı və digər məhdudiyətlərin azalması satıcılara öz əmtəə və xidmətlərin alıcılara daha ucuz satmağa imkan yaradır və bununla da ÜTT-də iştirak edən (üzv olan) ölkələrin, xalqlarının rifahı yüksəlir.

Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsində ÜTT-yə daxil olan ölkələrdən investisiyaların bir-birinin ərazisinə maneəsiz daxil olmasına (gəlməsinə) imkan yaranır ki, bu prosesi qarşılıqlı olaraq asanlaşdırır. ÜTT-nin fəaliyyətinin əsasında duran ideyaların cəlbedici olması ölkələrin son dövrlərdə (onilliklərdə) beynəlxalq ticarət münasibətlərinin həddindən artıq inkişafı şəraitində təbii səviyyədə olması məqsədilə bu təşkilata daxil olan ölkələrin sayının artmasına (böyüməsinə) səbəb olmuşdur. Hazırda ÜTT-yə 149 dövlət

daxildir. Halbuki 1948-ci ilin yanvarında TTBS-nin əsasını təşkil edən ölkələrin sayı 23 idi. Hazırda bütün dünya əmtəə dövriyyəsinin (beynəlxalq ticarət dövriyyəsinin) 90 faizindən çoxu ÜTT-nin üzvü ölkələrinin payına düşür. ÜTT-də üzvlük ona daxil olan ölkələr əgər onların xarici ticarət sahəsindəki hüquqlarının ÜTT-yə üzv olan başqa ölkələr tərəfindən pozulduğunu hiss edərsə, bu halda mübahisələrin həll edilməsi üzrə xüsusi orqana müraciət etmək hüququ var. Belə ki, ÜTT-yə daxil olan ölkələr bir-birini ən çox dempiqdən istifadədə günahlandırır. Bu ölkənin sahibkarlarının əmtəə və xidmətlərinin mübadiləsini başqa ölkənin bazarında öz bazarlarından ucuz qiymətə satması dempinq adlanır. Bu, praktik olaraq həmişə dövlətin xüsusi ixrac subsidiyaları şəklində milli sahibkarların dəstəyi ilə edilir. Bu kimi siyasətin məqsədi isə, adətən rəqiblərin həmin ölkənin sahibkarları da daxil olmaqla, sıxışdırılması yolu ilə başqa ölkələrin bazarını ələ keçirməkdir. Deməli, ÜTT qaydaları bu kimi praktikanı azad ticarətə mane olan «çirkli» yol kimi gömrük rüsumlarının artırılmasına yönəldilməsi kimi qiymətləndirərək, bu halda cavab, məhdudiyətli tədbirləri tətbiq etməyə və həm də «cəza» kimi gömrük haqqının artırılmasına icazə verilir. Bu zaman ÜTT qaydaları tələb edir ki, bu beynəlxalq təşkilata üzv olan ölkələrin bir-birinə dempinqdə təqsirləndirdiyi hər bir hal ayrılıqda «daxili bazara zərər vurulması testi» adlanan prosedurun gedişində sübuta yetirilsin və yalnız bundan sonra özünü zərərçəkən hesab edən dövlətin milli hakimiyyət orqanları antidempinq tədbirlərinə müraciət edə bilər.

ÜTT-yə üzv olmayan dövlətlərə gəldikdə, onların başqalarına münasibətdə haqsız addımlara görə həmin təşkilata müraciət etmək hüququna sadəcə malik deyil. Başqa sözlə, ÜTT-yə üzv olmayan dövlətlərə qarşı müflisləşdirici gömrük haqları dərhal və heç bir apellyasiya hüququ olmadan tətbiq oluna bilər.

Bütün bunlar heç də o demək deyildir ki, ÜTT-yə daxil olmaq dövlətə avtomatik olaraq xeyir verir (hər kəsin xeyrinə

ticarət aparılması prinsipi). Bütün beynəlxalq təşkilatlarında olduğu kimi, ÜTT-nin fəaliyyətində də müasir beynəlxalq münasibətlərin bütün mürəkkəblikləri və ziddiyyətləri, hər şeydən əvvəl, TTBS-ÜTT-nin fəaliyyət göstərdiyi bütün dövrün dövlət himayədarlığı siyasətinin tətbiqi və genişlənməsi, o cümlədən, bilavasitə xarici ticarət sahəsində müşayiət olunması faktı əks olunur. Belə ki, TTBS/ÜTT-nin 58 ildən artıq fəaliyyəti, eyni zamanda iki əks tendensiyanın inkişafı:

- dünya ticarətində az və ya çox, bərabər münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi uğrunda mübarizə;

- himayədarlıq, yəni faktiki olaraq ticarət azadlığının məhdudlaşdıran tədbirlərin fəal tətbiqi.

Bu zaman milli bazarlarını özlərinin milli istehsalçılarının maraqlarını xarici rəqabətdən müdafiə etmək üçün get-gedə daha sərt və eyni zamanda, formal olaraq ÜTT-nin qadağaları sırasına düşməyən tədbirlə və müraciət edən qabaqcıl Qərb dövlətlərinin hökumətləri daha üstün vəziyyətdə olur. Buna görə də hər kəsin xeyrinə ticarət aparılması prinsipinə əsasən müasir dövrdə əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin sürətləndirilməsində ÜTT-nin rolu inkaredilməzdir. Buna görə də təəccüblü deyildir ki, ÜTT-nin üzvlüyü də qeyri-seçkilik məhdudlaşdırma tədbirlərinin tətbiq edilməsi zəminində münaqişələrdən və hətta ABŞ və Yaponiya və Avropa Şurası kimi iqtisadi nəhənglər arasında vaxtaşırı yaranan «ticarət müharibələrindən» azad etmir. Doğrudur, ÜTT-yə daxil olmaq hər bir ölkə üçün son dərəcədə fərdidir və onun ətraf aləmdə qarşılıqlı münasibətlərinin çoxsaylı həm sırf ticarət-iqtisadi, həm də aşkar siyasi məqamlarından (doğrudur, bunlar sözdə çox vaxt sırf iqtisadi baxımdan təqdim olunur) asılı olur.

M.Əhmədovun fikrincə, «bu gün dünyada qloballaşma prosesinin hərəkətverici qüvvəsi, dövlətlərarası ticarətin kəskin artması kapitallar bazarının liberallaşması istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin beynəlxalq xarakterinin möhkəmləndirilməsi və beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından geniş

istifadə edərək milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaqdan ibarətdir».¹ Bu proses ümumi halda özünü beynəlxalq miqyasda – kapital, əmtəə və xidmətlər mübadiləsinin həcminin ölkənin ümumi milli məhsulundan daha sürətlə artmasında əks etdirir. Belə bir vəziyyətdə milli iqtisadiyyat ərazi çərçivəsini aşaraq, dünyanın əksər ölkələrini əhatə edən bir «iqtisadi sistemə» daxil olmaqla formalaşır.

XXI əsrin əvvəllərində sürətlə qloballaşan dünyada obyektiv proseslərlə şərtlənən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan üç meyil nəzərə çarpır:

- vahid dünya bazarı əsasında kapitalların, əmtəə və xidmətlərin, iş qüvvəsinin qloballaşması prosesi;

- internetin dünya şəbəkəsi əsasında informasiyalaşması prosesinin güclənməsi;

- regional iqtisadi inteqrasiya əlaqələrinin artması prosesinin güclənməsi.

Bu baxımdan, bu gün Azərbaycan gələcək inkişafına dair milli maraqlara cavab verən proqrama malikdir. Bu çox mühüm və vacib amildir. Bu proqram ümumilli lider Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi Azərbaycanın uzun müddətə inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Proqramda Azərbaycan dövlətinin inkişafı ilə bağlı kompleks məsələlər, o cümlədən, real şərait, islahatların keyfiyyətə yeni mərhələyə keçməsi, ölkə iqtisadiyyatında baş verən pozitiv meyillərin gücləndirilməsi, regionda və dünyada baş verən pozitiv meyillərin gücləndirilməsi, regionda və dünyada baş verən yeni proseslərin milli mənafeələr baxımından qiymətləndirilməsi nəzərə alınmalıdır.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün qloballaşan dünya sisteminin iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsində və iqtisadi səmərəliliyin artmasında xüsusi rolu vardır. Bu baxımdan, bu gün dünya ölkələri arasında artmaqda olan iqtisadi əlaqələr daim

¹ M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin mətbəəsi, 2003. S.477.

beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə əsaslanmalıdır. Dünya ölkələri ilə Azərbaycanın arasında olan bütün əlaqə və münasibətlərin əsasını bərabər hüquq, qarşılıqlı yardım, bir-birinə hörmət və mehriban əməkdaşlıq prinsipləri təşkil etməlidir. Bu, beynəlxalq əmək bölgüsü qanununun tələblərinə uyğun olaraq hər bir milli dövlətin və xalqın inkişaf və tərəqqisinə geniş şərait yaratmalıdır.

Beləliklə, dünya ölkələrinin tədricən bir-birinə yaxınlaşması prosesi qloballaşma şəraitində tamamilə aydın bir şəkildə qanunauyğun hal kimi bazar münasibətlərinin iqtisadi əsası olan xüsusi mülkiyyətə əsasən formalaşan təsərrüfat formalarının əhatə etdiyi ölkələrin iqtisadi əlaqələrini və o cümlədən, hər kəsin xeyrinə ticarətin aparılması prinsipini əks etdirir. Dünya ölkələrinin iqtisadi əlaqələri çoxtərəfli inteqrasiya tədbirlərinin razılaşdırılmış planı, uzunmüddətli məqsədyönlü əməkdaşlıq proqramları kimi yeni formalar və vasitələrlə təmin edilməlidir.

Beynəlxalq iqtisadi qurumların təsisatları Azərbaycanın iqtisadiyyatının qloballaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsi, xarici investisiyaların cəlb olunmasına təminat, daxili bazarın zənginləşdirilməsi, ölkə iqtisadiyyatının informatika və servizləşdirilməsi istiqamətində baş verən struktur dəyişikliklərinin stimullaşdırılması, şəxsi istehlakın və həyatın keyfiyyətinin yüksəldilməsi, bazar münasibətlərinə uyğun şəkildə formalaşması və inkişaf etdirilməsi problemlərinin həllinə xidmət etməlidir.

VIII FƏSİL

İQTİSADI FƏALİYYƏTİN TƏŞKİLİNDƏ BAZAR SİSTEMİNİN ƏLVERİŞLİK PRİNSİPI

Bu fəsildə biz iqtisadi fəaliyyətin təşkilində bazar sisteminin əlverişsizlik prinsipi ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı məsələlərinin şərhinə diqqət yetirək:

- İnzibati-amirlik sisteminin süqutu, Mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmadan bazar iqtisadiyyatına keçid;

- Bazar sistemi – iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin əlverişli üsulu kimi;

- Bazar iqtisadiyyatında ev təsərrüfatının və firmaların müstəqil qərarların qəbul etmək imkanı;

- Ev təsərrüfatının və firmaların qarşılıqlı əlaqələri;

- Qiymət haqında informasiya, şəxsi maraq prinsipi;

- A.Smitin «Görünməz əl» prinsipinin müasir şərh;

- İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin həddi, qiymətlərə nəzarət, resursların bölgüsündə qeyri-səmərəli yanaşma;

- Dövlət iqtisadiyyatında «görünən başla» «görünməz əl» prinsipinə riayət etmədən müdaxilənin sosial-iqtisadi nəticələri.

Bu fəsildə iqtisadi fəaliyyətin təşkilində bazar sisteminin əlverişlik prinsipinin inzibati-amirlik sisteminin süqutu nəticəsində – mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmadan bazar iqtisadi sisteminə keçilməsi ilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində ev təsərrüfatının, firmaların müstəqil olaraq müstəqil qərarların qəbul edilməsi ilə onların qarşılıqlı əlaqələri, qiymət, informasiya, şəxsi maraq prinsipi, «görünən başla» «görünməz əl» prinsipinə riayət etmədən müdaxiləsinin sosial-iqtisadi nəticələri şərh edilir.

İqtisadi sistemin ən mütərəqqi forması hesab olunan bazar sistemi tarixən son ikiyüzdə meydana gəlmişdir.

Bazar sistemi – iqtisadi fəaliyyət şəraitində adamların qarşılıqlı əlaqəyə (münasibətlərə) girməsinin ən yaxşı forma və üsullarının təşkilini əsas tutur.

Bazar sisteminin ən vacib elementləri: tələb, təklif, qiymət və rəqabətdir. Bu elementlərin birinin olmaması, yaxud da pozulması – bazar sisteminin bütövlüyünə xələl gətirir və bu da son nəticədə onun başqa sistemlə əvəz olunmasına gətirib çıxarır.

İnzibati amirlik sisteminin süqutu – mərkəzləşdirilmiş planlaşdırmadan bazar iqtisadiyyatına keçid üçün şərait yaratdı. Bazar sistemi – iqtisadi fəaliyyətin təşkilinin əlverişli üsuludur.

Bazar sisteminin ən mühüm və həlledici rolu, onun iqtisadi sistemin sürətlə əlaqələndirilməsi üçün stimullaşdırıcı motivin yaradılmasıdır. Bu da adamların fərdi və sərbəst qəbul etdikləri qərarlar əsasında formalaşır.

A.Smitin fikrincə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaradılan sərvətin ən mühüm xüsusiyyəti onun təşkil olunmuş plan əsasında deyil, «görünməz əllərlə» fəaliyyət göstərən külli miqdarda adamların şəxsi mənfəətinə uyğun gəlməlidir.

Bazar iqtisadiyyatında ev təsərrüfatının və firmaların müstəqil qərarların qəbul etmək imkanlarıdır.

SSRİ və Şərqi Avropada sosializmin (kommunizmin) süqutu, bəlkə də son yarım əsr ərzində dünyada baş verən ən əlverişli və əhəmiyyətli dəyişiklikdir. Keçmiş sosialist ölkələrində dövlət iqtisadi fəaliyyəti idarə edən, hansı əmtəə və xidmətləri istehsal etmək, hansı miqdarda və bu işlə kimin məşğul olacağı barədə qərarlar qəbul edən planlaşdırma mərkəzi kimi çıxış edirdi. Mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma yalnız dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin bütövlükdə ölkənin çiçəklənməsini təmin edəcək səviyyədə təşkil etməsi imkanına malik olması haqda nəzəriyyəyə əsaslanırdı.

Bu gün iqtisadiyyatları mərkəzləşmənin yüksək həddi ilə fərqlənən bir çox ölkələr bu sistemdən imtina etmiş və bazar təsərrüfatının əsaslarını yaratmağa çalışır.

Bazar iqtisadiyyatında planlaşdırma mərkəzinin qərarları milyonlarla firma və ev təsərrüfatlarının qərarları ilə əvəz olunur.

Kompaniyalar kimi işə götürmək və nəyi istehsal etmək barədə qərarları qəbul edir. Firma və ev təsərrüfatları bazarında qarşılıqlı əlaqəli qərarların qəbul olunmasının əsasında qiymətlər haqqında informasiya və şəxsi maraq olur.

Ev təsərrüfatlarının və firmaların qarşılıqlı əlaqələri – qiymət haqqında informasiya və şəxsi maraq prinsipi əsasında qurulur ki, bu da A.Smitin «Görünməz əl» prinsipinin müasir şərhini və yanaşmasını tələb edir.

Onu da qeyd etmək ki, müasir bazar sisteminə «insan əməkdaşlığı qaydalarının genişləndirilməsi» kimi baxılır. Bazar sisteminin bu tipində təşkilatçılıq, yenilikçilik və risk etmək qabiliyyətinə malik olan hər bir kəsə mülkiyyətçi olmaq imkanı verir. Bu da «cəmiyyətdə tələb və təklif prinsiplərinin həyata keçirilməsini müəyyən edir».

Bazar sisteminin ən mühüm üstünlüyü onun daima istehsalın səmərəliliyinin stimullaşdırılması, maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsi, şəxsi və ictimai mənafeyin birləşməsi ilə bağlıdır ki, bu da müasir bazar sisteminin bir-birindən fərqlənən amerikan, yapon, İsveçrə, alman və s. modellərini yaradır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatının bütün modellərində – bazar eyni tiplidir və ümumi qanunlar əsasında fəaliyyət göstərir. Bazar iqtisadiyyatının modelləri dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi və əhalinin sosial tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bunlarla yanaşı, bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərməsinə bu və ya digər model öz təsirini göstərir. Məsələn, Almaniya iqtisadiyyatında xırda və orta istehsal ABŞ-a nisbətən daha böyük rol oynayır. Burada inhisarçılıq aşağı səviyyədədir. Bu sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin tələblərindən irəli gəlir. Odur ki, hər bir iqtisadi sistemin formalaşmasını və inkişafını əsaslandıran prinsiplər mövcuddur. Bazar iqtisadi

sistemini əsaslandırın prinsiplərə, qeyd etdiyimiz kimi, aşağıdakı prinsiplər aiddir:

- xüsusi mülkiyyət;
- rəqabət;
- iqtisadiyyatın açıqlığı;
- bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi prinsipləri.

Xüsusi mülkiyyət prinsipi – özünün çoxnövlüyü şəraitində müasir bazar təsərrüfatının əsasını təşkil edir.

Müxtəlif bazar subyektləri üçün bərabər instisional əsasların yaradılması təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin həm stimullaşmasına, həm də sərbəstliyin artmasına, həm də cəmiyyətin iqtisadi mənafeələrinin reallaşmasına səbəb olur.

Xüsusi mülkiyyət – istehsal amillərinin reallaşmasına səbəb olur ki, bu da xüsusi mülkiyyətə əsasən istehsal amillərinin nəticələrinin mənimsənilməsi hüququnu əks etdirən münasibət deməkdir.

Məlumdur ki, xüsusi mülkiyyət, ilkin kapital yığıcı kimi meydana gəlmişdir və bu tarixi iqtisadi proses kimi, istehsalçıları istehsal vasitələrindən təcrid edərək, nəticədə bazar münasibətlərinin təşəkkül tapması üçün iki iqtisadi subyektin yaranmasına səbəb olmuşdur:

- iqtisadi resursların mülkiyyətçiləri;
- iş qüvvəsi mülkiyyətçilərinin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur.

İqtisadi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, bu proses metodoloji baxımdan o deməkdir ki, mülkiyyətin obyekt kimi resurs deyil, ondan istifadə hüququ əsas tutulur.

Mülkiyyətin istifadə hüququ kimi resurslardan istifadə olunma pay ön plana çəkilməlidir:

- mənimsəmə hüququ; nemət üzərində tam fiziki nəzarət;
- istifadə etmə hüququ, nemətin faydalı xüsusiyyətlərini özü üçün tətbiq etmək;
- idarəetmə hüququ, nemətdən istifadəyə kim tərəfindən və necə təminat vermək;

- gəlirə görə hüququ nemətdən istifadəyə görə nəticəni əldə etmək;
- müstəqillik hüququ neməti özgəninkiləşdirmək: istehlak, dəyişmək və ya məhv etmək;
- təhlükəsizlik hüququ, kənar effektlərdən neməti mühafizə etmək;
- neməti vərəsəliyə vermək;
- neməti müddətsiz istifadəyə vermək;
- ətraf mühitə ziyan gətirən nemətdən istifadəyə qadağa qoymaq;
- borcun ödənilməsi üçün nemətdən cərimə cavabdehliyi kimi istifadə etmək.

Bütün bu qeyd olunan hüquqların təmin olunması – xüsusi mülkiyyətin üstünlüklərinin bazar iqtisadi sistemi şəraitində reallaşdırılması sivilizasiyalı bazar sisteminə keçid prosesinin əsasında durur.

Qeyd etdik ki, bazar iqtisadi sistemini əsaslandırان prinsiplərdən biri də rəqabətdir. Rəqabət – bazarın iqtisadi subyektləri arasında istehsalın, satışın və alışıın ən əlverişli (yaxşı) şəraitinin əldə olunması uğrunda mübarizəni, bəhsləşməni əks etdirir.

Belə bir bəhsləşmənin baş verməsinə A.Smit üstünlük verməklə onu azad rəqabət adı ilə ifadə edir.

Y.Şumpetrə görə isə rəqabət köhnənin yeni ilə bəhsləşməsidir.

Yəni, rəqabət alıcıların və satıcıların malik olduqları iqtisadi resurslardan daha yaxşı istifadə olunması hüququnun əldə olunması uğrunda mübarizədir, bəhsləşmə deməkdir.

Ümumiyyətlə, rəqabət daha əlverişli şəraitin mənimsənilməsi uğrunda mübarizə olub, o, sadəcə bazar iqtisadiyyatının mühüm prinsipi olmaqla bəzi cəhətləri də təcəssüm etdirir. Belə ki, rəqabət:

- sərfəli təsərrüfatçılıq şəraitinin mənimsənilməsini;
- maksimum mənfəətin əldə olunmasını;
- istehsal xərclərinin minimuma endirilməsini əks etdirir.

Müasir şəraitdə rəqabətin əlverişliyi və üstünlüyü onunla müəyyən olunur ki, milli iqtisadiyyatın nəticələri həm daxili və həm də xarici bazarda rəqabət qabiliyyətliliyinə imkan yaratsın. Ona görə də iqtisadi inkişafın davamlılığının və dayanıqlılığının təmin olunması üçün istər regional, istərsə də ölkə səviyyəsində bazar subyektlərinin sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün antiinhisar qanununun tələblərinə ciddi riayət olunmalıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bir sıra problemlərlə əlaqədərdir. Həmin problemlər bunlardır:

- istehsalın inkişafı, bir qayda olaraq, aşağı səviyyədə dünyanın sənayecə inkişaf etmiş ölkələrinin texnoloji bazasına uyğun gəlməsi;

- ölkə əmtəə istehsalçılarının bu istiqamətə meylin zəif olması ilə;

- enerjidaşıyıcıları, xam neft və qaz ixracı, ölkə büdcəsinin gəlirinin mühüm hissəsini təşkil etdiyindən bu istiqamətdə yanacaq-sənaye kompleksinin və infrastrukturunun inkişafı yaxın gələcəkdə bu sahənin istehsal həcminin məhdudlaşması;

- ixrac strukturunun mövcud vəziyyəti milli iqtisadiyyatın dünya bazar konyukturasındakı tərəddüdləri ilə əlaqədar olması;

- yanacaq-xammal sahələrinin üstün inkişafı ixtisaslı kadrlar üçün istənilən kəmiyyətdə iş yerlərinin yaradılmasına təminat verilməsi;

- milli iqtisadiyyatın texnoloji cəhətdən inkişafının idxaldan asılılığının artması ilə əlaqədərdir.

Bazar iqtisadi sisteminin rəqabət prinsipi əsasında təmin olunması əsasən aşağıdakı üç vacib istiqamətin nəzərə alınmasını tələb edir. Bunlar:

- dövlət və özəl müəssisələrin əsas iqtisadi göstəriciləri üzrə nisbətin təmin olunması əsasında bərabər rəqabət mühtinin olması;

- müəssisə və firmaların mövcud imkanları çərçivəsində müasir texnologiyaların mənimsənilməsi və onların daxili tələbatlarının ödənilməsi istiqamətində fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını;

- hər vasitə ilə sahibkarlıq mühitinin təkmilləşdirilməsinə imkan yaradan ardıcıl tədbirlərin görülməsinin nəzərə alınması təmin edilməlidir.

İqtisadiyyatın açıqlığı prinsipinin bazar iqtisadi sisteminin inkişafında xüsusi rolu vardır.

Bu, hər şeydən əvvəl, ondan irəli gəlir ki, milli iqtisadiyyatın daxili potensialının fəaliyyəti üçün xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasına, integrasiya prosesinin sürətlənməsi prosesinə təkanverən ixrac yönümlü sahələr inkişaf etdirilməlidir.

Ona görə də ölkə iqtisadi potensialı çərçivəsində, ixtisaslaşmaya əsaslanan milli mənsubiyyətli məhsullar istehsalına təkan verən sahələrin inkişafına xarici investisiyaların cəlb olunmasına üstünlük verməklə dünya bazarına çıxmaq imkanı əldə etməlidir. Buna görə də, dövlət xarici ticarət fəaliyyətində iştirak edə biləcək firma və müəssisələri dəstəkləməli və fərqli iqtisadi şərait yaratmalıdır.

Həm də dünyanın aparıcı iqtisadi qurumları olan:

- Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu;

- Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və s. ilə iqtisadi əlaqələrin qurulması, təkcə bazar sisteminin qurulması baxımından deyil, həm də milli mənafehlərin qorunması baxımından qiymətləndirilməlidir.

Onu da deməyi özümüzə borc bilirik ki, yuxarıda qeyd etdik ki, bazar iqtisadi sisteminin formalaşmasının mühüm prinsiplərindən dördüncüsü də – iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi hesab olunur. Bu prinsip bazar iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində – dünyanın ən qabaqcıl inkişaf etmiş ölkələrinin təmsalında bir daha sübut olunmuşdur ki, dövlət müdaxiləsi olmadan baş verən iqtisadi maliyyə

böhranlarının qarşısının alınması mümkün deyildir. Deməli, dövlət bazar iqtisadi sistemi, şəraitində həm oyunçu, həm də hakim qismində iştirak etməlidir.

Əlbəttə, dövlət iqtisadiyyatın inkişafına və idarə olunmasına təkan verən institusional qarşılıqlı əlaqə və asılılıqların fəaliyyətinə təminat yaratmalıdır. Digər tərəfdən özü bazar üçün müəyyən etdiyi qanunvericilik normativ sənəd və aktları çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir.

Nəhayət, dövlət bütün bazar subyektlərinin iqtisadi davranış qaydalarını tənzimləməlidir.

Biznes mühiti yaratmaqla onun nə etmək normalarını qorunmalı, milli mənafehin reallaşdırılmasındakı yerini konkretləşdirməlidir.

Prof. M.Meybullayevin «Mikroiqtisadiyyata giriş» kitabında qeyd etdiyi kimi: «Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi səviyyəsi, onun qeyri-dövlət sektoru ilə olan nisbətin optimallığının təmin olunmasında nəzərə alınmalıdır. Burada konkret olaraq qarşıya qoyulan strateji məqsəd, mövcud iqtisadi imkan və həyata keçirilə biləcək tədbirlərin seçilməsi prinsipi ön cərgəyə çəkilir». ¹

Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi prinsipi həm mikro- həm makro, həm də mezo-, həm də meqo inkişaf səviyyəli məsələləri qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəklində həll etməklə bir sıra maneələri aradan qaldırmaqlı və bazar iqtisadi sisteminin formalaşmasına təkan verərək iqtisadi prosesləri stimullaşdırmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatına dövlətin müdaxiləsi və tənzimlənməsi prinsipinin səviyyəsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- bazara daxil olmaq üçün hər cür maneələri aradan qaldırmaqdan;
- bəlli olan bürokratik əngəllərin (maneələrin) minimumlaşdırılmasından;

¹ M.Meybullayev. Mikroiqtisadiyyata giriş. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2010. S.66.

- iqtisadi fəaliyyəti məhdudlaşdıran lisenziyalaşdırmanı aradan qaldırmaqdan;

- sahibkarlıq fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən inzibati idarəetmənin ləğv olunmasından;

- ictimai nemətlər istehsal edən və qeyri-bazar sektoru hesab olunan sahələrin inkişafını təmin etməkdən;

- ölkə, region, yerli, bələdiyyə səviyyəli iqtisadi probleminin həllini əlaqələndirməkdən və uzlaşdırmaqdan ibarətdir.

Qeyd olunan bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin müdaxiləsi və tənzimlənməsi prinsipləri səviyyəsi qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində bazar iqtisadi münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı üçün zəruri təminat yaradır.

Xüsusi mülkiyyət hüququ qorunmasa, rəqabət mühiti olmasa, iqtisadiyyat qapalı inkişaf etsə, dövlətin bazara xas olan instisional dəyişiklikləri həyata keçirilərsə birmənalı şəkildə bazar iqtisadi sisteminin təşəkkülünə nail olmaq mümkün olmaz.

Məlumdur ki, hər bir ictimai istehsal prosesinin əsası, başlanğıcı insandırsa, əmtəə təsərrüfatının başlanğıcı isə ictimai əmək bölgüsüdür.

Dahi iqtisadçı alim A.Smit «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat» (1776) əsərində iqtisadi proseslərin öyrənilməsinə «Əmək bölgüsü» problemlərindən başlamışdır. Burada o, əmək bölgüsünə tarixi prizmadan baxmış, onun vasitəsilə obyektiv iqtisadi prosesləri yüksəlişin əsas şərti hesab etmiş, bazar iqtisadiyyatının mahiyyətinə varmaq üçün bazar və azad rəqabət kateqoriyasına üstünlük vermişdir.

Qərbin bəzi iqtisadi fikir nümayəndələri «azad rəqabət» kateqoriyasını onun iqtisadi təliminin əsası olduğunu qeyd etmişlər.

Cəmiyyətdə iqtisadi hadisə və proseslərin, müxtəlif hərəkət formalarının dolğun və hərtərəfli dərk edilməsi müvafiq iqtisadi kateqoriyalar və sistemlər («görünməz əl») vasitəsilə mümkün olur. Məhz bunlar iqtisadi hadisə və proseslərin

daxili əlaqələri və onlar arasındakı münasibətlərin öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Bazar iqtisadi sisteminin ən klassik tipi XVII-XIX əsrlərdə və XX əsrin əvvəllərində İngiltərədə meydana gəlmiş və digər Qərb ölkələrində azad rəqabətin fəaliyyət göstərilməsi xarakterik hal olmuşdur.

Bu şəraitdə fəaliyyətdə olan hər kəs şəxsən azad olur. Lakin burada əsas «oyun qaydalarını» müəyyən edənlər kapital sahibi olanlardır.

Bu sistemin uyğunsuzluqları, çətinlikləri, mürəkkəbliyi, bazar sisteminin tənzimlənən ikinci tipini yaratmışdır. Bu sistemin ən üstün xüsusiyyətləri aparıcı amil olan sahibkar təbəqəsinin meydana gəlməsi və məhdud resurslardan istifadə etmək hüququnun dövlət nəzarətinə keçməsindən ibarət olmuşdur. Ən başlıcası isə dövlətin qiymət, kredit və vergi vasitəsilə iqtisadiyyata müdaxilə etməsi və onun hüquqi funksiyasının təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinin özəyində durmasıdır.

Bazarın aparıcı qüvvəsi olan sahibkarlıq fəaliyyətinin qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün iqtisadi, psixoloji, təşkilati, yaradıcı keyfiyyətlərə və təşəbbüskarlıq qabiliyyətinə malik olan sahibkar tərəfindən bir sıra funksiyalar yerinə yetirilir.

Hələ vaxtilə sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında klassik iqtisadi təlimin yaradıcıları Smit, Kontilyon, Zombart, Şumpeter, Sey və b. bu funksiyaların bəziləri haqqında müəyyən fikir söyləmişlər. Bunu nəzərə alaraq Q.Manafov yazır: «Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin təcrübəsindən çıxış edən müasir iqtisadi nəzəriyyə sahibkar tərəfindən yerinə yetirilən və bir-birilə qarşılıqlı əlaqə halında olan müxtəlif funksiyaları, əsasən aşağıdakı kimi qiymətləndirmişlər:

- sahibkar bütün iqtisadi (istehsal) resurslarını bir yerdə toplayır;
- sahibkar biznes fəaliyyətinin ən əsas məsələləri üzrə qərarlar qəbul edir;

- sahibkar yenilikçidir, yəni o, yeni məhsulların, yeni istehsal texnologiyasının və hətta biznesin təşkilinin yeni formalarının yaradıcısıdır;

- sahibkarlar yuxarıda göstərilən bu üç funksiyanın yerinə yetirilməsi ilə bağlı olaraq öz vəsaiti, əməyi, vaxtı, hətta işgüzar aləmdəki nüfuzu ilə risk edirlər».¹

Deməli, sahibkar tərəfindən yerinə yetirilən hər bir funksiyaların müstəqil məzmununa malik olması onların ayrı-ayrılıqda şərh edilməsi zərurətini yaradır. Lakin burada məqsəd heç də sahibkarlıq və onun fəaliyyəti haqqında geniş söhbət açmaq olmadığından bu barədə yeri gəldikdə bəhs etmək olar.

Məlumdur ki, bəşər tarixində həmişə irəliyə doğru tərəqqi inkişaf meyli, hər şeydən əvvəl, obyektiv qanun və qanunauyğunluqlarla baş verib. Həqiqətən də cəmiyyətin yeniləşməsində obyektiv inkişaf qanunları və qanunauyğunluqlarına düzgün əməl olunmaqla tarixi təkamülə çevrilir.

Prof.M.Meybullayevin qeyd etdiyi kimi: «İqtisadi sistem özündə iqtisadi həyatla bağlı təbiətin, cəmiyyətin və insan təfəkkürünün qarşılıqlı əlaqə və inkişafından irəli gələn prinsipləri özündə birləşdirir. Bu prinsiplər insanların davranış qaydalarının ümumiləşdirilmiş cəhətlərini xarakterizə edir... İqtisadi hadisələrin, prinsiplərin təhlili sadədən aliyə doğru gedişatı əks etdirir».

Bu da məlumdur ki, iqtisadi inkişaf sistemi kimi başlıca olaraq mövcud şəraitə, onun səmərəli fəaliyyət göstərməsinə uyğun gəlməlidir. Bu vaxtdan da bazar iqtisadi sistemi tarixi baxımdan cəmiyyətin inkişafının azad rəqabət dövründə meydana gələrək ən mütərəqqi iqtisadi sistem hesab edilir. Belə ki, bazar iqtisadi fəaliyyətin əlaqələndirilməsinin dinamikliyi və ictimai tələbatların ödənilməsi prosesinə təminat yaradır. Burada iqtisadi ehtiyatların istifadə olunmasının səmərəli üsul və modellərinin seçilməsi mümkün olur. Bu işə

¹ Q.Manafov. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı: "Zaman" nəşriyyatı, 1997, s.48.

bazar mexanizminin ən mühüm tərəfləri olan tələb, təklif, qiymət və rəqabət kimi elementlərin gözlənilməsinə və həllinə imkan yaradır.

İndi bütün dünyada olduğu kimi, müstəqil Azərbaycanımızda da bazar iqtisadi sistemi şəraitində bununla bağlı proseslər baş verir. Belə ki, bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədar ölkə vətəndaşlarının və onun hər bir nümayəndəsinin ən ümdə və müqəddəs borcu bu prosesə xidmət etməkdir. Odur ki, bu proses ölkəmizdə ictimai əmək bölgüsü qanununa əsasən təşəkkül tapmalı və bazar qanunlarının tələbinə uyğun olaraq idarə edilməlidir. Buraya, ilk növbədə, tələb, təklif, qiymət, dəyər, rəqabət və pul tədavülü ilə bağlı qanunların tələblərinin gözlənilməsi aid edilməlidir.

Cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlər, o cümlədən, bazar iqtisadi münasibətləri müxtəlif iqtisadi inkişaf modellərinə əsaslanır və təzahür edir. Belə ki, bəşər tarixində ən mütərəqqi sistem kimi qəbul olunmuş bazar iqtisadi sisteminin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində adamların qarşılıqlı əlaqəyə girməsinin ən mükəmməl forma və üsullarının seçilib əsas tutulması vacibdir.

Bazar iqtisadi sistemin ən vacib elementləri olan tələb, təklif, qiymət, rəqabət və s. bunlardan birinin olmaması, yaxud da pozulması bazar iqtisadi sisteminin tamlığına xələl gətirərdi ki, bu da son nəticədə onun başqa sistemlə əvəz olunmasına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadi sistemində ən mühüm və həlledici rolu, onun ictimai seçimin sürətlə əlaqələndirilməsi üçün stimullaşdırıcı motivin yaradılmasıdır. Bu iqtisadi fəaliyyətdə adamların fərdi və sərbəst qəbul etdikləri qərarlar ətrafında baş verir.

Dahi iqtisadçı alim A.Smitin fikrincə, bazar münasibətləri şəraitində yaradılan sərvətin ən mühüm xüsusiyyəti onun düşünülmüş və təşkil olunmuş plan əsasında deyil, «azad bazar», «azad rəqabət», «əmək bölgüsü» ətrafında adamların şəxsi mənafeyinə uyğun gəlməlidir.

Y.Şumpeter isə «İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi» adlı əsərində mövcud iqtisadi sistemin daxili qüvvələrinin axtarışına cəhd göstərmiş və onun dinamik əsasını bazar münasibətlərinin özündə görmüş və sahibkarlıq fəaliyyətini bazar iqtisadiyyatının *hərəkətverici yayı* adlandırmışdır.

Bir məsələni xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə dövlətin iqtisadiyyatın idarə olunmasına müdaxiləsi zəif olmuşdur. Belə ki, azad rəqabət mübarizəsinin hökmran olduğu dövr öz inkişafının yüksək səviyyəsinə XIX əsrin 60-70-ci illərində çatmışdır. Sonrakı illərdə Qərb ölkələrində, xüsusən də ABŞ-da inhisarçılıq genişlənərək hökmran qüvvəyə çevrilmişdi. Bu da dövlətə məxsus mülkiyyətin yaranmasına gətirib çıxarmışdır ki, bu əsasda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini obyektiv zərurət etmişdir. Odur ki, həmin dövrdən dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini ilk dəfə tədqiq edən məşhur ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns olmuşdur.

C.M.Keyns dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini obyektiv zərurət hesab edərək, bu prosesdə dövlət mülkiyyətinin yerinin və rolunun xüsusilə artdığını göstərirdi. O, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə dövlət bölməsinə əsaslanan təsərrüfatçılıq şəraitində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin öz müsbət nəticələrini əməli olaraq doğrultmuşdur. Bu da görkəmli iqtisadçı C.Keynsi bütün dünyada bu təlim ilə məşhurlaşdırmış və tanıtmışdır.

Artıq inkişaf etmiş bazar ölkələrində geniş miqyas almış bazar münasibətləri iqtisadi sistemi, şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi işi müasir dövr üçün də vacib olub zərurətə çevrilmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, müasir bazar sisteminə «insan əməkdaşlığının genişləndirilməsi» sistemi kimi baxılmalıdır. Bazar sisteminin bu tipində təşkilatçılıq, yenilikçilik, risk etmək qabiliyyətinə malik olan hər bir şəxsə mülkiyyətçi olmaq imkanı verilir. Bu da «Cəmiyyətdə tələb və təklif prinsiplərinin həyata keçirilməsini müəyyən edir».

Bazar iqtisadiyyatı sisteminin ən mühüm üstünlüyü onun daima istehsalın səmərəliliyinin stimullaşdırılması, maddi-texniki bazarın təkamilləşdirilməsi, şəxsi və ictimai məna-fələrin birləşdirilməsi ilə bağlıdır. Müasir bazar sisteminin bir-birindən fərqlənən amerikan, yapon, İsveçrə, alman və s. modelləri də vardır. Onu da qeyd etməliyik ki, bazar iqtisadi sisteminin bütün modellərində bazar eyni tiplidir və ümumi qanunayğunluqlar əsasında fəaliyyət göstərir.

Bunu nəzərə alaraq, prof. Ə.Babayev yazmışdır: «Bazar iqtisadiyyatının modelləri» dövlətin iqtisadiyyatda müdaxilə etməsi və əhalinin sosial tələblərinin ödənilməsi səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Bunlarla yanaşı, bazar iqtisadiyyatının fəaliyyət göstərməsinə bu və ya digər model öz tədbirini göstərir.

Məsələn, Almaniya iqtisadiyyatında inhisarçılıq aşağı səviyyədədir. Bu sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelinin tələblərindən irəli gəlir».¹

1936-cı ildə C.M.Keynsin iqtisad elmində böyük rol oynamış «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» kitabı meydana gəldi. Keynsin tədqiqatının predmeti makroiqtisadiyyat oldu. Özü də makroiqtisadi səviyyə mərhələ-mərhələ qalxan «Lozanna məktəbindən» fərqli olaraq Keyns dərhal məcmu tələb, məcmu investisiyalar və b. anlayışlara müraciət edir.

Metodologiyada C.M.Keyns qismən səbəb-nəticə yanaşmasına qayıdır. Məsələn, o, tələbin geridə qalmasının müstəqil səbəbini insanın qənaətlə yığıma meyilli olmasında görür. Bütövlükdə C.Keyns təsərrüfat subyektlərini rəşional «iqtisadi insan» hesab etmir.

Keynsin nəzəriyyəsinə görə, iqtisadiyyat müvazinatlı sistem deyil, onda tələbin xroniki geridə qalması baş verir. Bunun nəticəsində istehsal amillərinin natamam məşğulluğu

¹ İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı: «Çaşıoğlu», 1999. S.127.

yarandır. Başqa sözlə, Keyns Senin realizəedilmə nəzəriyyəsini inkar edirdi.

Keyns bazarı iki sektora:

- istehlak predmetləri və istehsal amilləri sektorlarına bölürdü. Məcmu gəlir də, öz növbəsində: istehlak fonduna və yığım fonduna bölünürdü.

C.M.Keynsin fikrincə, realizə etməkdə əsas problem ikinci sektorda yaranır. Çünki yığım pullarının hamısı istehsal amillərinin alınmasına getmir, başqa sözlə, investisiya olunmur.

Yığım pullarının özü insanın təbii meyilliyi nəticəsində yaranır və onun gəliri nə qədər yüksək olarsa, onda yığım pulunun payı da bir o qədər çox olmalıdır. Odur ki, yığım pullarının investisiya edilməsi ilə investisiyadan mənfəətin bərc faizi ilə müqayisəsindən asılı olur. Əgər sonuncu çox olarsa, «likvidliliyə meyil», yığım pullarının pul şəklində saxlanılmasına meyil yaranır.

Birinci və İkinci Dünya müharibələri arasındakı dövrdə İngiltərədə müşahidə olunan qeyri-dayanaqlı, depressiv iqtisadiyyat şəraitində belə vəziyyət tipik idi. C.M.Keyns bunu tipik vəziyyət elan etdi. Onun nəzəriyyəsində daha bir yeni element multiplikator anlayışı idi. Ona görə investisiya artımı qonşu sahələrdə zəncirvari reaksiya doğurur və nəticədə gəlirin məcmu artımı ilkin («muxtər») investisiyaların artımından çox olur. Multiplikatorun zəncirvari reaksiyası yalnız işə salınmamış istehsal amillərinin olması şəraitində mümkündür.

Depressiv, qeyri-müvazinətli iqtisadiyyat şəraitində Keyns geridə qalan tələbin stimullaşdırılması üçün dövlətin təsir tədbirlərini təklif edirdi. Bunlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

- investisiyaları stimullaşdırmaq üçün pul kütləsinin artırılması və pulların dəyərdən salınması hesabına yığım pullarını daha az cəlbədicə etmək;

- dövlət investisiyaları multiplikasiya effekti yaradaraq xüsusi investisiyaları cəlb etməyi təmin etmək.

Hər iki tədbir dövlət investisiyalarının büdcə xərclərinin gəlirlərindən çox olması hesabına, defisitli maliyyələşdirmə ilə, yəni əlavə pulların buraxılması hesabına birləşdirilir.

Beləliklə, ötən əsrin(XX) 30-cu illərinin ikinci yarısına kimi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi birdəfəlik iqtisad elminə daxil oldu. Bu dövlətin – iqtisadiyyata kredit, vergi və büdcə siyasəti vasitəsilə təsir edən təsərrüfat subyektinə çevrildiyi keynsçi konsepsiyasından başqa həmin dövrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin başqa konsepsiyası – neolibekalizm də yarandı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Keynsin dövlətin rolu konsepsiyası C.M.Keynsin ümumi nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi idi. Amma iqtisadi siyasətin neoliberal konsepsiyasını müxtəlif nəzəri istiqamətlər və məktəblərin (London, Çikaqo, Frayburq məktəbi və bir sıra fransız iqtisadçısı) nümayəndələri bölüşürdülər.

Neoliberalların Birinci Dünya konqresi 1938-ci ildə Parisdə oldu. Neoliberallar da müasir kapitalist (bazar) iqtisadiyyatının müvazinətli avtomatik saxlaya bilməyə qadir olmadığını etiraf etdilər. Çünki azad rəqabət keçmişdə qalmışdır. Buna görə də dövlət onların fikrincə, azad rəqabət üçün institusional şəraitlər yaratmalı və onun gözlənilməsini nəzarətdə saxlamalıdır. İqtisad elmində bu yeni fikirlərə baxmayaraq, onda ənənəvi liberalizmin tərəfdarları da (neoavstriya məktəbi və b.) qalmaqda idi. Bir vaxtlar liberallar dövlətin iqtisadiyyatda gecə keşikçisi ilə müqayisə edirdilər. Neolibekallar onu futbol meydançasındakı hakimə bənzədirdilər.

Bu obrazlar sırasını davam etdirərək keynsçilərin adından dövləti iqtisadiyyatda oynayan məşqçi ilə müqayisə etmək olar.

İqtisadi siyasətə hər üç baxış XX əsrin ikinci yarısının iqtisad elmində də qalmışdır.

İqtisadi fəaliyyətin təşkilində bazar sisteminin əlverişlik prinsipi bazarın subyektləri tərəfindən iqtisadi qərarların qəbul edilməsi prosesinin tədqiqi, yalnız belə qərarların qəbul edildiyi mühitin aşkar edilmiş fəaliyyət qanunauyğunluqları əsasında mümkündür. Bu da onlar tərəfindən tələb və təklifin qarşılıqlı təsir modeli şəklində təcəssüm olunur ki, bu mənada bazar tələbi və təklifinin təhlili həm zəruri olur, həm də bazarın fəaliyyət prinsiplərinin və onun iştirakçılarının davranışının tədqiqində və təhlilində ilk addım olur. Ən ümumi halda bazar tələbin istehlakçıların əmtəə və xidmətləri almağa hazırlığı prosesi kimi müəyyən etmək olar. Buna görə də bazar sisteminin əsas elementi olan tələb məhz, hər şeydən əvvəl, insanların bu nemətlərə görə ödənişə razılığıdır və buna görə də iqtisadi mənada istehlakçıların davranış formasıdır. Bu da onların aldıkları nemətlərə görə ödənişə hazırlığı və qabiliyyətini əks etdirir.

Məlumdur ki, bəşər cəmiyyətində insanın arzusu, istəyi sonsuzdur. Lakin bu müəyyən bir mühitlə – ölkədə, regionda və dünyada müəyyən səbəblərdən məhduddur. Bu proses istər təbii formada və istərsə də mövcud ictimai-iqtisadi şəraitə uyğun ödənilməlidir. Son yüz illikdə insanların yemək adətlərində həqiqi inqilab olmuşdur – desək səhv etmərik. Belə ki, əgər biz əvvəlki yüzilliklərə nəzər salsaq görərik ki, insanlar nə qədər kartof, yulaf yarması, tərəvəz və qoz-fındıq məhsulları, qənd və pivə istifadə (istehlak) etmişlər. Bu gün isə insanların doyunca əti, qəndi, paxlası var. Belə inqilab nə ilə əlaqədardır? Bu inqilab tələb və təklifin gücü ilə, texnologiyaların və zövqün dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq baş vermişdir – desək səhv etmərik.

Tələb və təklif anlayışları haqqında bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə, götürdükdə məlum olur ki, alınan əmtəələrin miqdarı onların qiymətlərindən asılıdır. Əgər qiymətlər yüksəkdirsə bu halda əmtəələr azdırsa onda əmtəələr çox alınacaqdır. Beləliklə, bir müddət əmtəələrin bazar

qiymətləri ilə pulda ifadə oluna biləcək tələb arasında boşluq yaranacaq.

Belə münasibət «tələb qrafiki» və ya «tələb əyrisi» adlanır. Bu əyri şimali qərbdən cənubi şərqə doğru enir. Bunu qrafik vasitəsilə ifadə etsək, görürük ki, qiymətlər şaquli, tələb isə üfüqidir. Səbəbi isə tələbin enmə qanunudur. Qanunda deyilir ki, əgər əmtəələrin qiymətləri artırsa (bərabər şərait daxilində) bu halda tələb azalır. İstehsalçılar dünənkinə nisbətən bu gün bazar üçün çoxlu əmtəələr istehsal etsə, həmin əmtəələr aşağı qiymətlə satılacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, alınan əmtəələrin miqdarını –təkcə qiymətlər müəyyən etmir. Qiymət, informasiya, şəxsi mənafe prinsipinə əsasən bununla əlaqədar dörd mühüm amil mövcuddur:

- alıcıların orta gəliri;
- bazarın həcmi;
- başqa əmtəələrin, xüsusən də əmtəələri əvəz edən başqa əmtəələrin qiyməti və faydalılığı;
- zövqlər və hər hansı bir əmtəəyə üstünlük verilməsi də aiddir.

Tələbin kəmiyyətinin dəyişməsinin qiymətdən asılılığını səciyyələndirən bütün amillər tələb əyrisində yerləşəcək. Bu onunla izah edilir ki, qiymət dəyişərkən qiymətlə tələbin kəmiyyəti arasındakı funksional asılılıq dəyişməz qalır. Yalnız dəyişən kəmiyyəti dəyişir ki, nəticədə də funksiyanın qiymətinin dəyişməsi prosesi baş verir. Deməli, tələb əyrisi tələb funksiyasının əks edilməsinin qrafik forması olduğuna görə, onun qiymətlərinin bütün dəyişiklikləri eyni əyridə yerləşəcəkdir ki, bu da tələbin kəmiyyətinin dəyişməsi həmişə tələb qanununun fəaliyyətini əks etdirərək tələb əyrisi boyunca hərəkəti şəklində ifadə olunur.

İqtisadi fəaliyyətdə bazar sisteminin əlverişlik prinsipi – bazar təklifinin istehsalçıların nemətləri bazara göndərmək arzusu və qabiliyyətini əks etdirən davranış formasını təcəssüm etdirir. Bazar təklifinin tələbdə olduğu kimi iqtisadi təhlili – kəmiyyət və zaman səyiyələrindən istifadə edir. Bu zaman

bazar təklifinin kəmiyyəti– müəyyən nemətin ümumi miqdarı olur ki, bu da mövcud iqtisadi şəraitdə vaxt vahidlərində bütün istehsalçılar bunu bazara verməyi arzu edirlər və prinsipcə elə buna qadırdırlar. Odur ki, tələb qanunu kimi təklif qanununu da təklifin tərs funksiyası kimi ifadə etmək olar.

Qiymət üzrə təklifin tərs funksiyası, prinsip etibarilə nemətin təklifinin kəmiyyətinin dəyişməsindən asılı olaraq onun qiymətinin dəyişməsini ifadə edir. Deməli, təklifin kəmiyyətinin dəyişməsi həmişə təklif əyrisi boyunca hərəkət şəklində ifadə olunur. Təklifin dəyişməsi eyni qiymət zamanı istehsalçıların az və ya çox miqdarla nemət verməyə hazırlığının dəyişməsini əks etdirən proses deməkdir.

Qiymətin artması – təklifin həcmnin çoxalmasına və əksinə, yəni aşağı düşməsi isə onun həcmnin azalmasına səbəb olur. Deməli, təklifin həcmi əmtəə qiymətilə düz, tələbin həcmi ilə tərs mütənəsidir. Belə ki, təklif artanda qiymətlər artır, tələb artanda isə qiymət azalır, aşağı düşür. Bu da iqtisadi fəaliyyətin təşkilində bazar sisteminin əlverişlik prinsipinə əsasən bazarın qoşa qanadı olan tələb və təklif qanunlarının fəaliyyətinin nəticəsidir.

Bazar sisteminin fəaliyyəti və onun nəticələrinin təhlili sübut edir ki, tələb və təklif tarazlığı istehlakçı və istehsalçıların gəlirlərinin məbləğini maksimumlaşdırır. Başqa sözlə, ehtiyatların effektiv allokasiyası bazar tarazlığının nəticəsidir. Bu sərbəst rəqabətli bazarın fəaliyyətinin nəticələrinin necə varsa, elə də qəbul etməyə və A.Smit tərəfindən qeyd edilən bazar şəraitində «görünməz əli»nin mənafeyini daha yaxşı qiymətləndirmək olar. Deməli, sərbəst rəqabətli bazarın fəaliyyətinin necə varsa, eləcə də qiymətləndirilməsi üçün bazarın fəaliyyətinin nəticələrini dəyişmək lazım olmur. Çünki «görünməz əl» alıcıların və satıcıların söylərini iqtisadi ehtiyatların elə bir paylaşdırılmasına yönəldir ki, nəticədə müştərək gəlir maksimumlaşdırılmış olur. Bazarda hər bir alıcı və satıcının məhz öz rifahı haqqında düşünməyinə baxmayaraq –

bazar tarazlığı aparən «görünməz əl» onların ümumi xeyrinə gəlirlərini maksimumlaşdırır.

Sərbəst bazarların təbiətini A.Smit – 1776-cı ildə «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəblərinin tədqiqi» adlı şah əsərində yazmışdır: «İnsan həmişə belə vəziyyətə düşür ki, yoldaşlarına onun köməyi lazım olur, lakin nəhaq yerə gözləmək lazım deyil ki, o, yalnız əliaçıqlığından kömək edəcək. Əgər o, onların özünəvurgunluğunu öz maraqları naminə istifadə etmək üçün imkan əldə etsə, ehtiyacı olanlara daha tez kömək edər və onlara göstərir ki, onun tələblərinin yerinə yetirilməsi məhz onların xeyirləri üçündür. Bu və ya digər əksər hallarda onun hərəkətlərini «görünməz əl» idarə edir, nəticədə onun niyyətlərinə daxil olmayan hər bir şey onun üçün neqativ ola bilər. Cəmiyyətin hissəsi olmayan hər bir şey onun üçün neqativ ola bilər. Öz maraqlarını güdən insan çox vaxt cəmiyyətin maraqlarını daha effektiv qoruyur».¹

A.Smitə görə – iqtisadi prosesin iştirakçıları öz maraqlarını sübut etmək üçün bazarın «görünməz əli» ilə onların maraqlarını ümumi iqtisadi tərəqqiyə yönəldir. Başqa sözlə, onun təbirincə, tələb və təklif tarazlığı istehlakçıların və istehsalçıların birgə gəlirlərinin maksimumlaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Müasir bazar iqtisadi sistemi şəraitində dövlət iqtisadiyyata «görünməz əl» prinsipi ilə deyil, «görünən baş»la müdaxilə etməsi metaforu ilə qətiyyətləşdirmişdir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkədə iqtisadiyyat dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Belə ki, dünyanın əksər ölkələrində iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin rolu böyükdür. Bu işə həmin ölkələrin bazarın stimullaşdırıcı imkanlarından kifayət qədər istifadə olunmasını səciyyələndirir. Məhz, bu baxımdan da Azərbaycan dövləti mülikiyyətin çoxnövçülüüyü əsasında müxtəlif təsərrüfat formala-

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. Səh.166-167.

rının, daxili bazarın yaranması və fəaliyyəti üçün bazar infrastrukturunun yaranması, biznes və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, maliyyə, kredit, bank işi, pul tədavülünün yenidən qurulması, inflyasiya və işsizliyin qarşısının alınması, əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili sahəsində məqsədyönlü problemlər həll edilməlidir.

Bu problemlərin həll edilməsində dövlət öz funksiyası çərçivəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid tənzimləyici tədbirlər həyata keçirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadi funksiyaları özünü həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə tapır. Bu məqsədlə dövlət – fizikal siyasət, sahibkarlıq siyasəti, struktur və investisiya siyasəti, inhisarçılığa qarşı yönəldilmiş siyasət, məşğulluq siyasəti, xarici iqtisadi siyasət və s. həyata keçirir. Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət tənzimi ilə bazar ünsürləri qarşılıqlı əlaqə və vəhdət halında çıxış edir ki, bu da iqtisadiyyatın mühüm problemlərinin həllinə – istehsala yönəldilməsi prosesini asanlaşdırır.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, problemə məhz bu aspektdən yanaşdıqda, belə qənaətə gəlmək olur ki, əslində iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin ilkin tarixi aspektləri – standart formada azad bazar iqtisadiyyatının hüquqi və təşkilatı baxımdan mühafizəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Təbii ki, bu zaman tənzimlənmənin obyektini – hökumətin iştirak etmədiyi iqtisadi fəaliyyət, yəni tam azad bazar iqtisadiyyatı təşkil edir. Bu zaman belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, sosial-iqtisadi proseslərə dövlətin mümkün və zəruri müdaxiləsi ideal bazar situasiyasından kənarlaşmalar zamanı həyata keçirilir. Doğrudur, azad bazar iqtisadiyyatı əslində ideal bir məfhumdur və daha çox nəzəri məna kəsb edir. «Fərz edək ki, iqtisadiyyatda tamamilə azad bazar mühiti, təkmil rəqabət, tələb və təklif arasında tarazlıq mövcuddur. Əslində elə, məhz həmin mühitdə belə bir situasiya yaranır ki, heç kəs digərinin rifah halını pisləşdirmədən öz rifah halını yüksəldə

bilməz». ¹ Bu iqtisadiyyatda «Pareto səmərəliliyi» də adlandırılır. Eləcə də fərdlər həmişə onlara nəyin sərfəli olduğunu hökumət orqanlarından daha yaxşı bilirlər və buradan belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, səmərəliliyin seçilmiş prinsipi əsasında dövlətin müdaxilə etməsi zəruri və vacibdir.

Beləliklə də, artıq klassik kapitalizm, o cümlədən, onun mühüm tərkib hissəsi olan klassik bazar – A.Smitin «gözəgörünməz əl» nəzəriyyəsinin böhranlı situasiyaları effektiv müqavimət göstərməməsi səbəbindən bu gün hazırki müasir bazar iqtisadiyyatı sistemi ilə əvəz olunmuşdur. Elə buna görə də, müasir bazar iqtisadiyyatı sisteminin təməl prinsipini – dövlət və digər ictimai-siyasi institutların iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə yönəldilməsi fəaliyyəti ilə bazar mexanizminin optimal koordinasiyası təşkil edir. Bu da iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Keyns modeli tələbinin idarə olunmasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizminin vəhdətliyinə əsaslanır ki, bu nəzəriyyəyə görə də dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində məqsəd – böhran hallarını aradan qaldırmaq, maksimum məşğulluq və iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, keynisçiliyin əsas müddəaları:

- kapital qoyuluşunun və milli gəlirin;
- investisiyaların və əhalinin məşğulluğunun;
- milli gəlirin, istehlakın və yığımın;
- dövriyyələrdəki pulun məcmu miqdarı, qiymətlərin səviyyəsi, əməkhaqqı, gəlir və faizin kəmiyyət əlaqələri öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, Qərb praktikasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün təsərrüfat subyektlərinin xüsusi təşəbbüslərinin müdafiəsinə yönəldilən fəaliyyət kimi dəyərləndirilir.

¹ F.Mustafayev. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı: "Elm", 2008. S.191.

Dünya ölkələrində dövlətin tənzimləmə miqyası, forma və metodları, eləcə də iqtisadi funksiyaları bir-birindən fərqlənir ki, bu da bir tərəfdən ölkələrin iqtisadi inkişafından, yerləşdiyi coğrafi-siyasi mühitdən irəli gəlsə, digər tərəfdən bu millətin mədəni-texniki inkişafından, milli ənənələrindən də, dini əqidələrindən asılıdır.

Deməli, humanist vətəndaş cəmiyyətinin qurulması bazar sisteminin nəticəsi kimi qiymətləndirilərsə, digər tərəfdən onun sivilizasiyalı forma alması dövlət tənzimlənməsinin nəticəsi kimi qəbul edilməlidir. Ona görə də, bazar sistemi ilə dövlət müdaxiləsini heç də qarşı-qarşıya qoymaq müasir iqtisadi tərəkür baxımdan düzgün olmazdı. Əksinə, bazarla dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi – fəaliyyətlərindəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına yönəldilməsinə diqqət yetirilməsini zəruri edir.

IX FƏSİL

BAZARIN İFLASI VƏ DÖVLƏTİN MÜDAXİLƏSİNİN ZƏRURİLİYİ PRİNSİPİ

Bu fəsildə bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyi prinsipi ilə bağlı aşağıdakı məsələlərin şərhinə diqqət yetirəcəyik:

- iqtisadi sferada fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin əlaqələndirilməsində bazarın təşkilinin üstünlükləri və çatışmazlıqları;

- resursların bölgüsündə bazarın qeyri-səmərəli fəaliyyəti;

- bazarda «görünməz əl» prinsipinə uyğun fəaliyyət göstərməyin tələbləri;

- bazarın iflası və onun müvəffəqiyyətsizliyi;

- bazarın iflasında kənar effektin təsiri;

- bazarın iflasının tələbi kimi inhisarçılıq;

- «görünməz əl» və iqtisadi nemətlərin ədalətli bölgüsünün təmin edilməsi imkanları;

- dövlətin bazar situasiyasının yaxşılaşdırılmasına dair qəbul etdiyi iqtisadi proqramlar;

- dövlətin siyasətinin səmərəlilik və bərabərlik barədə vaxt və imkan baxımından qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti.

Bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyi prinsipindən bəhs edərkən qeyd etməliyik ki, adətən, bazar iqtisadi fəaliyyətin təşkilini çox səmərəli koordinasiya edir. Lakin bu qaydadan bəzi mühüm kənarlaşmalar mövcuddur. Odur ki, bəzən dövlət bazara müsbət təsir etmək imkanına malik olur. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi iki səbəbdən məqsədyönlüdür. Bu səmərəliliyin və bərabərliyin təmin olunmasına yönəldilirsə, yəni dövlət proqramlarının əsas məqsədi ya «iqtisadi piroqun» həcminin ölçülərinin artırılmasından, ya da onun bölüşdürülməsi üsulunun dəyişdirilməsindən ibarət olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir bəşər sivilizasiyasının qazandığı ən böyük nailiyyətlərdən biri bazar iqtisadi sistemidir. Çox mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi inkişaf prosesi keçmiş bazar iqtisadi sistemi öz həyatiliyini sübut etmiş, özünün üstünlük və məhdudiyyətlərini, müxtəlif inkişaf modelləri ilə ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatının timsalında öz əksini tapmışdır. O, xüsusi mülkiyyətin çevikliyinə əsaslansa da, artıq Qərb iqtisadi ədəbiyyatından göründüyü kimi, makroiqtisadi səviyyədə dövlət mülkiyyətinin təsir və müdaxiləsi yolu ilə daha da zənginləşir və iqtisadiyyatda öz bəhrəsini verir.

Bunu nəzərdə tutaraq prof. M.Meybullayev yazır: «... yeni iqtisadi sistem dedikdə, əsasən müasir sivilizasiyalı inkişafa səbəb olan, sosial yönümü ilə səciyyələnən iqtisadi problemlərin həlli ilə uzlaşan məqsədyönlü, faydalı fəaliyyətə təminat verən və səmərəli tənzimlənən bazar iqtisadiyyatını nəzərdə tuturuq».¹

Göründüyü kimi, bazar iqtisadi sisteminin formalaşmasına təkan verən şərtlər sırasında dövlətin rolunun müəyyən edilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İnzibati amirlik iqtisadiyyatı şəraitində ictimai-iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini, o cümlədən, iqtisadiyyatı bütövlükdə əhatə etmiş, dövlətin rolunu bazar iqtisadi münasibətləri sisteminə keçid şəraitində lazımı dərəcədə və səviyyədə nəzərə almamaq ən böyük səhv olardı.

Ona görə də müstəqil Azərbaycan Respublikasında istiqamət götürülən bazar modeli məhz dövlət tənzimlənməsinin çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkədə iqtisadiyyat dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir.

¹ M.Meybullayev. Yeni iqtisadi sistemə keçid problemlərinin həllində dövlətin rolu. İqt. elmləri: nəzəriyyə və praktika. N:1-2, Bakı: "ADİ"-nin nəşriyyatı, 1998. S.32.

Odur ki, dünyanın əksər ölkələrində iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin rolu böyükdür. Bu iş həmin ölkələrin bazarı stimullaşdırıcı imkanlardan kifayət qədər istifadə olunmasını səciyyələndirir.

Məhz, bu baxımdan, Azərbaycan dövləti qarşısında duran funksiyaları yerinə yetirmək üçün özünün iqtisadi siyasətini işləyib hazırlamalı, təkmilləşdirərək həyata keçirməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq klassik kapitalizm, o cümlədən, onun mühüm tərkib hissəsi olan klassik bazar A.Smitin «gözəgörünməz əl» nəzəriyyəsinin böhranlı situasiyalara effektiv müqavimət göstərməməsi səbəbindən hazırkı müasir bazar iqtisadiyyatının təməl prinsipinin dövlət və digər ictimai-siyasi institutların iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə yönəlmiş fəaliyyəti ilə bazar mexanizminin optimal koordinasiyası təşkil edir.

Onu da qeyd etmək ki, A.Smitin «görünməz əl»i, adətən bazarı resursların daha səmərəli bölgüsünə gətirib çıxarır. Lakin bəzən müxtəlif səbəblərə görə «görünməz əl» işlənmir. Bazarın öz-özünə resursları səmərəli bölüşdürmək iqtidarında olmaması vəziyyətini təsvir edərkən iqtisadçılar «bazarın müvəffəqiyyətsizliyi» terminindən istifadə edirlər.

Bazarın müvəffəqiyyətsizliyi hallarından biri də xarici effektdir.

Xarici effektlər (ekstremal hallar) adı altında bir insanın fəaliyyətinin digərinin rifahına təsirini başa düşürük.

Xarici məsrəflərə klassik misal ətraf mühitin çirklənməsidir. Belə ki, əgər kimya zavodu atmosfərə buraxılan zəhərli maddələrin tənzimlənməsi üzrə xərcləri öz üzərinə götürməkdən imtina etsə, o, ətraf mühitə böyük ziyan vurmuş olacaqdır.

Bu halda dövlət ekoloji sahədə münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin köməyi ilə cəmiyyətin iqtisadi rifahını yaxşılaşdırmaq imkanına malikdir.

Xarici faydaya klassik misal biliklərin yaradılmasıdır. Alim mühüm bir kəşf etdiyi zaman bütün digər insanların

ifadə edə biləcəyi mühüm resurs yaradır. Bu halda, dövlət elmin maliyyələşdirilməsi vasitəsilə cəmiyyətin iqtisadi rifahının yaxşılaşdırılması imkanını əldə edir.

Onu da qeyd edək ki, müxtəlif dövrlərdə dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə təsiri ictimai-siyasi şəraitdən asılı olaraq fərqli xarakter daşımışdır.

Dövlətin sosial-iqtisadi proseslərə müdaxiləsi etnik-millî xüsusiyyətlərdən, xalqın adət-ənənələrindən, eləcə də institutional şəraitdən asılı olmuşdur. Dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə qarışması obyektiv proses olub məhsuldar qüvvələrin inkişafının ən yüksək mərhələsində baş vermişdir. Bu hadisə XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində zərurətə çevrilmişdir.

Bunun əsas səbəbi bu dövrdə texniki tərəqqidə sıçrayışlı inkişafı əlaqədar olmuşdur. Yüksək məhsuldarlığa malik olan bu cür texnikanı və texnologiyanı istehsalatda tətbiq etmək böyük həcmdə kapital tələb edirdi. Bundan kənar qalmaq isə rəqabətdə məğlub olmaq demək idi. Sahibkarlar bundan çıxış yolunu əldə etmiş olduqları gəlirin çox hissəsini kapitalla çevirməkdə görürdü. Bu proses isə kapitalın təmərküzləşməsinə və mərkəzləşməsinə sürətləndirmişdi. Kapitalın təmərküzləşməsi az sayda sahibkarın əlində bu və ya digər məhsul növünün çox hissəsinin cəmlənməsinə səbəb olmuşdu. Bu isə onlar arasında qiymətin əmələ gəlməsi haqqında razılışmaya şərait yaratmışdır. Nəticədə inhisarlar meydana gəlmiş, texniki tərəqqidə mühüm rol oynayan azad rəqabət məhdudlaşdırılmışdı.

Beləliklə, inhisarların meydana gəlməsi məhsuldar qüvvələrin inkişafında buxova çevrildiyindən, belə bir şəraitdə iqtisadi münasibətləri təkmilləşdirmək məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşdırmaq, inkişafı ləngidən amilləri aradan qaldırmaq, inkişafa meydan açmaq zərurəti yarandı.

Bu zaman dövlət dərk etdi ki, bazar mexanizmi təkbaşına iqtisadiyyatı tənzimləyə bilmir. Onun gücü iqtisadiyyatı yalnız mikrosəviyyədə idarə etməyə çatırdı.

Bazar mexanizmi makrosəviyyədə baş verən iqtisadi hadisə və proseslərə (işsizlik, inflyasiya, istehsalın qeyri-sabitliyi, sosial müdafiə, sosial təminat, elm, təhsil, səhiyyə və s.) müdaxilə edə bilmir.

Dövlət özünün bazisi olan iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində maraqlı idi və meydana çıxan bu problemlərin həllində kənarında qala bilməzdi.

Bazarın iflasının mümkün olan digər halı – hər hansı bir firmanın və yaxud kompaniyalar qrupunun bazar üzərində nəzarətinin bərqərar olmasıdır.

Bazar üzərində hökmranlıq – bazar qiymətləri səviyyəsinə iqtisadi subyektin (yaxud bazar subyektlərinin kiçik qrupunun) həlledici təsir etmək qabiliyyətidir. Fərz edək ki, kiçik şəhərdə yalnız bir quyu var. Lakin suya bütün sakinlərin ehtiyacı var. Quyu sahibi bazar hökmranlığına – bu halda su satışında inhisarçı mövqeyə malikdir. O, rəqabət sferasından kənarında qalır. Rəqabət vasitəsilə «görünməz əl» tərəflərin maraqlarının qorunmasına nəzarət edir.

Bu halda inhisarçının müəyyən etdiyi (satdığı) suyun qiymətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin bazarın iqtisadi səmərəliliyini xeyli artırma bilər.

«Görünməz əl» daha da az həddə iqtisadi nemətlərin ədalətli bölgüsünü təmin edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatı insanları digər inhisarların öz pullarını ödəməyə hazır olduqları nemətləri istehsal etmək qabiliyyətinə uyğun olaraq mükafatlandırır.

«Görünməz əl» cəmiyyətin bütün üzvlərinə kifayət edəcək kəmiyyətdə geyim və yeməyi təmin etmək iqtidarında deyil, o, ehtiyacı olan hər kəsə yaşayış yeri və tibbi yardımı təmin etmək imkanına malik deyil. Gəlir vergisinin alınması və sosial qüvvə kimi bir çox dövlət proqramlarının məqsədi iqtisadi nemətlərin daha ədalətli bölgüsünə nail olmaqdır.

Bazar iqtisadi sistemi öz inkişafında iki mərhələni keçmişdir: azad rəqabət və tənzimlənən müasir bazar iqtisadi sistemi.

Bazar iqtisadi sisteminin birinci – azad rəqabət dövründə – iqtisadiyyatı bazar mexanizmi, əmtəə istehsalı ilə əlaqədar olan iqtisadi qanunların vasitəsilə tənzimləmək mümkün olmuşdur. Ümumiyyətlə, bazar iqtisadi sisteminin azad rəqabət mərhələsi dövründə yaşamış görkəmli iqtisadçıların hamısı məşğulluq fəaliyyətinə dövlətin təsir göstərməsini məqsədəuyğun saymır və daha çox vəsait tələb edən sosial gərginliyin və işsizliyin aradan qaldırılması yollarını məhz bu səbəbdən izah edə bilmirdilər.

Yalnız XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən sosial-iqtisadi gərginlik yaranan zaman dünya miqyaslı iqtisadçılar bunun aradan qaldırılması yollarını axtarmağa məcbur oldular. İqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesinə dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi probleminə yeni yanaşmalar gətirdilər.

C.M.Keynsin 1936-cı ildə çapdan çıxmış «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» adlı əsərində klassik və neoklassik nəzəriyyəsiindən əsaslı surətdə fərqli olaraq, sübut edirdi ki, dövlət tələbin səviyyəsinə təsir etməklə bütövlükdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilər. Burada keynsçiliyin əsas müdaxilələri:

- kapital qoyuluşları və milli gəlirin;
- investisiyaların və əhalinin məşğulluğunun;
- milli gəlirin, istehsalın və yığımın;
- dövriyyədəki pulun məcmu miqdarı, qiymətlərin səviyyəsi, əməkhaqqı, gəlir və faizin kəmiyyət əlaqələri ifadə olunmuşdur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin Keyns modeli - tələbin idarə olunmasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizminin vəhdətinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində məqsəd böhran hallarını aradan qaldırmaq, maksimum məşğulluq və iqtisadi artımı təmin etməkdən ibarətdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində qanunvericilik, icraedici və nəzarətçi tədbirlər sis-

temini əhatə edən dövlətin iqtisadi funksiyaları geniş olmaqla yanaşı, eyni zamanda müxtəlif təyinatlıdır.

Dövlətin iqtisadi funksiyalarını daha aydın başa düşmək üçün, ilk növbədə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyekt və obyektlərini müəyyənləşdirmək gərəkdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi subyektləri, hər şeydən əvvəl, özlərinin gəlirləri və əmlakçılarının səviyyəsinə mülkiyyət mənsubiyyətinə görə fərqlənən dövlət, həm də bazar iqtisadi sisteminə daxil olan sosial qrupları əhatə edir. İqtisadi mənafeələr baxımından isə dövlət tənzimlənməsi fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərdən tutmuş müxtəlif sahibkar birliklərini, şirkətləri və s.-ni əhatə edir.

Ayrı-ayrı ölkələrin konkret inkişaf modelləri mülkiyyət formalarının nisbətindən dövlətin yerinə yetirdiyi iqtisadi funksiyalardan asılı olaraq tənzimlənmənin obyektini müəyyən edilir. Bu baxımdan, tənzimlənmənin obyektini xarici-iqtisadi əlaqələr, ətraf mühitin qorunmasından tutmuş, ölkə daxilində bütün sosial iqtisadi prosesləri əhatə edə bilər.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda dövlətin iqtisadi funksiyalarının müxtəlif tərkibdə qruplaşdırılmasına baxmayaraq, mahiyyətə onlar arasında kəskin fərq müşahidə olunmur.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin konkret şəraiti, habelə qarşıya qoyulan məqsədlər, adətən dövlətin iqtisadi funksiyalarının mahiyyətini formalaşdırır. Bununla yanaşı elə amillər vardır ki, onlar tarixən dövlətin iqtisadi funksiyalarının mahiyyətidir.

Həmin amillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- iqtisadi sistemin tipi;
- mövcud sistemdə iqtisadiyyatın inkişafının məqsədi;
- iqtisadi potensial və mülkiyyət münasibətləri sistemi;
- bazar münasibətlərinin inkişaf dərəcəsi;
- millətlərarası münasibətlərin xarakteri;
- mövcud dövlətin dünya təsərrüfatında və beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri və s.

Əslində, dövlətin iqtisadi funksiyalarının hər hansı bir təsnifatı bir növ şərti xarakter daşıyır. Çünki real həyatda həmin funksiyalar birgə qarşılıqlı əlaqə və açıqlıqda fəaliyyət göstərir. Bu dövlət tənzimlənməsinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin sonrakı təhlilindən də aydın görünür.

Dövlətin bazar situasiyasını yaxşılaşdırmaq imkanına malik olması haqda müddəa o demək deyil ki, dövlət zəruri olmayan hallarda bundan istifadə edəcək.

İctimai siyasəti mələklər həyata keçirmir. Bu proses mükəmməllikdən çox uzaqdır. Çox vaxt dövlət proqramları yeganə məqsədi – mötəbər siyasətçilərin xeyrini güdür. Bəzən bu proqramlar xoşməramlı, lakin kifayət qədər informasiyaya malik olmayan siyasətçilər tərəfindən işlənib hazırlanır.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin öyrənilməsinin məqsədlərindən biri də nə zaman dövlət siyasətinin səmərəlilik və bərabərliyinin əldə olunmasına, nə vaxt isə digər məsələlərin həllinə yönəldiyinin qiymətləndirilməsində (prosesində) kömək etməkdən ibarətdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət həlledici rol oynayır. Bu baxımdan, dövlətdə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudunun gözlənilməsi iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin ən mühümlərindən olan bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsi prinsipi daima başlıca problemlərdən hesab olunur.

A.Smit dövründən (XVIII) bu günə kimi iqtisadi nəzəriyyəçiləri bir problem kimi həmişə narahat etmişdir. Bazarın dövlətə nə dərəcədə ehtiyacı vardır və müvafiq olaraq, cəmiyyətin qarşısında duran sosial-iqtisadi problemləri səmərəli həll etməyə dövlət bazara nə dərəcədə mane olur. Bunu nəzərdə tutaraq ki, M.Əhmədov yazır: «Xüsusən keçid mərhələsində olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu problem hələ də özünün optimal həllini tapmamışdır. Digər tərəfdən, dünyada iqtisadiyyatın qloballaşması ilə müəyyən olunan so-

sial-iqtisadi siyasi dəyişikliklər dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin forma, miqyas, istiqamət və vasitələrinin tətbiqinin optimallığını və bütövlükdə bu proseslərin səmərəliliyinin aktual probleminə çevirmişdir».¹

Odur ki, mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan bazar sistemə keçilməsi bütün səviyyələrdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin prinsip, obyekt, vasitə və miqyaslarını əsaslı dəyişikliyə uğratmışdır.

İnzibati-amirlik iqtisadiyyatı şəraitində ictimai-iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini, o cümlədən, iqtisadiyyatı bütövlükdə əhatə etmiş dövlətin rolunu bazar iqtisadi sistemi şəraitində lazımi dərəcədə və səviyyədə nəzərə almamaq böyük səhv olardı.

Ona görə də Azərbaycanda fəaliyyət göstərəcək bazar modeli, məhz dövlət tənzimlənməsinin çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycanda geniş modelləşmə siyasəti aparılır. Həyatımızın bütün istiqamətlərində modelləşmə əlamətlərini görə bilirik. Azərbaycanda, eyni zamanda güclü iqtisadi potensial yaradılmışdır. Son illər ərzində aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkə tam şəkildə özünü təmin edə bilir və hətta dünya üçün çox böyük problemlər yaratmış maliyyə və iqtisadi böhran Azərbaycana çox az təsir etmişdir.

Məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bu islahatların dərinləşməsi nəticəsində güclü, müasir dövlət yaradılsın. Biz artıq bu istiqamətdə çox böyük nailiyyətlərə çatmışıq”.

Hal-hazırda Azərbaycan dövləti mülkiyyətin çoxnövçüllüyü əsasında müxtəlif təsərrüfat formalarının, daxili bazarın yaranması və fəaliyyəti üçün bazar infrastrukturunun yaranması, biznes və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin

¹ M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi, 2003. S.388.

bərpa edilməsi, maliyyə, kredit, bank işi, pul tədavülünün yenidən qurulması, inflyasiya və işsizliyin qarşısının alınması, əhalinin sosial müdafiəsinin təşkili sahəsində məqsədyönlü edilir.

Bu problemlərin həll edilməsində dövlət öz funksiyası çərçivəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə aid tənzimləyici tədbirlər həyata keçirir. Bazar münasibətləri şəraitində dövlətin iqtisadi funksiyaları özünü həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə tapır. Bu məqsədlə dövlət fiskal siyasət, sahibkarlıq siyasəti, xarici iqtisadi siyasət və s. həyata keçirir. Deməli, bazar iqtisadi sistemi şəraitində bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyi prinsipi dövlət tənzimi ilə bazar ünsürləri qarşılıqlı əlaqə və vəhdət halında çıxış edir ki, bu da iqtisadiyyatın mühüm problemlərinin: nə, necə, kim üçün və hansı vasitələrlə həllinə yönəldilməsi prosesini asanlaşdırır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, hər bir ölkədə iqtisadiyyat dövlət tərəfindən tənzimlənəlməlidir. Belə ki, dünyanın əksər ölkələrində iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin rolu böyükdür. Bu işə həmin ölkələrin bazarın stimullaşdırıcı imkanlardan kifayət qədər istifadə olunmasını səciyyələndirir. Məhz, bu baxımdan, Azərbaycan dövləti yuxarıda göstərilən funksiyaları yerinə yetirmək üçün özünün iqtisadi siyasətini işləyib hazırlamalı və həyata keçirməlidir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda dövlətin iqtisadi funksiyalarının müxtəlif tərkibdə qruplaşdırılmasına baxmayaraq, mahiyyətcə onlar arasında kəskin fərq müşahidə olunmur.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin konkret şəraiti, habelə qarşıya qoyulan məqsədlər, adətən dövlətin iqtisadi funksiyalarının mahiyyətini formalaşdırır. Bununla yanaşı elə amillər vardır ki, onlar tarixən dövlətin iqtisadi funksiyalarının mahiyyətidir. Həmin amillər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər. Buraya:

- iqtisadi sistemin tipi;
- mövcud sistemdə iqtisadiyyatın inkişafının məqsədi;
- iqtisadi potensial və mülkiyyət münasibətləri sistemi;

- bazar münasibətlərinin inkişaf dərəcəsi;
- millətlərarası münasibətlərin xarakteri;
- mövcud dövlətin dünya təsərrüfatında və beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri və s.

Əslində, dövlətin iqtisadi funksiyalarının hər hansı bir təsnifatı (qruplaşdırılması) bir növ şərti xarakter daşıyır. Çünki real həyatda həmin funksiyalar birgə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda fəaliyyət göstərir. Bu bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsinin ayrı-ayrı istiqamətlərinin sonrakı təhlilindən də aydın görünür.

Cəmiyyətin inkişafı ilə ictimai istehsalın strukturunda gedən dəyişikliklər iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin birbaşa deyil, dolaylı şəkildə həyata keçirilməsini tələb edir. Bu da özünü ən çox sosial sferada əks etdirir.

Bazar münasibətləri şəraitində minimum yaşayış vasitələrini, minimum əməkhaqqı səviyyəsini və iş günü müddətini müəyyən etmədən, ədalətli və hüquqi dövlət quruculuğunu müvəffəqiyyətlə müəyyən etmək mümkün deyildir.

Postsənayeləşmə cəmiyyətinin yaranması iqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd olunduğu kimi, dövlətin yeni funksiyalarının meydana gəlməsinə səbəb olur.¹

Bura, hər şeydən əvvəl, təhsil və səhiyyə sahəsi ilə bağlı, fundamental elmlərin formalaşması və qorunması, müasir texnologiyanın tətbiqi və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar xüsusi zonaların yaradılmasını, dəqiq əsaslandırılmış sənaye siyasətinin aparılmasını və ekoloji məsələlərin həllini aid etmək olar.

Bu yeni funksiyaların bəziləri Azərbaycanın ümumi inkişafı səviyyəsi ilə əlaqədar, ola bilsin bir o qədər də zəruri olmasa da bəziləri olduqca vacib və zəruridir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı (sistemi) şəraitində sosial-iqtisadi problemlərin yenidən qurulmasının bazar mexanizminin klassik, öz-özünə tənzimlənməsi prinsipinə üstünlük veril-

¹ Л.Абалкин. Поль государства в становлении рыночной экономики. Вопросы экономики. М.: № 6, 1997: С.5.

məsi, onsuz da ədalətsiz olan bazar iqtisadiyyatını daha da sərtləşdirir.

İqtisadi hadisələrin və informasiyanın olduqca sürətlə getdiyi geniş və yaradıcı bir şəraitdə, dövlət bazarın çevikliyinə artırılmalı və onun ədalətsizliyini xüsusən gəlirlər sahəsində əsaslandırılmayan kəskin fərqlərin azalmasına nail olmalıdır. Bazar iqtisadi sisteminin səmərəli fəaliyyətinə şərait yaradan ictimai mühit və hüquqi bazarın təmin edilməsi əslində dövlətin iqtisadi funksiyalarından daha çox qanunvericilik fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləmək məqsədilə dövlət mikroözlər (müəssisə və şirkətlər) arasında dövlətlə iqtisadi münasibətlərini (fəaliyyətlərini) uzlaşdırmaq üçün «iqtisadi oyun» qaydalarını, başqa sözlə, bazarın institusional – hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirir. Əhalinin bazar iqtisadi sistemində inamını təmin etmək məqsədində onların məhsulların keyfiyyətində, qiymətində və yaxud da təhrif olunmuş reklamlar vasitəsilə aldadılmasının qarşısını almaq üçün tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Qəbul edilmiş qanunların, normativ aktların və standartlarının yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməsi məqsədilə xüsusi orqanlar yaradılır və s.

Onu da qeyd etmək ki, dövlət rəqabətin qorunub saxlanılması sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər birbaşa və dolayı yollarla iqtisadiyyatda zəruri bazar rəqabəti mühitinin qorunmasına yönəldilmişdir.

Dövlətin birbaşa təsir vasitələri əsasən inzibati tədbirlər yolu ilə həyata keçirilir. Buraya müəssisə və firmalar üçün gəlirlilik səviyyəsinin maksimum və minimum hədlərinin müəyyən edilməsi, müvafiq nəzarət orqanlarının yaradılması və s. daxildir.

Beynəlxalq miqyasda rəqabəti təmin etmək məqsədilə ölkələr arasında xüsusi, ikitərəfli və yaxud da çoxcəhətli müqavilələr bağlanılır. Bunlara BMT, ÜDTT-nin sənaye və ticarət üzrə sənədləri, Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq və digər beynəlxalq təşkilatların normativ aktları və s. misal ola bilər.

Gəlirlər və sərvətin yenidən bölgüsü, əslində daha çox dövlət siyasətinin makroiqtisadi səviyyəsini əhatə edir. Burada başlıca məqsəd cəmiyyətdə resursların səmərəli bölgüsünə kömək etməkdən ibarətdir.

Artıq məlumdur ki, azad rəqabət şəraitində resurs və gəlirlərin ədalətli bölgüsünə təminat yaradan bir mexanizm olmadığına görə, dövlət cəmiyyətin qarşısında duran konkret məqsəddən asılı olaraq müxtəlif təsir vasitələrindən istifadə edərək sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulları və investisiya resurslarının yenidən bölgüsü yolu ilə sosial mühafizə və sosial təminat fondunu formalaşdırır. Bu yolla dövlət minimum əməkhaqqını, qocalığa görə təqaüd, işsizliyə görə müavinət, aztəminatlı ailələrə müxtəlif yardımlar verilməsinin maliyyə əsasını yaratmaqla sosial proqramları (müvafiq qanun və aktları, vasitəsilə) reallaşdırır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyət üzvlərinin maddi həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər sistemi – dövlətin sosial siyasətinin əsasını təşkil edir.

Sosial siyasət gəlirlərin formalaşması mexanizmi ilə dövlət tənzimlənməsinin birgə qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında həyata keçirilməlidir. Buraya:

- minimum əməkhaqqı səviyyəsini qanunvericilik vasitəsilə müəyyənləşdirmək;

- sosial mühafizə və aztəminatlı, çoxuşaqlı ailələrin sosial təminatı;

- gəlirlərin indeksləşdirilməsi;

- məşğulluğun təmin edilməsi;

- müəssisələrdə normal əmək şəraitinin gözlənilməsi və s.

Bunlarla yanaşı, sosial siyasət, eyni zamanda təhsil, mədəniyyət, səhiyyə və s. sahələrin problemlərinin həllini də əhatə etməlidir.

Sosial siyasətin reallaşdırılmasının əhalinin həyat səviyyəsi ilə bağlı tənzimləmə vasitələrinin mühüm istiqaməti stra-

teji və sosial təyinatlı məhsul, xidmətləri üzərində qiymətin səviyyəsinin dövlət tənzimlənməsi ilə bağlıdır.

Sosial təyinatlı məhsulların qiymətin tənzimlənməsində başlıca məqsədi əhalinin minimum yaşayış səviyyəsini təmin etməkdən ibarət olmalıdır. Deməli, dövlət əhalinin minimum yaşayış səviyyəsi ilə bağlı «istehlak tələbi»nə daxil olan məhsullara qiyməti tənzimləməklə, əhalinin böyük bir qrupunun müəyyən həyat səviyyəsini təmin etməklə, cəmiyyətdə sosial sabitliyə çalışırsa, digər tərəfdən həmin məhsullara qiymətin tənzimlənməsi, müvafiq surətdə büdcə hesabına dövlət tərəfindən və cəmiyyətin aztəminatlı üzvlərinə verilən pensiya, işsizliyə görə yardım və s. xərclərin artırılmasının qarşısını alır.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, «istehlak səbəti»nə daxil olan məhsullara qiymətin səviyyəsinin tənzimlənməsinə dövlətin irəlicədən vəsait sərf etməsi həm iqtisadi, həm də siyasi motivlərə görə sonradan büdcə hesabına maliyyələşdirilən sosial xərclərin artımını ödəməkdən daha sərfəli olur. Dövlətin tənzimləmə mexanizminin mühüm, həm də spesifik bir istiqaməti dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində ölkənin milli mənafeələrini qorumaq məqsədilə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsidir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət ixracı stimullaşdırmaq məqsədilə əmtəə və xidmətlər ixrac edən istehsalçılara güzəştli vergi sistemi tətbiq edir. Habelə ixrac kreditinin təminatçısı funksiyasını da öz üzərinə götürür. İxracın stimullaşdırılmasında dövlət tərəfindən valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əlbəttə, bu zaman uzun bir dövr ərzində inzibati tənzimləmə üsullarına üstünlük verilməsi ölkə üçün sonradan daha böyük mənfə nəticələr verə bilər. Bunu nəzərə alaraq valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsində inzibati və iqtisadi vasitələr uzlaşdırılmış şəkildə, əsasən birgə tətbiq yolu daha məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinin çox mürəkkəb və bir çox hallarda sosial-iqtisadi nəticələrinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaranan istiqamətlərdən biri də daxili və xarici kapital qoyuluşu sistemidir. Çünki ayrı-ayrı ölkələrlə istehsalın texniki keyfiyyəti və məhsul vahidinə çəkilən xərclərin səviyyəsi müxtəlif olduğundan idxal və ixrac investisiya qoyuluşu gələcəkdə ölkə daxilində istehsalın inkişafına müxtəlif istiqamətdə təsir göstərə bilər.

Misal üçün, Azərbaycanda neft yataqlarının mənimsənilməsində xarici ölkə şirkətlərinin iştirak dərəcəsi və formasının müəyyən edilməsi üzərində uzun müddət işlənməsi və həmin müqavilənin qəbul olunmasına baxmayaraq, onun bir çox sosial-iqtisadi nəticələrinin hələ də mübahisəli xarakter daşması buna əyani misal ola bilər. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, ayrı-ayrı dövlətlər ölkə daxilində istehlakçıları stimullaşdırmaq, müvafiq surətdə məşğulluğu təmin etmək məqsədilə idxal olunan məhsulların üzərinə yüksək vergi əlavəsi qoyulur. Əlbəttə, belə bir tədbiri güclü iqtisadi potensiala və istehsalın yüksək texniki və texnoloji səviyyəsinə malik olan ölkələr tətbiq edə bilər. Misal üçün, ötən əsrin 80-ci illərində ABŞ hökuməti Yaponiyadan gətirilən maşın və elektron hesablayıcı məhsullara yüksək gömrük tarifləri qoymaqla, qısa müddətdə ölkə daxilində həmin məhsulların artımının və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmuşdur.

Beləliklə, bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyi prinsipi – müasir dövrdə bazar iqtisadi sistemində dövlətin əsas diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri kimi xarici təzahürlərdir ki, bu da texnika və texnologiya inkişaf etdikcə, dövlətin üzvləşməli olduğu mənfi təzahürlərin miqyası da genişlənir. Ümumi inkişaf nəticəsində istehsal olunan enerjinin, kimyəvi və s. zərərli məlumatların həcmi durmadan artır. Bu da həmin problemlərin əleyhinə mübarizənin çətin olduğunu, o cümlədən, ətraf mühitin çirklənməsinin daha böyük təhlükəyə səbəb olmasını şərtləndirir.

Bu cür qlobal problemlərin həlli təkcə ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, bütün dünya dövlətlərinin səylərinin birləşməsinə tələb edir. Məhz, bu baxımdan, dövlət tənzimində istehsalın mənfi təzahürləri ilə suyun və havanın çirklənməsi, faydalı qazıntılardan dağıdıcı istifadə, zəhərli tullantılar, təhlükəli dərman vasitələri, radioaktiv materiallar və s. ilə münasibətə ciddi diqqət yetirilir. Ümumi təhlükəsizlik qaydasından tutmuş nüvə sınaqlarının aparılması qaydalarındanak dövlətin etdiyi bütün oxşar cəhdlər yalnız bir məqsədə – cəmiyyətin ümumi rifahının, o cümlədən, iqtisadi rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir. Deməli, müasir bazar iqtisadiyyatı törətdiyi mənfi təzahürlər – bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsi prinsipinin zəruriliyi ətrafında cəmiyyətə böyük sərvətlər bəxş edir. Bu şosse və dəmiryollarının çəkilməsi, hava yollarının açılmasını tələb etsə də, digər tərəfdən böyük fayda verir. Su elektrik stansiyalarının tikilməsi bəzi əraziləri su altında qoysa da təsərrüfatı enerji ilə təmin edir və s.

Bütün bunlar zəruridir, onların mənfi nəticələri isə labüddür və qaçılmazdır. Dövlətin bu sahədə rolu həmin proseslərdə müəyyən optimallığa nail olunmasını təmin edir. Dövlət üzərinə düşən mühüm vəzifələri yerinə yetirmək üçün böyük həcmdə vasitələrə malik olmalıdır. Belə vasitələr üçün əsas mənbə rolunu vergilər oynayır. Müxtəlif gəlirlər üçün müəyyən edilmiş vergilərin səviyyəsini dəyişməklə, vergi güzəştləri etməklə, vergialmanın minimum səviyyəsini aşağı salmaqla, dövlət iqtisadi tsiklə təsir etməklə, yüksək inkişaf sürətini təmin etməyə çalışır.

Müasir bazar iqtisadi sistemi şəraitində vergilərin rolu müstəsna dərəcədə böyükdür. Belə ki, vergi yalnız büdcənin gəlir hissəsinin əsası kimi (kanalı) deyil, həm də maliyyə sisteminin bütün əsas hissələrinə qoşulmuş və cəmiyyətdə maliyyə münasibətlərini formalaşdıraraq vasitəçilik edir. Buna görə vergi sisteminin optimallığından və mövcud iqtisadi şəraitlərə, ölkənin milli iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğunlu-

ğundan iqtisadiyyatın hissələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi, sahibkarlıq təşəbbüslərinin inkişafı və dövlətin tələbatlarının ödənilməsindən asılıdır. Verginin yaranması adətən, dövlətin yaranması ilə əlaqədar olub – onun institutlarının formalaşmasını və müvafiq fondları formalaşdırma biləcək alətlərin olmasını da tələb edir. Dövlət inkişaf etdikcə, onun funksiyaları genişləndikcə, vergilərin rolu artır, lakin onların ilkin təyinatı, mənası, bu gün də (bazar iqtisadi sistemi şəraitində) əsas etibarilə qalmaqdadır.

Odur ki, vergi bir iqtisadi kateqoriya kimi, bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən isə fiziki və hüquqi şəxslər arasında yeni yaradılmış məhsulun təkrar bölgüsü və onun dəyərinin bir qisminin mütləq qaydada dövlətin sərəncamına özgələşdirilməsi prosesində daim mövcud olan (bərpa olunan) iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Vergilərin obyektiv tərəfi hər bir ayrıca ödəniş aktında təcrübədə təzahür edir. Dövlətin hansı tarixi və iqtisadi mərhələdə olmasından, konkret olaraq hansı dövlətin vergini almasından, nə də hansısa başqa faktlardan asılı deyildir. Buna görə dövlətin vergi sisteminə daxil edilmiş vergi növlərinin də obyektiv tərəfi var. Vergilərin zəmini qismində iqtisadi fəaliyyət amilləri və bir də təkrar istehsal prosesi çıxış edir.

Vergilərin konkret növləri, dərəcələrinin səviyyəsi, güzəştlər sistemi, vergilərin dövlət sisteminin səviyyələri üzrə paylaşdırılması bu və ya digər ölkənin şəraitləri, onun maliyyə-iqtisadi siyasətilə müəyyənləşir ki, burada da aşağıdakıların mühüm əhəmiyyəti var. Buraya:

- ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi;
- dövlət quruluşu tipi;
- həmin dövrdə cəmiyyət qarşısında duran məsələlərin miqyası və necəliyi;
- dövlətin vergi sisteminin milli «üz cizgilərinə» ciddi təsir göstərən ənənələr.

Bütün bunlar vergilərin müəyyənləşdirilməsi – vergi anlayışının, həm də vergiödənişlərinə bərabər tutulan yığım-ların tərifini verən vergi qanunvericiliyinin qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Odur ki, vergi münasibətləri struktur baxımdan maliyyə münasibətləri sisteminə daxildir. Amma onların xüsusi növü kimi yalnız vergilərə (kateqoriyasına) xas olan fərqləndirici əlamətləri əks etdirir. Belə əlamətlər bazar iqtisadi sistemi şəraitində də icbarilik (məcburilik), əvəzsizlik və ekvivalentsizlikdən ibarətdir. Vergilərin ödənilməsi borcdur və buna görə vergiödəyicisinə bunun müqabilində dövlət tərəfindən vəzifələrini yerinə yetirməyi tələb etməyə heç bir əsas verilmir. Vergi formasında büdcəyə ödənilmiş məbləğlərin son nəticədə bu və ya digər şəkildə vergiödəyicisinə qaytarıl-masına (əsasən «hiss olunmadan») baxmayaraq, bu vergilərin əvəzsizliyi təəssüratı yaransa da vergi münasibətlərinin ma-hiyyətini dəyişmir. Hətta vergiödəyiciləri büdcədən pul vəsaitləri aldıqda belə vergi ödəmək funksiyası ilə büdcə və-saitləri arasında qanunla müəyyənləşdirilmiş qarşılıqlı asılılıq yoxdur. Vergilərin əvəzsizliyindən real mövcud olan iqtisadi münasibətlər kimi deyil, ictimai şüurun dərk etdiyi hadisə kimi başa düşülməlidir. Elə buna görə də vergilər, bir qayda olaraq, onların bilavasitə məqsədli istifadəsi də nəzərdə tutulur ki, bu halda onların əsas hissəsinin bilavasitə büdcənin konkret xərclərinə bağlılığı yoxdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyi prinsipinə əsasən müxtəlif dövlətlərin vergi sistemləri arasındakı fərqlərə, bu və ya digər zaman ərzində vergi sisteminin həll etdiyi məsələlərin rəngarəngliyinə baxmayaraq, vergi sistemlərini ümumi cizgilər birləşdirir. Belə ki, vergi sistemi qanunla müəyyənləşdirilmiş vergilərin, həm-çinin, onların müəyyənləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və ləğv edilməsinin prinsipləri, formaları və metodlarının məcmusu, vergi qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsini təmin edən təd-birlər sistemidir.

Vergi sistemi – bu və ya digər dövrdə dövlətin ərazisində toplanan vergilər, yığımlar, gömrük və vergilərə bərabər tutulan digər ödənişlərin məcmusudur ki, bu da vergi mexanizmi vasitəsilə vergi qanunvericiliyinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş, təşkilati-hüquqi vasitələr və metodların hamısının məcmusudur. Vergi mexanizmində ən mühüm rolu vergitutma mexanizmi, vergi dərəcələrinin səviyyələri, güzəştlər sistemi, vergitutma bazasının hesablanma qaydaları, vergitutma obyektlərinin tərkibi və vergilərin hesablanması ilə bağlı digər elementlər oynayır. Vergi sisteminin yönümünün ciddi dəyişdirilməsi, həmçinin, vergitutma tərkibi, vergitutma obyektləri və s. hesabına vergitutma bazasının dəyişdirilməsi zamanı da əldə olunur.

Bazarın iflası və dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyi prinsipinə əsasən hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlətin rolu əvəzsizdir. İqtisadiyyatda dövlət və bazarın qarşılıqlı əlaqəsi prosesi əsas problemlərdən biridir. Belə ki, dövlətin iqtisadiyyata təsiri, əsasən üç istiqamətdə həyata keçirilməklə təmin olunur. Dövlətin iqtisadiyyata əks-təsirinə müvafiq müdaxilə siyasəti yürütməklə iqtisadi inkişafa təkan verir. Dövlətin iqtisadiyyatı özünə tabe etmək cəhdi isə iqtisadiyyatı durğuluğa və iflasa aparır. Deməli, dövlət iqtisadi inkişafa bu və ya digər sahədə əngəl törətməkdə deformasiya səbəb olur ki, bu da inkişafda yeni mənfə, ya da müsbət meyilləri meydana çıxarır.

Müasir şəraitdə dövlət, məhz üçüncü istiqamətə üstünlük verir. Tarixi sınaqdan çıxmış hər üç mexanizm – üçüncü istiqamətin daha səmərəli olduğunu göstərir. İqtisadi sahənin daha dəqiqliklə öyrənilməsi, inkişaf istiqamətlərinin aşkar edilməsi, nəzərəçarpan mənfə meyillərin qarşısının alınması və s.-dən ibarət olan bu mexanizm dövlətin iqtisadiyyata ümumi nəzarətini və iqtisadi inkişafın bütünlüklə lazımı axara salınmasını əsaslandırmaqla, müasir şəraitdə dövlətlərin əksəriyyətində iqtisadi siyasətin əsasını təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatda dövlət bazar mexanizmində tez-tez meydana çıxan çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalı olur. Belə ki, ordu, polis, milli meteoroloji xidmət, tikinti və s. bütün bunlar dövlət fəaliyyətinin özünəməxsus istiqamətlərinə çevrilməklə dövlətin iqtisadi rolunu daha da canlandırır. Kosmik və digər elmi-tədqiqatlar sosial təminat və s. dövlət fondlarından maliyyələşdirildiyi üçün dövlət mühüm maliyyə subyekti kimi maliyyə sahəsində həlləedici rol oynayır. Bütün fiziki və hüquqi şəxsləri vergiyə cəlb etməklə daxili məhsulun yenidən bölgüsünü şərtləndirir.

Dövlətin bazar situasiyasını yaxşılaşdırmasına dair qəbul etdiyi iqtisadi qərar və proqramlar – bazar iqtisadi sistemi şəraitində dövlət fəaliyyətinin üç mümkün növünü fərqləndirməklə, onun rolunu müəyyən etmək daha məqsədəuyğundur. Bu funksiyalara, ilk növbədə, səmərəliliyin artırılması, bərabərliyin təmin olunması və makroiqtisadi sabitliyin, artımın stimullaşdırılması aiddir.

Səmərəliliyin artırılması dedikdə, bazar iqtisadiyyatının təbii inkişafdən doğan mənfi təzahürlərin – ətraf mühitin çirklənməsinin, inhisarlaşmanın və s.-nin problem kimi həll edilməsi başa düşülür.

Klassik iqtisadın banisi A.Smitin sözləri ilə desək, bazar mexanizminin üstünlükləri yalnız o vaxt reallaşır ki, mükəmməl rəqabət bərqərar olur. Belə bir şəraitin mövcudluğu bütün əmtəə və xidmətlərin bazarda öz həqiqi qiymətinə mübadilə olmasını təmin edir. Eləcə də hər hansı alıcının, yaxud da satıcının bazar qiymətlərini və ümumiyyətlə, bazara təsir göstərməsini imkan xaricində qoyur. Rəqabətə əks olan prosesin, yəni inhisarın zühur etməsi iqtisadi səmərəyə kəskin mənfi təsir göstərdiyindən, onunla mübarizə müasir dövrdə dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ilk dəfə ABŞ-da qəbul olunan antiinhisar qanunvericiliyi sonralar bütün ölkələrdə özünəməxsus formalarda qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında antiinhisar qanunvericiliyi, eləcə də haqsız rəqabət haqqında qanun mövcuddur və bu

qanunların həyata keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi qurum: Dövlət Antiinhisar siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi fəaliyyət göstərir. Bu dövlət qurumunun əsas vəzifəsi təkmil rəqabəti möhkəmləndirməklə, təsərrüfatda «gözəgörünməz əl»in «görünən baş»la fəaliyyətini təmin etməkdir.

Belə bir mexanizm isə dövlət siyasətinin səmərəlilik və bərabərlik barədə vaxt və imkan baxımından qiymətləndirilməsini, resursların səmərəli istifadəsini və iqtisadiyyatın öz istehsal imkanlarının son həddinə yaxınlaşmasını reallığa çevirir. Dövlət bütün iqtisadi sahələrin təkmil rəqabət çərçivəsində işləməsini təmin etməklə, bazarların ən yüksək texnologiyaya və minimum miqdarlı resursların köməyi ilə cəmiyyətə lazım olan bütün nemətləri istehsal etməsinə şərait yaradır. Ancaq bu vəziyyətin yerinə yetirilməsi bazar iqtisadiyyatının əsas səciyyələrinin təkmil rəqabət meyarlarına uyğun gəlməyi ilə mürəkkəbləşir. Bu uyğunluğu şərtləndirən amillərin ən əsasları qeyri-təkmil rəqabət (məsələn, inhisar) xarici səmərələr (məsələn, ətraf mühitin çirklənməsi) və ictimai rifahın (məsələn, milli müdafiənin) təmin olunması kimi qaçılmazlıqlardır. Bunlar da cəmiyyətin maddi sərvətinin bu və ya digər şəkildə israf olunmasına səbəb olur ki, belə bir şəraitdə yalnız dövlətin qüdrəti bütün problemlərin eyni vaxtda və optimal şəkildə həll edilməsinə təminat verir.

Bazarın səmərəliliyini azaldan amillərdən ən birincisi qeyri-təkmil rəqabət və ya inhisardır. Təkmil rəqabət şəraitində hər bir firma bazar qiymətlərinə nəzərəçarpan mənfi təsir göstərə bilmədiyi halda, inhisarçılıq vəziyyəti bunun tam əksini diqtə edir. Məsələn, telefon şirkəti, yaxud həmkarlar ittifaqı müvafiq olaraq telefon xidmətinə və ya əmək bazarına təsir etmək iqtidarındadırsa, deməli, inhisarlaşma mövcuddur. Onun, müsbət, yaxud mənfi nəticələrdə müşayiət olunmasına baxmayaraq inhisarçılığın labüd olduğu hallarda, yəni onu aradan qaldırmaq mümkün deyilsə, dövlət birbaşa təsir üsulu ilə mənfi nəticələri neytrallaşdırmağa çalışır. Ötən XX əsr

ərzində dövlətlərin əksər hissəsi qeyri-təkmil rəqabətin nəticələrini zəiflətmək üçün ciddi müdaxilə siyasəti yürütmüşdür. Bu, hər şeydən əvvəl, qiymətlərin qəti olaraq tənzimlənməsində və inhisarların gəlirlərinə nəzarətdə özünü göstərmişdir.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatında dövlətin əsas diqqətini cəlb edən məsələlərdən biri bazarın xarici təzahürləridir ki, bu da texniki və texnologiya inkişaf etdikcə, dövlətin üzvləşməli olduğu mənfəət təzahürlərinin miqyası da genişlənir. Ümumi inkişaf nəticəsində istehsal olunan enerjinin, kimyəvi və s. zərərli məlumatların həcmi durmadan artır. Bu da həmin problemlərin əleyhinə mübarizənin çətin olduğunu, o cümlədən, ətraf mühitin çirklənməsinin daha böyük təhlükəyə səbəb olmasını şərtləndirir.

Bu cür global problemlərin həlli tək-cə ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, bütün dünya dövlətlərinin səylərinin birləşdirilməsini tələb edir. Məhz, bu baxımdan, dövlət tənzimində istehsalın mənfəət təzahürləri ilə – suyun və havanın çirklənməsi, faydalı qazıntılardan dağıdıcı istifadə, zərərli tullantılar, təhlükəli dərman vasitələri, radioaktiv materiallar və s. ilə münasibətə ciddi diqqət yetirir. Ümumi təhlükəsizlik, daha doğrusu, avtomobillərdə tətbiq olunan təhlükəsizlik qayıqlarından tutmuş nüvə sınaqlarının aparılması qaydalarından dövlətin etdiyi bütün oxşar cəhətlər yalnız bir məqsədə – cəmiyyətin ümumi rifahının, o cümlədən, iqtisadi rifahının yüksəldilməsinə xidmət edir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı törətdiyi mənfəət təzahürləri müqabilində cəmiyyətə böyük sərvətlər bəxş edir. Şosse və dəmiryollarının çəkilməsi müəyyən meşə sahələrinin qırılmasını tələb etsə də, digər tərəfdən böyük fayda verir. Su-elektrik stansiyalarının tikilməsi bəzi əraziləri su altında qoysa da, təsərrüfatı enerji ilə təmin edir və s. Bütün bunlar zəruridir və onların mənfəət nəticələri isə labüddür və qaçılmazdır. Dövlətin bu sahədə rolunu həmin proseslərdə müəyyən optimallığa nail olunmasını təmin edir. Dövlətin üzərinə düşən mühüm vəzifələri yerinə yetirmək üçün böyük həcmdə vasitələrə malik ol-

malıdır. Belə vasitələr üçün əsas mənbə rolunu yuxarıda qeyd edildiyi kimi, vergilər oynayır.

Müxtəlif gəlirlər üçün müəyyən edilmiş vergilərin səviyyəsini dəyişməklə, vergi güzəştləri etməklə, vergialmanın minimum səviyyəsini aşağı salmaqla, dövlət iqtisadi tsiklə təsir etməklə, yüksək inkişaf sürətini təmin etməyə çalışır.

Bazar iqtisadiyyatının əsas təmayüllərindən biri gəlirlərin sosial ədalət və bərabərlik prinsipi əsasında bölüşdürülməsi mexanizminin mövcud olmasıdır. Yuxarıda cəmiyyətin maddi və intellektual resurslarından səmərəli istifadə olunmasında, iqtisadiyyatın istehsal imkanlarının mümkün həddində işləməsində dövlətin əvəzsiz rolu açıqlandı. Ancaq belə bir şərait tam bərabər olduqda belə bazar iqtisadiyyatının sosial bərabərlik əsasında işləməsinə təminatı yalnız yenə dövlət verə bilər. Məsələn ondadır ki, gəlirlərə çoxsaylı qüvvələr: təbii bacarıq, təhsil, varislik, uğur, eləcə də idarəetmədə olan əyintilər, korrupsiya, mütəşəkkil cinayətkarlıq və s. təsir göstərir ki, bu da gəlir vergisinin ədalətsizliyini şərtləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qocalara, əlillərə, işsizlərə və s. imkansız şəxslərə dövlətin verdiyi transfert ödənişlər gəlirlərin ədalətli bölgüsünün əsas amillərindən biridir. Digər vasitə dövlət tərəfindən azgəlirli qrupların subsidiyalaşdırılması, ərzaq, mənzil, tibb xidmətləri sahəsində dotasiyaların verilməsi ümumi gəlirlə müqayisədə çox az olsa da, sosial və maddi təminat sferasında nəzərəçarpan dəyişikliklərlə müşayiət olunur.

Hazırkı şəraitdə ölkəmizdə qəbul olunan iqtisadi islahatlara dair qanunların kəmiyyət zənginliyi, onların həyata keçirilməsindəki çatışmazlıqlar, bir daha bu sahəyə dövlət müdaxiləsini zəruriləşdirir.

Beləliklə, bütün çatışmazlıqların aradan qaldırılmasını dövlət özü tənzimləməli, bazar mühitini bu və ya digər sahədə yaratdıqdan sonra oradan uzaqlaşmalı, əksinə, yeni yaranacaq iqtisadi vəzifələrə uyğun tələblər proqramını hazırlamalıdır.

X FƏSİL

İSTEHSAL İMKANLARI VƏ ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ PRİNSİPI

Bu fəsildə istehsal imkanları və əhalinin həyat səviyyəsi prinsipini şərh edərkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirməliyik:

- iqtisadi potensial və istehsal imkanları;
- təsərrüfat subyektlərinin (ev təsərrüfatı, firma, dövlətin) istehsal imkanları və onlardan istifadənin mümkünlüyü;
- əhalinin istehsal imkanları və həyat səviyyəsi;
- həyat səviyyəsini müəyyən edən amillər: mülkiyyət hüquqi, gəlir səviyyəsi, məhsuldarlıq səviyyəsi, ixtisaslaşdırma və texnoloji imkanları;
- əhalinin həyat səviyyəsi və əmək məhsuldarlığı. Məhsuldarlıq dünya ölkələrinin həyat səviyyəsindəki fərqlərin meyarı kimi;
- həyat səviyyəsinin artmasında həmkarlar ittifaqının və minimum əməkhaqqının yüksəldilməsinin rolu təhlil və tədqiq edilməlidir.

Məlumdur ki, dünya ölkələri əhalisinin həyat səviyyəsi fərqlidir. Belə ki, 1997-ci ildə orta amerikalı ildə 29 min dollar qazanırdı. Həmin ildə orta meksikalı 8 min dollar, orta nigeriyalı isə 900 dollar qazanırdı. Təəccüblü deyildir ki, orta gəlirlərdəki böyük fərqlər əhalinin həyat səviyyəsinin müxtəlif göstəricilərində əks olunur.

Gəlirləri yüksək olan ölkələrin vətəndaşları aşağı gəliri olan ölkələrin əhalisindən fərqli olaraq, daha çox televizor, avtomobil, keyfiyyətli yemək və tibbi xidmətə malikdir.

Hətta bir ölkədə zaman keçdikcə əhalinin həyat səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətə dəyişir.

Bütün bunlardan o nəticəyə gəlmək olar ki, həyat səviyyəsi hər hansı ölkədə insanların tələbatlarının necə ödənilməsini ifadə edir. Buraya təkcə maddi tələbat deyil, həm də mənəvi tələbat və xidmətə olan tələbatların ödənilməsi də daxil edilməlidir. Onu da qeyd etməliyik ki, hər bir ölkədə insanların həyat və əmək, məişət şəraitinin məcmusunu – fiziki, sosioloji və intellektual tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi xarakterizə edir.

Çox mürəkkəb anlayış olan həyat səviyyəsi bir çox amillərin təsiri altında formalaşır. Həmin amillər sırasına, hər şeydən əvvəl, ölkədəki iqtisadi ehtiyatların kəmiyyəti, mövcud imkanlar səviyyəsi və onların keyfiyyəti də daxildir. Bu, elə bir əsasdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində özünü doğrultmuşdur və sübuta ehtiyacı yoxdur.

Məlumdur ki, ABŞ – əmək, kapital və təbii ehtiyatlarla zəngin bir ölkədir. Həm də onlar inkişaf baxımından yüksək səviyyədədir.

Yaponiya təbii ehtiyatlarla zəngin olmasa da, digər iki iqtisadi ehtiyatın (kapital və əmək) zənginliyi və inkişaf səviyyəsinin yüksək olmasına görə bu ölkədə də həyat səviyyəsi arzuolunan dərəcədədir.

Azərbaycana gəldikdə isə qeyd edək ki, hərçənd o, təbii ehtiyatlarla və əmək ehtiyatları ilə zəngindir, lakin onların, xüsusən də əməyin aşağı keyfiyyətə malik olması, kapitalın kəmiyyət və keyfiyyətinin dünya standartlarından (bu gün bununla bağlı olaraq çox ciddi proseslər gedirsə, fikrimizcə, dünya standartlarına uyğun proqram və layihələrin işlənilər hazırlanaraq ləngimədən işlər görülür ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının dinamik, dayanıqlı və sürətli inkişafı üçün imkan yaradır) az geri qalması, ölkəmizdə adamların həyat səviyyəsinin sivil ölkələrdən geri qalmasına səbəb olur.

Son on ildə (2003-2013) Azərbaycanda ÜDM 3,4 dəfə artıb. Adambaşına düşən ÜDM isə 3 dəfə artıb.

Dünya Bankının hesablamalarına görə, Azərbaycan 213 ölkə sırasında 106-cı yerdədir.

Ölkəmizdə sənaye istehsalının həcmi 2,8 dəfə artıb.

2003-cü ildən bu günə kimi Azərbaycanda 1,2 mln yeni iş yeri açılıb ki, bunun sayəsində son 8 ildə ölkədə işsizliyin səviyyəsi – 1,8 dəfə, 2013-cü ilə də isə işsizlik 5 faizə düşüb.

Son illər ərzində Azərbaycanda turizm iqtisadiyyatı – 8,5 mlrd dollara çataraq daha da inkişaf etməkdədir. Əhalinin gəlirləri – 6,9 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı – 6,3 dəfə, pensiyaların orta aylıq məbləği isə 6,4 dəfə yüksəlmişdir.

Bu müddətdə 1,2 mln-dan çox yeni iş yeri açılaraq, yoxsulluğun səviyyəsi 44,7 faizdən 5,6 faizə enmişdir. Hazırda Azərbaycanın qarşısında duran ən mühüm vəzifə yüksək həyat səviyyəsinin təmin olunmasıdır. Bu proses onunla təmin edilir ki, ölkədə yüksək səviyyədə istehsalın inkişafı təmin edilsin. Yalnız bu yolla yüksək həyat səviyyəsinə nail olmaq mümkündür.

Müxtəlif ölkələrin əhalisinin həyat səviyyəsindəki böyük fərqlər nə ilə izah olunur. Bu suala cavab olduqca sadədir. Bu məhsuldarlıq – bir saat iş vaxtında istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin kəmiyyəti səviyyəsindəki fərqlərə çevrilir. Belə ki, işçilərin vaxt vahidi ərzində daha çox əmtəə və xidmətlər istehsal etdiyi ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti yüksək həyat səviyyəsinə malikdir. İşçilərin vaxt vahidi ərzində əhalisi daha az məhsuldarlıqla işləyən ölkələrdə isə insanların əksəriyyəti daha sadə şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalırlar. Beləliklə, məhsuldarlığın artım sürəti ölkədə orta gəlirlərin artım sürəti ilə müəyyən olunur.

Məhsuldarlıq və həyat səviyyəsi arasındakı əsaslı qarşılıqlı əlaqə aşkar olunur, həm də burada dərin mənə vardır. Əgər məhsuldarlıq həyat səviyyəsini müəyyən edən əsas amildirsə, bunun bütün digər izahları ikincidərəcəlidir.

Məsələn, son 100 il ərzində Amerikanın həyat səviyyəsinin yüksəlməsi səbəblərini həmkarlar ittifaqlarının söyləri və əməyi minimum ödənişi barədə qanunun təsiri ilə əlaqələndirmək çox cəlbədidir. Lakin Amerika fəhlələrinin maddi

rifahının əsas səbəbi onların əməyinin yüksək məhsuldarlığı olub, bu gün də qalmaqdadır. Bəzi ABŞ şərhçiləri son illərdə əhalinin gəlirlərinin artım sürətinin zəifləməsini Yaponiya və digər ölkələr tərəfindən rəqabətin artması ilə izah edirlər. Lakin əslində bunun səbəbi ABŞ-ın özündə əmək məhsuldarlığının artım tempinin zəifləməsidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həyat səviyyəsində dəyişikliklərin tendensiyaları – əhali gəlirlərinin dinamikasından ibarətdir. Məhz sonuncular son nəticədə bazar iqtisadiyyatı şəraitində insanların tələbatlarının ödənilməsini müəyyənləşdirir. Bu zaman həmin problemin digər tərəfini də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, ev təsərrüfatlarında həyat səviyyəsi bir sıra başqa amillərdən asılı olur. Bunlardan – əvvəl yığılmış əmlak, daşınmaz əmlakın həcmi, ev təsərrüfatında həyat tərzii və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Əhalinin gəlirləri baxımından həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi – yaşayış minimumunun göstəricisi vasitəsilə həyata keçirilir.

Yaşayış minimumu – insanın sağlamlığının və həyat fəaliyyətinin saxlanılması üçün zəruri olan maddi nemətlər və xidmətlər istehlakının minimum tərkibi və strukturunun göstəricisidir.

Yaşayış minimumunun kəmiyyəti özündə ərzaq məhsullarlarının minimum dəstini, həmçinin, qeyri-ərzaq əmtələri və xidmətlərinə xərcləri, vergilər və büdcəsi aşağı olan ailələrin büdcələrinin bu məqsədlərə xərcləri strukturuna müvafiq məcburi ödənişləri ehtiva edən istehlak zənbilinin dəyərinin qiymətləndirilməsidir.

Yaşayış minimumunun kəmiyyəti – minimum yol verilən səviyyədə ən vacib nemətlər və xidmətlərin istehlak normativlərinin tətbiqi ilə aşağı gəlirlərin mütləq göstəricisidir.

Minimum ərzaq məhsulları, qeyri-ərzaq əmtəə və xidmətlər dəsti aşağıdakılar nəzərə alınmaqla müəyyən olunur:

- minimum istehsal həcmi və insanın sağlamlığının qorunması, həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan əmtəə və xidmətlərin siyahısı üzrə elmi tövsiyyələr;

- aztəminatlı ailələrdə ərzaq məhsulları, qeyri-ərzaq əmtəə və xidmətlərin faktiki istehlak həcmi;

- əhalinin gəlir səviyyəsini, tərkibini və cins – yaş strukturunu, ailənin böyüklüyü və strukturunu, dövlətin ölkə səviyyəsində və region səviyyəsində əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək üzrə maliyyə imkanları;

- respublikanın subyektlərində ərzaq məhsulları, qeyri-ərzaq əmtəə və xidmətlərinin istehlakında təbii-iqlim şəraitləri, milli ənənələr və yerli özəklərlə müəyyən edilən obyektiv fərqlər.

Həyat səviyyəsi və keyfiyyətinin ölçülməsinin daha bir göstəricisi – insanın inkişaf indeksi və ya insan potensialının inkişaf indeksidir (İPIİ). O, üç parametrdən – qarşıdakı həyatın orta gözlənilən uzunluğu (uzunömürlülyün baza göstəricisi), savadlığın baza göstəricisi (15 və daha yuxarı yaşda olanlar arasında savadlıların payı, həmçinin, təhsilə cəlb olunmasının əhatəlik göstəricisi) çıxış edərək hesablanır.

BMT – tərəfindən 1990-cı ildən hesablanan bu indeks müxtəlif ölkələrdəki həyatın keyfiyyətinin nisbi xarakteristikasını verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş sosial müdafiə sisteminin olması – müasir inkişaf etmiş dövlətlərin əlamətidir.

Həmin ölkələrində – bu sistem öz ifadəsini vətəndaşların sosial dəstəklənməsinə, onların təminatlarının verilməsinə, sosial yardım və dəstəklənməsinə yönümlənmiş institutlar və tədbirlər sistemində tapır. Bu tədbirlərə səbəb ölkə vətəndaşları üçün müxtəlif növ risklərin xoşagəlməz nəticələri aradan qaldırılır. Cəmiyyətdə sosial sabitliyin dəstəklənməsi təmin edilir.

Bu dövlətlərdə müxtəlif sosial müdafiə sistemləri tətbiq olunur. Sosial müdafiənin – xarakteri və tədbirlər sistemi milli iqtisadi sistemin tipindən asılıdır.

Milli sosial müdafiə modeli – uzunmüddətli tarixi inkişafın məhsuludur. O, yalnız iqtisadi amillərin təsiri altında deyil, həm də siyasi diskussiyaların, muzzdlu işçilərin öz hüquqlarını müdafiə etməsinin təsiri altında formalaşmışdır.

Qərb ölkələrində – sosial müdafiə sisteminin formalaşmasına – sabiq sosialist dövlətlərinin əhaliyə sosial təminatlar verməsi sahələrdəki nümunəsi böyük təsir göstərmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatda və rəsmi materiallarda sosial müdafiənin müxtəlif tərifləri verilir. Bu, birinci növbədə, sosial müdafiə tədbirlərinin olduqca rəngarəng olması ilə bağlıdır. O, faktiki olaraq bütün kateqoriyalardan olan vətəndaşları əhatə edir və özündə çoxlu miqdarda yardım və təminat formalarını ehtiva edir. İkincisi, müxtəlif sosial müdafiə yönümləri arasında sərhədlər həm formasına, həm də mənbələrinə görə müəyyən dərəcədə şərtidir. Bir sosial müdafiə yönümünə aid edilə biləcək ödənişlər bir sıra hallarda daha geniş səciyyə daşıyır və eyni zamanda sosial müdafiənin bir neçə başqa yönümləri üzrə məsələləri həll edirlər.

Müxtəlif ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatların materiallarında – terminologiyanın vahid dərki əldə olunmuşdur. Bu anlayışın təkamiülü – müdafiə tədbirlərinin sadalanmasından sosial müdafiəyə yönümlənmiş bütün tədbirlər kompleksinin ümumiləşdirilmiş tərifinə qədər yol keçmişdir. Bununla belə, sosial təhlükəsizlik, sosial müdafiə kimi anlayışlarından geniş istifadə edilir. Özü də Avropa İttifaqının materiallarında sonuncu termindən daha çox istifadə olunur.

Sosial müdafiə sisteminin məzmunu, yönümləri və rolu haqqında məsələnin həllində cəmiyyətin sosial dayanıqlığının bütövlükdə saxlanılma sistemində onun yerindən çıxış etmək lazımdır. Bu baxımdan, aydın olur ki, əgər sosial əmək münasibətləri – sosial dayanıqlığa iqtisadi prosesin əsas səviyyəsində işə götürülənlər və işçilər müəyyənleşdirir. Gəlirlər və həyat

səviyyəsi mövqeyindən yanaşma sabitliyin dəstəklənməsinin mənbələri, strukturu və imkanlarını səciyyələndirirsə, əhalinin sosial müdafiəsinin isə öz tədbirlərinin rolu başqadır.

Sosial müdafiənin – cəmiyyətdə sosial dayanıqlığı dəstəklənməkdə roluna görə o, eyni zamanda ziddiyyətləri azaltmağa və sosial-əmək münasibətlərinin və sosial-əmək münasibətlərinin xoş olmayan nəticələrini, gəlirlərin bölgüsündəki çatışmazlığını minimumlaşdırmağa bu, yaxud digər səbəblərdən əmək fəaliyyətinə qoşulmayan və ya qoşulmamış şəxslər üçün nemətlərə əlverişliyə təminatı təmin etməyə imkan yaradır.

Sosial müdafiənin rolu və əsas funksiyalarından çıxış edərək onun aşağıdakı əsas istiqamətlərini fərqləndirmək olar. Buraya:

- sosial sığorta;

- sosial yardım.

- minimum sosial təminatların təmin edilməsi istiqamətlərini aid etmək gərəkdir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın düyün nöqtəsi olan iqtisadi artım anlayışı müasir dünyada məhsul istehsalçılarından tutmuş onu istehlak edənlərə qədər hamını düşündürür. Çünki bu gün də hər hansı məhsulun necə istehsal olunması, onun neçəyə başa gəlməsi, ona sərf olunan xərclərin nə qədər aşağı salınması hamısı düşündürür.

Bu baxımdan da, məhsul buraxılışının hansı amillərin verimi ilə artması hədudsuz tələblərin və resursların məhdudluğu şəraitində ön plana keçir. Eyni zamanda, məhsul istehsalı üçün zəruri olan məsrəflərin azalması və ya çoxalmasını üzə çıxarmaq, onların meylinə təsir göstərən tələbləri araşdırmaq, alınan nəticənin həm səmərəlilik, həm də gəlirlərin əldə olunmasındakı yerini müəyyənləşdirmək istehlak imkanları və əhalinin həyat səviyyəsi prinsipinin vacib problemlərindəndir.

Məhsuldarlıq və gəlirlərin səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə dövlət proqramlarında nəzərə alınmalıdır. Siyasətçilərin

bu və ya digər tədbirlərin həyat səviyyəsinə təsiri barədə boşboğazlıqlarını eşitdikdə, özünüə bu sualı verin: təklif edilən proqram əmtəə və xidmətləri istehsal etmək qabiliyyətinə necə təsir edəcək. Yüksək həyat səviyyəsinin bünövrəsi məhsuldarlığın artmasıdır və deməli, işçilərin təhsil, qabaqcıl texnologiyalar, əmək vasitələri və alətləri əldə etmək imkanını təmin etməkdir.

Onu da qeyd edək ki, son onillikdə ABŞ ictimaiyyəti və iqtisadçılarının müzakirələri, əsasən dövlət büdcəsinin kəsiri hökumətin xərclərinin gəlirləri üstələməsi mövzusunda aid edilir. Sonradan görünür ki, büdcə kəsirinin ölçüləri barədə narahatçılıq əsasən onun məhsuldarlığa mənfi təsir etməsinin qavranılması ilə bağlıdır.

Əgər dövlətə büdcə kəsirini maliyyələşdirmək zəruridirsə, o bunu istiqrazlar vasitəsilə edir. Tələbənin kollecdə təhsil haqqını ödəmək üçün, yaxud yeni zavodun tikilməsinin maliyyələşdirilməsi üçün firmanın bankdan kredit götürməsi halında olduğu kimi.

Bunun da nəticəsində digər istifadəçilər üçün əldə etmək imkanı olan pul vəsaitlərinin miqdarı azalır.

Beləliklə, büdcə kəsiri həm insan kapitalına (tələbənin təhsilinə), həm də fiziki kapitalla (firmanın istehsalı) investisiyaların məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bir halda ki, bu gün investisiyaların azaldılması sabah məhsuldarlığın aşağı düşməsi deməkdir, deməli, büdcə kəsiri əhali gəlirinin artım sürətinə mənfi təsir göstərir.

İqtisadi ədəbiyyatda həyat səviyyəsi, mahiyyətə insanın yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərinə əhalinin tələblərinin təmin olunması, ödənilməsi deməkdir.

Prof. Ə.Babayevin qeyd etdiyi kimi, əhalinin məcmu gəlirini insanların rifah halının göstəricisi, əldə etdiyi gəlirləri ilə bu və ya digər ölkədə həyat səviyyəsinin əsasını təşkil etdiyini nəzərdə tutaraq yazır: «Bundan əlavə, həyat səviyyəsi ölkənin iqtisadi inkişafının ümumi səviyyəsindən, dövlətin

həyata keçirdiyi sosial proqramların reallaşdırılması imkanlarından asılıdır».¹

Beləliklə, iqtisadiyyatın gücləndirilməsinə və xalqın rifahının yüksəldilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

«Azərbaycanda bir nəfər də olsun yoxsul insan yaşamamalıdır» deyən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ötən 10 ildə «sosial dövlət» konsepsiyasını uğurla həyata keçirmişdir. Yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilən sosial-iqtisadi siyasətin başlıca istiqamətləri olaraq 2003-cü 2005-ci illər ərzində ölkədə ümumi makroiqtisadi sabitlik qorunmuş, dinamik iqtisadi artım təmin edilmiş, inflyasiya və milli valyutanın məzənnəsi məqbul səviyyədə saxlanılmışdır. «2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət proqramı» təsdiqlənmişdir. Nəticədə 2009-cu ildə yoxsulluğun səviyyəsi (0, 9, 2009-2010-cu ildə isə 9,1 faizə enmişdir. 2012-ci ildə bu rəqəm 6, 2013-cü ilin birinci yarısında 5,6 faiz təşkil etmişdir. Hazırda Azərbaycanda bütün sosial-iqtisadi göstəricilər kimi, orta aylıq əməkhaqqının da dəfələrlə artımı baş vermişdir. 2003-cü ildə orta aylıq əməkhaqqı – 78 man. səviyyəsində idisə, 2013-cü ilin birinci yarısına – 408,8 man. təşkil etmişdir. Digər fəaliyyət növlərilə müqayisədə – mədənçixarma sənayesində, maliyyə və sığorta fəaliyyətində, peşə, elmi və texniki fəaliyyət sahələrində informasiya və rabitədə, tikintidə, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi sahəsində çalışanlar daha çox orta aylıq nominal əməkhaqqı almışlar. Hazırda Azərbaycan orta aylıq əməkhaqqı səviyyəsinə görə MDB-də Rusiya və Qazaxstandan sonra 3-cü yeri tutur.

İstənilən ölkənin sürətli və hərtərəfli tərəqqisini şərtləndirən mühüm amillərdən biri ədalətli sosial strukturun – iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq istər fərdi, istərsə də

¹ İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı: “Çaşıoğlu”, 1999. S.499-500.

toplum halında əhalinin layiqli həyat səviyyəsinin təminatından irəli gəlir.

İnkişafın əsas məqsədi kimi cəmiyyətdə əhalinin yüksək rifah halının ön plana çıxarılması maddi nemətlərin ədalətlik prinsipi əsasında bölüşdürülməsi, əhalinin etibarlı və davamlı sosial müdafiəsinin təmini bazar sistemi şəraitində dünya ölkələri qarşısında duran ciddi problemlərdən biridir.

Odur ki, müasir dövrdə möhkəm potensial üzərində qurulmuş daxili makroiqtisadi dayanıqlı sabitliyə, əmin-amanlığa və firavanlığın bərqərar edilməsinə, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirən mühüm problemlərdən biri də sosial sferada həyata keçirilən səmərəli dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanaraq yerinə yetirilməsidir.

Sosial sahədə dövlət tərəfindən həyata keçirilən və əhalinin sosial mühafizəsinə xidmət edən əsas tədbirlər sırasına təhsil, səhiyyə, ekoloji problemlərin həllinə yönəldilmiş irihəcmli proqramların işlənilib hazırlanması, əhalinin sosial mühafizəsi və sosial təminat (istehlak büdcəsinə uyğun olaraq əməkhaqqının və pensiyaların minimum səviyyəsinin təmin edilməsi, inflyasiyanın sürətinə uyğun olaraq gəlirlərin indeksləşdirilməsi və s.) mexanizminin formalaşdırılması aspektləri daxildir. Sosial siyasətin tərkib hissələrindən biri kimi iş qüvvəsinin məşğulluğu sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlər ölkəyə iş qüvvəsi axımını məhdudlaşdırmaq, iş həftəsinin uzunluğunu azaltmaq və işçinin vaxtından əvvəl təqaüdə göndərmək, əlavə iş yerləri açmaq, işsizliyə görə müavinət vermək və s. aiddir. Bu problemin həllində «Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğu haqqında» Konstitusiyaya Qanununun qəbul edilməsi ölkədə bu sahədəki uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasına imkan yaratmışdır. Bu, həm də bazar iqtisadi sisteminin tələblərindən irəli gələn qanunauyğun prosesdir. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin səmərəli tam və ortimal məşğulluğunun təmin edilməsi yollarının müəyyən olunmasına yanaşma metodları mahiyyətcə tamamilə yeni məzmun kəsb edir.

İstehsal imkanları və əhalinin həyat səviyyəsi prinsipinə əsasən sosial problemlərin stabilliyi, sözsüz ki, sivil dövlətlərin ictimai quruluşunun idealıdır. Bunu təmin etməyin əsas üsullarından biri cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən sosial ədalət prinsipinin mahiyyəti fərqli başa düşülsə də, həmişə ictimai məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesi ilə şərtlənən iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqələndirilir.

Liberalizmin nümayəndələri A.Smitin individin öz bacarığı, kapitalı ilə başqa şəxsin, qrup şəxslərin bacarığı və kapitalı ilə sərbəst rəqabət aparması haqqında ideyasını müdafiə edərək, sərbəst seçimin zəruriliyini və mülkiyyətin özgəninkiləşməsinə təkid edirlər. Onlar hesab edirlər ki, ədalət bazarın özü tərəfindən təmin olunmalıdır. Ədalətliyin özünü isə hər bir istehsal amili sahibinin gəlirlərinin həmin amildən əldə etdiyi son məhsula uyğun olmasında görürlər. Onlar gəlirlərin yüksək təminatlı təbəqələrin gəlirlərindən aztəminatlı təbəqələrin gəlirlərinə yenidən paylanması məsələsini, ümumiyyətlə ortaya qoymurlar.

F.Mustafayev qeyd etdiyi kimi: «Pouls doktrinasının mərkəzində ən az təmin olunan şəxslərin yararlanmasının maksimallaşdırılması, buradan da dövlətin ən imkansız üzvlərinin vəziyyətinə görə məsuliyyət daşması ideyası durur».¹

Göründüyü kimi, cəmiyyət gəlirlərin tam bərabərləşməyə qədər yenidən bölgüsünə möhtacdır. Ədalətli ancaq o diferensiasiya hesab edilə bilər ki, nisbi iqtisadi bərabərsizlik cəmiyyətin ən kasıb təbəqələrinin daha yüksək mütləq həyat səviyyəsinə nail olunmasını təmin etsin.

Q.Menkyunan «Ekonomiksin prinsipləri»ndə qeyd etdiyi kimi, iqtisadiyyatda gəlirlərin bölüşdürülməsinin bir neçə təsvir üsulları məlumdur. Onlardan biri gəlirləri əldə edən ailələrin (faizlərdə ifadə olunmuş) nisbəti haqqında alınmış məlumatlardır. Aldığımız göstəricilər iqtisadiyyatda ümumi

¹F.Mustafayev. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı: "Elm", 2008. S.401.

gəlirin bölüşdürülməsi bərabərliyini qiymətləndirməyə imkan verir.

Yeri gəlmişkən, sosial ədalət prinsipinin müəyyən edilməsinə bu və ya digər yanaşma dövlətin iqtisadi seçim modelinin formalaşmasında təməl şərtlər kimi onun quruluşunun çoxcəhətli variantlarını müəyyən edir. Məsələn, Amerika modeli sahibkarlıq təşəbbüslərinin hərtərəfli həvəsləndirilməsinə, əhalinin ən fəal hissəsinin varlanmasına əsaslanır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin aztəminatlı qrupunun isə qismən güzəştlər və müavinətlər hesabına məqbul həyat səviyyəsi təmin olunması nəzərdə tutulur. Bu modeldə (Amerika modelində) sosial bərabərlik məsələsi ümumiyyətlə qoyulmur.

Yapon modeli əhalinin həyat səviyyəsinin (o cümlədən, əməkhaqqının) müəyyən qədər əmək məhsuldarlığının artımından geri qalması ilə xarakterizə olunur. Burada, əhalinin təbəqələşməsinə heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bu model ancaq cəmiyyətin ictimai şüurunun kifayət qədər yüksək olduğu, millətin mənafeələrinin konkret fərdlərin mənafeələrindən yüksək tutulduğu, əhalinin ölkənin gələcək çiçəklənməsi naminə müəyyən maddi qurbanları qəbul etməyə hazır olduğu şəraitdə mümkündür.

İsveç modeli milli gəlirin əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi hesabına əmlak bərabərsizliyinin azaldılmasına yönəldilən güclü sosial siyasətlə fərqlənir. Dövlət xərclərinin ən azı yarısı sosial məqsədlərə yönəldilir. Belə vəziyyət ancaq yüksək vergitutma normalarının tətbiq edilməsi şəraitində mümkündür.

Bu model istehsal funksiyasının bazar rəqabəti əsasında fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrin üzərinə, yüksək həyat səviyyəsinin və infrastrukturunun əkslər ünsürlərinin (nəqliyyat, elmi-tədqiqat, təhsil, sosial sığorta da daxil olmaqla) dövlətin üzərinə qoyulması ilə əlaqədar «funksional sosiallaşma» modeli adlanır.

Real kapitalın çatışmazlığı və struktur disproporsiyalarının yaranması (monetar nəzəriyyə) və gəlirlərin düzgün bölüşdürülməməsi nəticəsində yarımçıq tələbin formalaşması (yarımçıq istehlak nəzəriyyəsi) ilə əlaqədar böhranın meydana çıxması – sosial cəhətdən düzgün qəbul edilən iki növ davranışın izahı ilə bağlıdır. Bunlardan:

- o halda nəzərdə tutulur ki, cəmiyyət həddən artıq istehlakdan imtina etməli və gəlirlərin bir hissəsini investisiya üçün yığmalıdır («toplamalıdır»); bu halda yığılmış (toplanmış) vəsaitlərin istehlak məqsədləri üçün yenidən bölgüsü zəruri hesab edilir;

- əldə olunmuş gəlirin hamısının istehlakı sosial sayılır, yığma isə tələbin azalması və satış bazarlarının daralması kimi baxılır; vəsaitlərin istehlak məqsədilə izafi gəlirə malik varlıqlardan az istehlak edən kəsiblərə yenidən bölüşdürülməsi məqsədi kimi irəli sürülür.

Deməli, bundan ötrü, gəlirlərin aztəminatlıların xeyrinə bölüşdürülməsini təmin edən mütərəqqi vergiqoyma siyasəti və onun instusional forması – bütün «artıq zərurətləri» həm bir-başa maliyyələşdirmə kanalları, həm də pul axınlarını sosial ehtiyatlara yönəldən sosial təminat sistemi vasitəsilə özündə akkumulyasiyaedən dövlət büdcəsi ən yaxşı üsul hesab edilir.

Belə siyasət – iqtisadi cəhətdən məqsədyönlü və sosial cəhətdən ədalətli hesab olunur.

Odur ki, istehsal imkanları və əhalinin həyat səviyyəsi prinsipi iqtisadi nəzəriyyənin ən mühüm prinsiplərindən biri olub, hər bir dövlətin qarşıya qoyduğu mühüm vəzifələrdən biri kimi ölkə əhalisinin yüksək həyat səviyyəsinin və tərzinin təmin edilməsindən ibarətdir. Yüksək həyat səviyyəsi və tərz isə, öz növbəsində, əhalinin maddi və mənəvi, eləcə də sosial tələbatlarının ödənilməsi prosesi ilə xarakterizə olunur.

Hər bir ölkənin sosial sahəyə dair apardığı siyasətin əsas prioritet istiqaməti əməkhaqqı ilə bağlıdır.

Azərbaycanda bütün sosial-iqtisadi göstəricilər kimi orta aylıq əməkhaqqının da dəfələrlə artımı baş vermişdir. 2003-cü

ilin göstəricilərinə əsasən respublikamızda orta aylıq əməkhaqqı son on il ərzində ölkədə aparılan genişmiqyaslı iqtisadi islahatlar, özəl sektorun inkişafına ciddi təkanverən dövlət proqramları və qəbul edilən qanunlar, prezident fərmanları, iqtisadi rəqabət mühitinin yaxşılaşması, xüsusən qeyri-neft sektorunun inkişafı sayəsində orta aylıq əməkhaqqı ilbəl artmışdır. 2003-2012-ci illərdə Azərbaycanda orta aylıq əməkhaqqı 5 dəfədən çox artmışdır. Azərbaycanda əməkhaqqı sahəsində aparılan siyasətin başlıca məqsədi – insanların rifahının yaxşılaşmasından, əməkhaqqı ödənişi sahəsində bazar iqtisadiyyatı şəraitində müvafiq tənzimləmə mexanizminin yaradılmasından ibarətdir.

Müstəqillik illərindən başlayaraq Azərbaycanda həyata keçirilən sosial (əmək) siyasətinə nəzər yetirdikdə görürük ki, keçmiş SSRİ dövründə qəbul edilən qərarlar əsasında əməyin ödənilməsi sistemi və aidiyyəti tənzimləmə mexanizmləri müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitinə (bazar qanunlarının və mexanizminin tələblərinə) uyğun deyildir. Bu səbəbdən də yeni bazar iqtisadi sisteminin tələblərinə cavab verən, milli əmək siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədəmüvafiq olmuşdur. Bunun üçün yeni qanunvericilik bazası büdcədən maliyyələşdirilən ayrı-ayrı sahələrdə çalışan işçilərin əməkhaqqının artırılması barədə müxtəlif dövrlərdə sərəncam, fərman və qərarların qəbulu da bunu təsdiq edir.

Deməli, istehsal imkanları və əhəlinin həyat səviyyəsi prinsipinə əsasən iqtisadi nəzəriyyə elmi hər bir amilin (əmək, kapital, torpaq), onun gətirdiyi gəlirin mahiyyətində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinin müqayisəli təhlilinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu tamamilə təbiidir. Çünki məhdud istehsal imkanları şəraitində bütün nemətlərin mənbəyi və yaradıcısı olan əmək ilkin istehsal amilidir. Onun gətirdiyi gəlirin kəmiyyəti bir çox amillərlə bağlıdır. Belə ki, işçi təhsil alanda, onun gəlirinin kəmiyyətini xeyli dərəcədə seçdiyi fəaliyyət növü müəyyən edir. Əgər o, proqramçı işinə düzəlsə,

avtodayanacaqdoldurma işçisindən çox əməkhaqqı alır. Bunu heç bir qanun və etik prinsip müəyyən etmir.

Adi bir işçinin gəliri nəhəng iqtisadi panoramada çox kiçik damladır. Təsəvvür edin ki, hələ 1999-cu ildə ABŞ əhəlisinin məcmu gəliri 8 trilyon dollara yaxın olmuşdur. Amerikalıların bu gəliri müxtəlif daxilolmalardan əmələ gəlmişdir. Gəlirlərin $\frac{3}{4}$ hissəsi əməkhaqqı və əlavə güzəştlər formasında əldə olunmuşdur. Yerdə qalan hissəsi – torpaq sahiblərinin, avadanlıq, bina, qurğu və s. kimi kapital mülkiyyətçilərinin gəlirləri, yəni renta, mənfəət və faiz formasındadır.

Bütün məsələlərə – yəni həyat səviyyəsini müəyyən edən amillər: mülkiyyət hüquqi, gəlir səviyyəsi, məhsuldarlıq səviyyəsi, ixtisaslaşdırma və texnoloji imkanlar iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri baxımından yanaşsaq tələb və təklifin müqayisəli təhlilinə əsaslanmaqla: əmək, torpaq və kapitalla əsasən fəhlələri, torpaq sahiblərini və kapital mülkiyyətçilərini müəyyən etmək olar. Beləliklə, qarşıya qoyulan məsələləri cavablandırmaq üçün həmin xidmət bazarlarına təqdim olunanların xarakterik cəhətlərini təhlil etmək lazımdır.

Bu məqsədlə də, hər şeydən əvvəl, istehsal amilləri təhlilinin nəzəri əsaslarına diqqət yetirmək tələb olunur. Məlumdur ki, istehsal amilləri dedikdə – əmtəə və xidmətlər istehsalı üçün istifadə olunan resurslar, yəni əmək, torpaq və kapital başa düşülür. Bu halda proqram təminatının hazırlanması ilə məşğul olan müəssisə yeni kompyuter proqramını yaradır və proqramçıların vaxtından (əmək), binanın yerləşdiyi fiziki məkandan (torpaq), bina və kompyuter avadanlığının özündən (kapital) istifadə edir. Eynilə yanacaqdoldurma məntəqələri isə benzin satır. Bu zaman işçilərin vaxtından (əməkdən), fiziki məkandan (torpaqdan), çən və nasosdan (kapital olan) istifadə olunur ki, bu istehsal amilləri bazarı – əmtəələr bazarına xeyli oxşasa da, onlar bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malik olur.

Odur ki, istehsal amillərinə tələb ilkin tələbdir və firmanın (müəssisənin) istehsal amillərinə tələbinə müəyyən əmtəə istehsalının həcmi haqqında qəbul olunan qərarlardan irəli gəlir. Bu proqramlara tələb proqramın təminatı təklifi planı ilə, avtoyanacaq doldurma stansiyası işçilərinə tələb isə benzin təklifi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Göründüyü kimi, burada tələbin determinatını təhlil edərək, rəqabətdə olan və maksimum mənfəət əldə etməyə çalışan müəssisənin istehsal amillərinin zəruri həcmi haqqında qəbul etdiyi qərarı nəzərdən keçirsək, öncə təhlil əməyə olan tələbin öyrənilməsindən başlayır. Bu onu göstərir ki, əmək bazarının fəaliyyəti prinsipləri başqa istehsal amilləri bazarlarında da bilavasitə istifadə olunur. Bu baxımdan da, əhəlinin həyat səviyyəsi və əmək məhsuldarlığı, məhsuldarlığın dünya ölkələrinin həyat səviyyəsindəki fərqlərin meyarı kimi açıqlanmasını tələb edir.

Ekonomiksin ön prinsiplərindən birində deyilir ki, əhəlinin həyat səviyyəsi – əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyətindən asılıdır. Əmək bazarının təhlili bunun ədalətli olduğunu təsdiq edir. Xüsusilə, əməyə tələbin təhlili göstərir ki, əməkhaqqı əməyin son məhsulunun dəyəri ilə müəyyən edilən məhsuldarlığa bərabərdir. Başqa sözlə desək, yüksək əmək məhsuldarlığına qabil olan işçilər çox əməkhaqqı alırlar. Əmək məhsuldarlığı aşağı olan fəhlələrin isə muzu az olur. Bu qayda əməkçilərin həyat səviyyəsinin daim yüksəldilməsinin açarıdır. Belə ki, ABŞ-da əmək məhsuldarlığının artması və əməkhaqqının dinamikası haqqında bəzi məlumatlara görə: 1959-cu ildən 1997-ci ilə qədər bir saatda istehsal edilən əmtəənin kəmiyyəti ilə müəyyən olunan məhsuldarlıq təqribən ildə 1,8 faiz artmışdır. Həmin artım tempi ilə məhsuldarlıq hər 40 ildə 2 dəfəyə qədər yüksəlir. Nəzərdən keçirilən dövrdə isə əməkhaqqının artım tempi də 1,7 faiz təşkil etmişdir.

1973-xü ildən sonra ABŞ-da məhsuldarlığın artım tempi ildə 2,9-dan 1,1 faizədək azalmışdır. Bu da əməkhaqqının 1,9

faiz aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Bu, o deməkdir ki, müasir fəhlə öz valideynlərindən daha yüksək həyat səviyyəsinə nail olmaq imkanına malikdir.

Məhsuldarlığın artım tempinin 1,8 faiz ləngiməsi əhəmiyyətsiz görünə bilər. Lakin onun dəyişmədən bir neçə il üçün hesablanması sayəsində nəzərəcarpacaq dərəcədə artım baş verir. Əgər ABŞ-da məhsuldarlıq və əməkhaqqı həmin tempə artsa, müasir fəhlələrin əməkhaqqı indikindən 50 faiz yüksək olardı.¹

Deyilənlərdən məlum olur ki, məhsuldarlığın artması 1980-ci ildən 1992-ci ilədək hər il adambaşına ÜMM-un dəyişmə səviyyəsi kimi müəyyən edilmişdir. Əməkhaqqının artması isə 1980-ci ildən 1991-ci ilə kimi sənayedə bir işçiyə düşən əməkhaqqının hər il dəyişməsi kimi müəyyən olunmuşdur.

Məhsuldarlıq dünya ölkələrinin həyat səviyyəsindəki fərqlərin meyarı kimi Cənubi Koreya, Qonqonq və Sinqapurda əmək məhsuldarlığının artması əməkhaqqının artmasından üstün olmuşdur. Meksika, Argentina və İranda əməkhaqqının azalma tempi məhsuldarlığın azalma tempini üstələmişdir (ABŞ hardasa ortada görünür). Burada əmək məhsuldarlığının beynəlxalq standartlara görə artımı və əməkhaqqının artımı orta səviyyədə görünür. Nə üçün müxtəlif ölkələrdə məhsuldarlığın və əməkhaqqının tempi bu qədər fərqlidir. Bu suala tam cavab vermək üçün uzunmüddətli dövrdə iqtisadi artımın təhlili tələb olunur. Buna baxmayaraq, qısaca olaraq məhsuldarlığın üç əsas amilini qeyd etmək olar:

- fiziki kapital – bunlarda çoxlu miqdarda avadanlıqların olması;
- insan kapitalı – işçilərin yüksək təhsil səviyyəsinin olması;
- texnoloji bilik – işçilərin yüksək texnologiyaya yiyələnməsi.

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. S.176-178.

Bütün bunlar – fiziki kapital, insan kapitalı və texnoloji bilik məhsullarlıqda, əməkhaqqında və həyat səviyyəsindəki fərqlərin çoxunun mənbəyidir.

Məhsuldarlıq həyat səviyyəsindəki fərqlərin meyarı kimi, maddəli işçilərin sayı və onun əməkhaqqının kəmiyyətinə təsiri müəssisənin qərarlar qəbul etmə prosesini nəzərdən keçirməklə, zəruri olan başqa istehsal amillərinin kəmiyyətini qabaqcadan müəyyən edilməsini də nəzərə almaq vacibdir. Məsələn, müəyyən növ məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşan müəssisə məhsul yığımına xeyli vaxt qalmış müvafiq sayda (əmək, torpaq və kapital) hazırlıq işi görülməlidir. Burada əmək və torpaq anlayışlarının əhəmiyyəti aydın olsa da kapitalın müəyyən edilməsi də bir o qədər mürəkkəbdir. Buna görə də iqtisadçılar «kapital» terminin işlətdikdə istehsalda istifadə olunan – avadanlıq, bina və qurğuları nəzərdə tuturlar.

Yəni, kapital keçmişdə istehsal edilən və yığılan, indi yeni məhsullar və xidmətlər istehsalı üçün istifadə olunan nemətlərdir.

İstehsal prosesində istifadə edilən torpaq və kapital istehsal amillərinin sahibinə gətirdiyi gəlir – torpağın və yaxud kapitalın alış qiyməti hansısa subyektin müəyyən vaxtda konkret istehsal amillərinin mülkiyyətçisinə almaq və yaxud da istifadə etmək üçün ödədiyi pul məbləğidir.

Torpaq və kapitala görə tələb əməyə olan tələb kimi müəyyən edilir. Bu halda fəaliyyəti torpaq və kapital ilə bağlı olan firma (müəssisə) istifadə olunan istehsal amillərinin kəmiyyətini o həddə qədər artırır ki, son məhsulun dəyəri onların qiymətilə bərabərləşir ki, bu zaman hər bir istehsal amilinə tələb onun son məhsuldarlığını əks etdirir. Beləliklə, hər bir istehsal amilinin (əmək, torpaq və kapitalın) gətirdiyi gəlir onların istehsal prosesində verdiyi xeyrin dəyərində bərabər olur. Buna görə torpaq və ya kapital alqısının müvazinatlı qiyməti həm onların son məhsulunun cari dəyərindən, həm də göstərilən və gələcəkdə üstünlük kəsb edən son məhsulun dəyərindən asılıdır.

Deməli, əmək, torpaq və kapital kimi istehsal amillərinin qiyməti həmin amillərin son məhsulunun dəyərinə bərabər olur. Bu halda istənilən amilin məhsulunun son dəyəri, öz növbəsində, onun mümkün kəmiyyətindən asılıdır. Təklif olunan amillərin həddindən çox olması üzündən gəlirin azalması son məhsulun az, müvafiq olaraq qiymətin də aşağı olması ilə xarakterizə edilir. Təklif olunan məhdud amil isə yüksək son məhsulda və yüksək qiymətdə özünü göstərir və nəticədə, amil təklifi azalanda onun müvazinətli qiyməti artır.

İstənilən amil təklifinin dəyişməsi başqa istehsal amillərinin də bazarına təsir göstərir. Çox hallarda istehsal amillərindən birgə istifadə edilir. Beləliklə, hər bir amilin məhsuldarlığı istehsal prosesi üçün zəruri olan başqa amillərin kəmiyyətindən asılıdır. Nəticədə istənilən amil təklifinin dəyişməsi yerdə qalanların gəlirlərindəki dəyişməni göstərir. Deməli, hər hansı bir istehsal amili təklifini dəyişən hadisə bütün amillərin gəlirlərinin dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. İstənilən amil gəlirinin dəyişməsinə onun son məhsuluna təsir edən hadisənin təhlilinin köməyi ilə müəyyən etmək olar.

Həyat səviyyəsinin artırılmasında həmkarlar ittifaqının və minimum əməkhaqqının yüksəldilməsinin rolu tədqiq və təhlil edilərkən işçilər arasında əməkhaqqındakı fərqlərin tədqiqatının əksəriyyəti əmək bazarının tarazlığı modelindən istifadəyə əsaslanır. Bu modelə görə əməkhaqqı elə şəkildə düzəldilir ki, tələb və təklifin tarazlığını təmin etmiş olsun. Lakin belə fərziyyə həmişə ədalətli olmur. Bəzi işçilər üçün əməkhaqqı səviyyəsindən yuxarı təsir olunur. Bu səviyyədə tələb və təklif bir-birini bərabərləşdirir. Bunun üç əsas səbəbi var:

- səbəb minimal əməkhaqqı haqda qanunlardan istifadədən ibarət olub işçilərin əksəriyyəti onların təsiri altına düşmür, çünki onların bərabər əməkhaqqları qanunla təsis olunmuş minimumu ötüb keçir, lakin bəzi aşağı ixtisaslı işçilər üçün minimum əməkhaqqı haqqında qanunlar səviyyədən yuxarı gəlirləri artırır və bu səviyyə bazarın tənzimlənməsinin yoxluğu zamanı gəlirlərinə uyğun gəlir:

- əmək bazarı üzərində həmkarların hakimiyyətinin olmasıdır, həmkarlar ittifaqı əməkhaqların səviyyələri və əmək şərtləri haqda işverənlərlə danışıqlar aparən müzdli işçilər assosiasiyasını təcəssüm etdirir, həmkarlar ittifaqı cari əməkhaqlarının artırılmasına o səviyyədə nail olurlar ki, o, onların bazarın fəaliyyətinə müdaxiləsi olmadan mövcud olması mümkündür ki, ona görə tətillərin təşkili yolu ilə müəssisənin işini zəiflədə bilər;

- səmərəli əməkhaqqı nəzəriyyəsinin köməyi ilə izah olunur və bu nəzəriyyəyə görə hər bir müəssisəyə yüksək əməkhaqqı ödəmək sərfəli ola bilər, çünki bu işçilərin əmək məhsuldarlığının artımına səbəb olur, xüsusilə, yüksək əməkhaqqı kadr axınlarının azalmasına, işçilərin səylərinin artırılmasına nail olmağa və işə daha çox ixtisaslaşmış mütəxəssisləri cəlb etməyə imkan yaradır.

Odur ki, bərabər səviyyəni ötüb keçən əməkhaqqı hansı amillərin təsiri altında formalaşsın formalaşsın, əmək bazarına eyni təsir göstərir. Nisbi bərabər səviyyə əməkhaqlarının artması əməyin təklifini artırır və ona tələbi azaldır. Nəticədə artıq işçi qüvvəsi və ya başqa sözlə, işsizlik yaranır. İşsizliyin və onun azaldılmasında dövlət siyasətinin öyrənilməsi makroiqtisadi sferaya aid edilir və ona görə bu məqamlardan kənara çıxır. Lakin əməkhaqqının təhlili zamanı bu problemi tamamilə nəzərə almamaq yanlış olar. Əməkhaqlarındakı fərqlərin əksəriyyəti əmək bazarının bərabərliyi haqda fərziyyələrdən istifadə ilə başa düşülməsinə baxmayaraq, yenə bəzi haqlarda bərabər səviyyəni ötüb keçən əməkhaqları özünə xüsusi diqqət tələb edir.

XI FƏSİL

İNFLYASIYA SƏVIYYƏSİNDƏKİ DƏYİŞİKLİKLƏR PRİNSİPI

Burada inflyasiya səviyyəsindəki dəyişiklikləri əks etdirən prinsip aşağıdakı məsələlərin tədqiqi və təhlilini əhatə edir:

- İnflyasiya – iqtisadiyyatda həddindən artıq qiymətlərin artmasının nəticəsi kimi;
- Tədavüldə pulun miqdarının (həddindən artıq) artımı ilə inflyasiyanın baş verməsi kimi;
- İnflyasiyanın klassik nəzəriyyəsi;
- Pula olan tələb və təklif tarazlığının təmin olunması və inflyasiyanın səviyyəsindəki dəyişiklik;
- Hiper inflyasiya dövründə pul və qiymət;
- İnflyasiya tempinin dəyişməsinin məşğulluğun səviyyəsinə və istehsalın miqyasına olan təsiri;
- Uzun və qısamüddətli olan dövrlər ərzində pul-kredit siyasəti ilə inflyasiyanın templəri arasındakı əlaqə iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipi kimi şərh edilir.

Məlumdur ki, digər iqtisadi, sosial hadisələr kimi inflyasiya anlayışı da elmi araşdırmalar tələb edir. Lakin bir çox tədqiqatçılar (iqtisadçılar, filosoflar, siyasətçilər) inflyasiya proseslərinə birtərəfli yanaşaraq ondan yalnız nəticə çıxarırlar.

Prof. T.Quliyevin fikrincə «burada başlıca səbəb – problemə qeyri-ciddi, birtərəfli yanaşmadır. Şübhəsiz ki, inflyasiyadan cəmiyyətin müəyyən təbəqələri – siyasətçilər, siyasi partiyalar... elmi işçilər, nəzəriyyəçilər öz iqtisadi, siyasi, ideoloji məqsədləri, mənafeləri üçün istifadə edirlər». Onun qeyd etdiyi kimi, bu mənada inflyasiya anlayışı təkcə sadə, siyasətdənkənar adamlara, aztəminatlı əhaliyə lazım deyildir. Əslində inflyasiya heç kimə lazım deyildir (hətta məmurlara və sahibkarlara da). Əgər sahibkar inflyasiyadan haradasa müvəqqəti vaxt kəsiyində qazanırsa, nəticə etibarilə istehsal

amillərinin inflyasiyası halında alıcı kimi itirir. Dövlət məmuru vəziyyətdən asılı olaraq ya nüfuz qazanır, ya da ki, sosial gərginliklə üzləşir. Bu halda inflyasiya anlaşılmazlıq, qeyri-aydınlıq, qeyri-müəyyənlik hallarından irəli gəlir.

Odur ki, inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi iqtisadi nəzəriyyənin – «Ekonomiksin» on prinsipindən biri kimi, məşhur nəzəriyyələr (inflyasiyalı tələbat, monotorist və inflyasiyalı xərclər) inflyasiyanın qarşısını almaqla normal hala gətirmək üçün onlar əməkhaqqını dondurmağı tövsiyə edirlər.

Əslində inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi «Əməkhaqqı – qiymət» konsepsiyalı da məhz buradan irəli gəlir.

Təkcə təkrar istehsal prosesinin tsiklik xarakteri, onun dinamik bazar qanunauyğunluqları, həyatın dəyəri amilləri, «Əməkhaqqı – qiymət» spirali konsepsiyasının da qəbul edildiyi baxımdan «Əməkhaqqı – mənfəət» konsepsiyası və vacib sosial dəyərlər arxa planda qalır ki, bu halda – bu və ya digər səbəblər üzündən inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklərə qarşı kütləvi, hamılıqla mübarizə etmək tələb olunur.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklə bağlı prinsip fəsilində biz diqqətimizi inflyasiyanın – iqtisadiyyatda həddindən artıq qiymətlərin artmasının nəticəsi olduğunu, tədaviyə pulun miqdarının çox artımı ilə əlaqədar baş verməsini, inflyasiyanın klassik nəzəriyyəsi, pula olan tələb və təklif tarazlığının təmin olunması və inflyasiyanın səviyyəsindəki dəyişiklik prinsipi, hiper inflyasiya dövründə pul, qiymətlər, inflyasiya tempinin dəyişməsinin məşğulluğun səviyyəsinə və istehsalın miqyasına olan təsiri, eləcə də uzun və qısamüddətli olan dövrlər ərzində pul – kredit siyasəti ilə inflyasiyanın tempi arasındakı əlaqəyə verməli, tədqiq və təhlil edilməlidir.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə inflyasiya kateqoriyası çox, mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisə kimi hər bir milli iqtisadiyyatda ciddi problem olaraq baş verir. Bu da ölkə iqtisadiyyatında müəyyən səbəbdən yaranan və davam edən müva-

zinətliyin, yəni tələb və təklif tarazlığının pozulmasında özünü əks etdirir. Bazar iqtisadi sistemi şəraitində də təkrar istehsal prosesinin tam makroiqtisadi sabitliyinə nail olmaq mümkün deyildir. Formal iqtisadi sabitləşmədən fərqli olaraq real iqtisadi sabitləşmə ölkədə, hər şeydən əvvəl, maliyyə sabitləşməsini, valyuta kursunun, dövlət borcunun minimum həddə çatdırılmasını, büdcə kəsirinin, inflyasiyanın, məşğulluğun və minimum həyat səviyyəsinin təmin edilməsini tələb edir. Mahiyyətə sabit, dayanıqlı iqtisadi artıma keçidin ilkin təkrar istehsal şərtlərinin və şəraitinin yaradılmasının mühüm şərti olaraq müvafiq investisiya, sahibkarlıq və sosial mühütün yaradılmasını nəzərdə tutur. Məlumdur ki, iqtisadi islahatların qlobal və lokal məqsədlər sistemi formalaşdırılarkən ən başlıcası problem milli iqtisadiyyatın mövcud reallıqlar şəraitində hərəkətə gətirilə bilən, sistem daxili potensialının ümumbəşəri inkişaf meyilləri və qanunayğunluqları ilə uzlaşdırılması prinsipidir.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi – çox mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisə kimi başa düşülür. İnflyasiya anlayışı iqtisadi nəzəriyyənin öyrəndiyi makroiqtisadi problem kimi, o, il ərzində qiymətin ümumi səviyyəsinin yüksəldilməsini əks etdirir. Yəni, inflyasiya qiymətlərin orta (ümumi) səviyyəsinin yüksəlməsinə sabit meyilli olur. İnflyasiya şəraitində qiymətlərin müxtəlif növləri qeyri-bərabər dəyişir. Bəzi qiymətlər sürətlə, digərləri tədriclə, üçüncülər isə dəyişməz qalır.

Mənaca, mahiyyətə inflyasiya anlayışı – qabarma, şişmə, hədsiz artma olub, latın sözü «inflatia»dan yaranmış iqtisadi kateqoriyadır. İnflyasiya kateqoriyası bazar mexanizminin mühüm tərkib elementi olan qiymətin ümumi səviyyəsinin (il ərzində) faizlə artımını ifadə edir. Bu isə tədavi dairəsində pul tədavülü qanununun tələblərindən artıq kağız pul kütləsinin doldurulması (yığılması) sayəsində pulun artması və qiymətdən düşməsi, yəni pulun alıcılıq qabiliyyətinin azalması deməkdir. Başqa sözlə, tədavi dairəsində

əmtələrin reallaşdırılması və xidmətlərin göstərilməsi prosesi üçün tələb olunandan artıq kağız pulun dövriyyəyə buraxılması sayəsində inflyasiya prosesi baş verir. Bu da iqtisadiyyatda – istehsalla istehlak arasında mütənasibliyin pozulması ilə nəticələnir.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi – qiymətlərin həddindən artıq yüksəlməsi nəticəsində tədavüldə çoxlu pulun yığılması – onun alıcılıq qabiliyyətini azaldır və kağız pulu dəyərsizləşdirir. Yəni, onun alıcılıq qabiliyyətini əvvəlki şəraitə nisbətən qat-qat azaldır, aşağı salır. Deməli, inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər – əmtələrin qiymətinin yüksəldilməsi və göstərilən xidmətlərin bahalaşması prosesi nəticəsində pulun (manatın) alıcılıq qabiliyyətini qat-qat azaldır ki, bu da pulun dəyərsizləşdirilməsinə, yəni inflyasiyaya uğramasına gətirib çıxarır.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatında məcmu tələblə məcmu təklif arasında uzunmüddətli tarazlığın pozulması, yəni, inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi əsasında bazarda qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ayrı-ayrı ölkələrdə baş verən sosial-iqtisadi, siyasi proseslərin milli iqtisadiyyatın inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi daxili və xarici şəraitin qiymətləndirilməsi, milli mentalitetin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipinə əsasən baş verir.

Bazar münasibətləri şəraitində əmtəə-pul münasibətlərinin geniş vüsət alması – əmtəə tədavülünün tənzimlənməsi üçün tədavülə külli miqdarda pul kütləsinin buraxılmasını tələb edir. Bu əslində pulun mühüm funksiyaları (tədavül və tədiyyə) ilə əlaqədar olub, həm də bütövlükdə pul tədavülü qanununun tələblərindən irəli gəlir. Bu qanuna əsasən tədavül dairəsinə istehsal olunan əmtələrin reallaşdırılması və xidmətlərin göstərilməsi üçün zəruri miqdarda pul kütləsinin buraxılmasını tələb edir. Əgər tədavül dairəsinə buraxılan

pulun kütləsi inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən deyil, ondan çox və yaxud da azdırsa, bu halda tədavül prosesinin müvazinətliyinin pozulmasına, yəni tədavül prosesində pul tədavülü qanununun tələbindən artıq və yaxud da az pul kütləsinin yaranmasına səbəb olacaq ki, bu da hər iki halda iqtisadiyyatın normal inkişafı, onun makroiqtisadi dayanıqlı, dinamik inkişafı üçün zərərliyə. Daha çox inflyasiya səviyyəsindəki dəyişiklik prinsipinə əsasən tələb və təklif müvazinətliyinin pozulması inflyasiya prosesini gücləndirir, pul tədavülü qanununun tələbindən artıq pulun tədavül prosesinə axını nəticəsində inflyasiyanı gücləndirir. Hətta hiper inflyasiyaya səbəb olur.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən müasir dünya ölkələrinin əksəriyyəti üçün inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq inflyasiyanın sürəti ümumi makroiqtisadi göstərici kimi qalmaqdadır. Bunu nəzərdə tutaraq prof. M.Meybullayevin qeyd etdiyi kimi «Çünki inflyasiya makroiqtisadi qeyri-sabitliyi şərtləndirən göstərici olmaqla, insanların gündəlik həyat tərzində və iqtisadi fəaliyyətində müşahidə olunan davamlı proses» olduğu aydın olur.

Q.Menkyunun «Ekonomiksin prinsipləri» əsərində (dərslində) prinsip 9-da deyildiyi kimi: qiymətlər hökumət tərəfindən həddindən artıq çox pul çap edildikdə artır. Belə ki, ABŞ heç vaxt belə ağır dövr yaşamasa da inflyasiya vaxtaşırı olaraq amerikalılar üçün ciddi iqtisadi problemə çevrilir. Məsələn, 1970-ci illər ərzində ABŞ iqtisadiyyatında qiymətlərin ümumi səviyyəsi iki dəfədən çox artdı».¹

Elə buna görə də o vaxt prezident Ceroud Ford inflyasiyanı «cəmiyyətin bir nömrəli düşməni» adlandırmışdı.

1990-cı illərdə inflyasiyanın sürəti ildə 3 faizə qədəri təşkil edirdisə və bunun (inflyasiyanın səviyyəsinin) saxlanması üçün qiymətlərin artım tempinin aşağı səviyyədə saxlan-

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsiplər: Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009. S.24.

ması əksər dünya ölkələrinin siyasətçilərinin əsas məqsədlərindən biri olmuşdur.

İnflyasiyanı nə əmələ gətirir? Əksər hallarda, bu sualın cavabı – həm yüksək və həm də aşağı səviyyəli dəyişikliklər prinsipinə əsasən inflyasiyanın səbəbi eynidir: tədavüldə olan pulun miqdarının artmasını yaradır. Belə ki, hökumət çoxlu miqdarda milli pul vahidi buraxırsa, bu halda pulun dəyəri azalır, alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür və inflyasiyaya uğrayır. Yuxarıda qeyd etdik ki, prezident C.Ford inflyasiyanı «cəmiyyətin bir növrəli düşməni» adlaşdırmışdır. 1920-ci illərin əvvəllərində Almaniyada qiymətlərin artım sürəti ayda 300 faiz təşkil edirdi ki, bu zaman hər ay tədavüldə olan pulların miqdarı üç qat artırdı. Lakin ABŞ-ın iqtisadi tarixi daha az faciəli olmuşdur. Çünki təhlil göstərir ki, 1970-ci illərdə yüksək inflyasiya – milli iqtisadiyyatda pulların miqdarının artım sürətinin yüksəlməsi ilə 1990-cı illərdə aşağı inflyasiya isə onun səviyyəsinin azalması prinsipi ilə əlaqədardır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya anlayışını elmi dövriyyəyə gətirən A.Delmar olmuşdur. O, 1864-cü ildə Nyu-Yorkda təbliğat xarakterli «Xalqa xəbərdarlıq: Kağız köpüyü» yazısında bu fikri yürütmüşdür. Həmin vaxtdan bir əsrdən çox müddət keçsə də inflyasiya anlayışına «həm ənənəvi baxış, həm də müasir yanaşma tərzini formalaşmışdır».

Göründüyü kimi, ilk dövrdə inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi törənmiş olduğu nəticədən asılı olmayaraq, pul tədavülündə baş vermiş hər cür artım ilə inflyasiyanın baş verməsi arasındakı əlaqə kimi baxılırdı. Bu halda tədavül sferasında əmtəə tədavülünün və göstərilən xidmətlərin tələbatından artıq pul kütləsinin daxil olması ilə pul vahidinin (manatın) qiymətdən düşməsi, yəni alıcılıq qabiliyyətinin qat-qat aşağı düşməsi və uyğun olaraq qiymətin artması ilə nəticələnir.

Odur ki, XX əsrin ikinci yarısından sonra iqtisadi nəzəriyyə elmində inflyasiya kateqoriyasına onun səviyyəsindəki

dəyişikliklər prinsipi nöqtəyi-nəzərindən «çoxamilli» yanaşma mövqeyi formalaşmışdı. «Artıq inflyasiyaya təkcə pul fenomeni» kimi deyil, həmçinin, ümumi iqtisadi fenomen kimi baxılmışdır».¹

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişiklər prinsipinə əsasən mahiyyətə inflyasiya pul tədavülü kanallarının əmtəə kütləsinə və göstərilən xidmətlərə nisbətən dövriyyədə həddən artıq pul kütləsinin dolması nəticəsində pul vahidinin (manatın) qiymətdən düşməsi prosesi ilə qiymətlərin səviyyəsində uzun müddət yüksəlməsində müşahidə edilir.

Bu da bazar qanunlarının – ilk növbədə tələb, təklif və pul tədavülü qanunlarının tələbinin pozulmasından törəyir.

Prof. T.Quliyevin «İnflyasiyanın anotomiyası» kitabında inflyasiyanın qlobal beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə ziddiyyətli, paradoksal qaydada, istiqamətdə əlaqəsi vardır, fikrinə əsasən «bu əlaqə pozitiv və neqativ istiqamətlərdə olur. Ümumiyyətlə, ölkə daxilində olduğu kimi, beynəlxalq əlaqələrdə, münasibətlərdə də inflyasiya daha çox neqativ hallarla şərtləşir. Lakin beynəlxalq əlaqələr, münasibətlər nominal, bərabər tərəfdaşlıq qaydasında getdikcə inflyasiyanın neqativ tərəflərini xeyli dərəcədə neytrallaşdırmaq, hətta müəyyən həddi çərçivəsində ondan faydalanmaq da olar. Lakin qloballaşma, ümumiyyətlə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər şəraitində hələ ki, inflyasiyanın neqativ tərəfləri daha çox nəzərə çarpır».

Göründüyü kimi, bu dövlətlərarası münasibətlərdə özünü aşağıdakı istiqamətlərdə göstərir:

- inflyasiya şəraitində beynəlxalq ticarətdə baş verən qeyri-bərabər, proteksionist münasibətlər xeyli dərəcədə güclənir, ayrı-seçkilik halları tezləşir, kompleks, sistemli çətinliklər törənir;

¹ M.Meybullayev. Makroiqtisadiyyata giriş. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2011. S.274.

- inflyasiya kapitalin ixracı nəhəng beynəlxalq inhisarların fəaliyyəti sferalarında daha ciddi, qeyri-bərabər iqtisadi qarşılaşmalar yaradır ki, bu bir sıra hallarda siyasi hegemonluqla müşayiət olunur;

- həmin və digər səbəblərdən ölkələrarası iqtisadi əlaqələrə, normal əməkdaşlığa əngəl törədən bir vasitəyə çevrilir ki, qlobal inflyasiya xammal bazarına malik olmayan ölkələrin, həmin ölkə sahibkarlarının iqtisadiyyatına, maliyyə vəziyyətinə sarsıdıcı təsir göstərir, ona görə də qlobal inflyasiya bütün ölkələrin mənafeyinə eyni dərəcədə təsir etmir, inflyasiya prosesləri xammal ehtiyatları olan ölkələr üçün də başqa siyasi-iqtisadi problemlər yaradır;

- konkret situasiyalardan asılı olaraq ayrı-ayrı beynəlxalq təşkilatlar, şirkətlər, hətta dövlətlər inflyasiyadan öz məqsədləri üçün birtərəfli qaydada istifadə etməyə çalışırdılar;

- təxminən 100-150 il bundan əvvəlki dövrə nisbətən inflyasiyanın daha çox dünya məhsullarına, xüsusilə geniş çeşidli sənaye mallarına, ərzaq məhsulları və yanacağa sirayət etməsi hazır məhsullar və xammal bazarlarında, oxşar zonalarda spekulativ halların artması ilə müşayiət olunmuşdur ki, belə şəraitdə qiymətin əmələ gəlməsinin mühüm amilləri olan əlaqə və nisbətləri də qeyri-normal vəziyyətə düşmüşdür;

- inflyasiya necə deyirlər, beynəlmilləşmədə əksər ölkələrə sirayət edəndə, bir növ daxili və xarici qiymətlər nisbətən vahid bir proses halını alanda bu, həm də dünyəvi bir problem yaradır, dünya bazarına çıxarılan əmtəə və xidmətlərə çəkilən xərcləri artırarsa, bazarlarda qiymət nisbətlərini pozur, dağıdır, hazır məmulatların qiymətləri ilə xammalın qiyməti arasında böyük fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olur, hazır məhsulların ixrac qiymətlərinin xammal qiymətlərindən bir neçə dəfə çox olmasına gətirib çıxarır ki, burada istehsal xərcləri amili də müəyyən dərəcədə özünü göstərir;

- inflyasiya prosesi ölkələrarası maldəyə və mal idxalına da, bütövlükdə dünya ticarətinə, ixrac ilə idxal arasındakı kvota nisbətlərinə də öz təsirini göstərir;

- qloballaşma şəraitində dünya qiymətləri ilə milli qiymətlər arasındakı əlaqə daha da sıxlaşır, onların bir-birindən asılılığı güclənir;

- dünya qiymətləri ilə milli qiymətlərin qloballaşma şəraitində bir-birinə yaxınlaşması qlobal inflyasiyaya, dünya qiymətlərinin artımına səbəb olur ki, burada beynəlxalq ticarətin liberallaşması mübadilənin genişlənməsi, gömrük rüsumlarının bəzi məhsullar üzrə az olması və yaxud da tamamilə olmaması və digər şərtlər beynəlxalq ticarətdə qiymələrin bahalaşmasına şərait yaradır;

- dünya miqyasında universal dönərli valyutaların (ABŞ dolları, Avronun, funt sterlinqin) məzənnəsindəki dəyişikliklər də inflyasiyaya bu və ya digər dərəcədə təsir edir.

İnflyasiya hər hansı bir ölkənin ticarət balansına da neqativ qaydada təsir edir.

Bazar iqtisadi sistemi şəraitində inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi – qiymətlərin fasiləsiz yüksəlməsi ilə bağlı olduğu halda, inzibati-amirlik sistemi şəraitində qiymətlərin artmasına paralel olaraq bir çox əmtələrin qıtlığı və xidmətlərin çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq baş verir. Deməli, inflyasiyanın başvermə səbəbləri təhlil edilərkən əmtəə və xidmətlərin fiziki həcmi arasında proporsiyadan (nisbətdən) da istifadə olunur. Məsələn üçün, müəyyən bir tarixə bu göstəricinin normal balanslaşdırılmış göstəricilərdən çox olması inflyasiyanın baş verməsinə dəlalət edir. Ümumiyyətlə, inflyasiyanın sürətlənməsi və yaxud da zəifləməsinə kəmiyyətə qiymətləndirməkdən ötrü praktiki olaraq müxtəlif qiymət indekslərindən istifadə edilir.

Bütövlükdə ölkə miqyasında makroiqtisadi səviyyədə məcmu tələblə məcmu təklif arasında tarazlığın uzun müddət pozulması siyasətində inflyasiya baş verir ki, bu halda qiymət indeksi həlledici rol malik olur. Çünki qiymət indeksi müəyyən dövrdə əmtəə və xidmətlərin qiymətlərini xarakterizə edən göstəricidir.

Qiymət indeksinin müəyyən edilməsinin ən əsas yolu, yaxud üsulu bazis və cari ilin (dövrün) qiymətləri arasındakı nisbətə faizlə (100-ə vurulması) hesablanmasıdır.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, həmişə bazis ilinin qiyməti 100-ə bərabər götürülür və inflyasiyanın sürətini müəyyən etmək üçün cari ilin qiymət indeksindən bazis ilinin qiymət indeksi çıxılır və sonra da bazis ilinin qiymət indeksinə bölünüb 100-ə vurularaq hesablanır. Beləliklə də, cari ildə bazis ilə müqayisədə inflyasiyanın səviyyəsindəki dəyişkənlik prinsipinə əsasən artıb azalmasının səviyyəsi ölçülür, müəyyən olunur. Azərbaycanda inflyasiyanın ən yüksək səviyyəsi 1994-cü ildə 1700 faizdən çox olmuşdur ki, bu da hiperinflyasiya deməkdir.

Ümumiyyətlə, inflyasiyanın artım tempindən asılı olaraq onun üç növü: mülayim, çaparaq (sürətli) və ifrat, yəni hiperinflyasiya növləri fərqləndirilir.

Deflyasiya dedikdə, bu ümumi qiymət səviyyəsinin aşağı düşməsidir.

Cəmiyyətdə inflyasiya çox mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisə kimi, hər bir milli iqtisadiyyatda ciddi problem olaraq iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərindən biri kimi təzahür edir. Bu da ölkə iqtisadiyyatında müəyyən səbəbdən yaranan və davam edən müvazinətliyin pozulmasında özünü əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadçıların inflyasiya baxışları fərqlidir. Bu müxtəlif fikir və yanaşmalar inflyasiyanın fərqli şərhini doğurur. Lakin səbəbləri, nəticələri, müddəti çox fərqli olan qarışıq hadisələrə birtərəfli yanaşma və tək bir fərziyyə yürütmə ilə şərh etmə çətindir. Məlumdur ki, inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən qiymətlərin ümumi səviyyəsinin artması kimi baxmaq özündə ümumi istehsal və ümumi tələb ünsürlərini birləşdirir. Bu da bir çərçivə daxilində tələb inflyasiyası və maliyyə inflyasiyası prosesləri – inflyasiyanın nəticəsi kimi meydana çıxır.

Azad rəqabətin qeyri-azad rəqabətlə əvəz olunması bazarın strukturundakı dəyişikliklə əlaqədar olub, bu vaxt dövlət inflyasiyanı tənzimləyən tədbirlər (antiinflyasiya üsulları) tətbiq etməklə inflyasiya prosesinin baş verməsinin qarşısını ala bilər. Məsələn, son dövrlərdə – ABŞ, Yaponiya və Qərbi Avropa ölkələrində bəzi tədbirlər görülərək inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən inflyasiya aşağı salınır. Bu halda dövlət qiymətlərin artmasının qarşısını almaq üçün inzibati-nəzarət qoyursa və onları dondurursa – inflyasiya gizli formada baş verir. Bu halda dövlət nəinki qiymətləri, pul buraxılışını, əməkhaqqını da müəyyən səviyyədə dondurur. Bu iş sənayeyə kapital (investisiya) qoyuluşunu ləngidir, nəticədə əhalinin rifah səviyyəsi aşağı düşür.

Bazar iqtisadi sistemi şəraitində bütün dünya ölkələrinin iqtisadiyyatı bu və ya digər dərəcədə inflyasiyaya uğrayır. Bunun əsas səbəbi həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın tərəddüdlü inkişafı ilə əlaqədardır. Deməli, tələb və təklif tarazlığının pozulması iqtisadiyyatın qeyri-sabit inkişafının təzadlarından biri olan inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən baş verir ki, bu da iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətində məcmu tələbin artması və onun təmin oluna bilməməsi tələb inflyasiyasını doğurur.

Tələb inflyasiyası – məcmu təklifin azalması və yaxud da istehsal xərclərinin artması nəticəsində baş verir.

Əməkhaqqı istehsal xərclərinin əsas tərkib hissəsi olduğu üçün onun artması xərclərin həcmi artırır. Bu da, öz növbəsində, əməkhaqqının növbəti dəfə artmasını zəruri edir.

İnflyasiyanı aradan qaldırmaq (norma daxilində) üçün görülən tədbirlər, məşğulluğun təmin olunması və işsizliyin azaldılması tədbirləri inflyasiyanı yenidən təkrar edir. Bu da əmtələrin xronoloji çatışmazlığı onların qiymətini yüksəldir. Bu struktur inflyasiyası olub, təklif inflyasiyasının təzahür formalarından biridir. Elm və texnikanın, texnologiyanın yeni nailiyyətlərinin istehsala tətbiq, hərbi istehsala üstünlük verilməsi, təbii fəlakətlər dövründə tikinti materialları istehsalının

artırılması zamanı struktur inflyasiyası daha tez-tez təkrar olunur. Onun həlli prosesi çoxlu miqdarda investisiya qoyuluşu tələb edir. «İnvestisiya ilə – bu, müəyyən dövrdə istehsalın əsas fondlarını saxlamaq və artırmaq məqsədilə istifadə olunan hazır məhsul axımını əks etdirir».¹

Göründüyü kimi, qeyd olunan problemə klassik təkrar istehsal nəzəriyyəsi baxımından yanaşsaq, onda investisiya əslində gəlirlərin yığıma çevrilməsi prosesi kimi qiymətləndirilməlidir.

Müasir dövrdə tələb inflyasiyası bir növ bazar anlayışıdır. Çünki hazırda heç bir ölkədə tam məşğulluq, azad bazar, sabit qiymətlər yoxdur. Onu da qeyd etməliyik ki, Qərbi ölkələrinin əksəriyyətində təklif inflyasiyası özünəməxsus, öz-özünü tənzimləmək qabiliyyətinə malikdir.

Dünya təcrübəsində inflyasiyanın baş verməsi tələb və təklif tarazlığının pozulması müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir. Bura büdcə kəsirinin olması, pul tədavülünün pozulması, kapital qoyuluşlarının həcmi, əməkhaqqının əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımı, pul-kredit və vergi sahəsində düzgün olmayan siyasət aparılması, gəlirlərin yenidən bölgüsü, azad rəqabətin inhisarla əvəz olunması, iqtisadiyyatın hərbişdirilməsi, xarici iqtisadi amillərin təsiri altında inflyasiya baş verir. Bu amillərin (mənbələrin) əksəriyyəti dövlət xərclərinin birbaşa və dolaylı yolla artırılmasının nəticəsidir. Dövlətin pul buraxılışını, dövlət xərclərini (məsələn, müəssisələrə xüsusi sifarişlər verilməsi, kreditin süni sürətlə bahalaşdırılması), xarici ticarəti, qeyri-məhsuldar xərcləri (hərbi xərclər, bürokratik idarəetmə xərcləri) bu və ya digər dərəcədə inhisara almaqla inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi ilə əlaqədardır.

Beləliklə, inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi iqtisadi nəzəriyyənin ən mühüm prinsiplərindən biri kimi o,

¹ M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi, 2003. S.351.

tədavül prosesində kağız pulun fəaliyyəti ilə bağlı olan hadisələri əks etdirir. Bu prosesi doğuran qeyd olunan və olunmayan mənbələri - onun sosial-iqtisadi nəticələrinə də təsirini gücləndirir. Bu proses orta təbəqənin real gəlirini azaldır ki, bu da cəmiyyətdə gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünü artırır.

İnflyasiya nə qədər gözlənilməz olarsa gəlirlərin yenidən bölgüsü də bir o qədər yüksək sürətli olur.

Hər bir dövlətin iqtisadi siyasətində ən mürəkkəb və mühüm problemlərdən biri də inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən inflyasiyanın tənzimlənməsi və onun idarə olunmasıdır. Ümumiyyətlə, inflyasiyanın tənzimlənməst və idarə olunmaq kompleks tədbirlər proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir.

İnkişaf etmiş bazar ölkələrində inflyasiya açıq xarakter aldığından, onun aradan qaldırılması da asan olur. Gizli inflyasiya formasında isə əsas diqqət onun səbəblərinə deyil, təzahür formalarının aradan qaldırılmasına verilməlidir. Yəni, qiymətlər və gəlirlər müvəqqəti olaraq dondurulur və onlar üzərində inzibati nəzarət tətbiq olunur. Məsələn, XX əsrin 70-ci illərində (xüsusən də ikinci yarısında) dövlət yüksək səviyyədə inflyasiyanı tənzimləmək üçün ehtiyat fondu yaratmış, vergi-qoyma sistemine yenidən baxmışdır. Tənzimləmə tədbirləri təkcə pul tədavülü sahəsini deyil, maliyyə sahəsini, investisiya prosesini, bədnam qonşular tərəfindən məcburi surətdə cəlb edildiyimiz Ermənistanla işğalçı müharibə və s. inflyasiya prosesini zəiflətmək və aradan qaldırmaq tədbirlərinin pozulmasını çətinləşdirir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının monetarist modeli kəskin inflyasiya, istehsalın həcminin azaldılmasına və əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin ağırlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın böhrandan və inflyasiyadan çıxarmaq üçün iqtisadiyyatın strukturunu, təbii-iqtisadi şəraiti, əhalinin psixologiyası da nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün bazara transformasiya – pul-kredit, vergi siya-

sətini həyata keçirməklə məhsul istehsalını həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətə artırmalıyıq, dayanaqlı, dinamik makroiqtisadi inkişafı sabitləşdirmə daimiliyini uğurla inkişaf etdirməliyik. İnflyasiyanı normal inkişaf səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən inflyasiyanı dayandırmaq və büdcə kəsirini aradan qaldırmaq heç də vergiləri artırmaq yolu ilə deyil, ölkənin təbii-iqtisadi potensialından tam və səmərəli istifadə edərək iqtisadi inkişafın normal gedişinə, iqtisadi artıma nail olmaq və onun makroiqtisadi dayanıqlılığını davam etdirmək lazımdır.

Müstəqilliyimizin ilk illərində həddən artıq inhisarçılıq, yəni bir çox malların topdansatışının bir neçə şirkətin əlində cəmləşdiyinə görə bu şirkətlər qiymətlərdə artımlar etmiş ki, nəticədə 1994-cü ildə inflyasiya hiperinflyasiya (1700 faiz) səviyyəsinə çatmışdır. Bundan sonra ölkədə bazara transformasiya nəticəsində aparılan islahatlar bazarda rəqabətin artırılması yolu ilə inhisarçılıqdan bəhrələnən qiymət artımının qarşısı nisbətən alınaraq rəqabət səviyyəsinin yüksəlməsində böyük rolunu qeyd etmək olar.

İnflyasiyanın, eləcə də dövlətin antiinflyasiya siyasətindən ən çox istehsal fəaliyyəti, daha doğrusu, fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq istəyən iş adamları zərər çəkmişlər. Xüsusilə antiinflyasiya siyasəti Azərbaycanda istehsalın təşkilinin yeni sistemlərinin formalaşmalı olduğu bir dövrdə iş adamlarını sahibkarlıq fəaliyyəti üçün zəruri olan əsas maddi dayaqdan, mərkəzləşdirilmiş zəruri maliyyə resurslarından, demək olar ki, məhrum etmişdir. İş ondadır ki, kreditə olan tələb nə qədər yüksək olarsa-olsun, kredit üzrə faiz həddi mənfəətin bir hissəsinin sahibkarın sərəncamında qalmasına imkan verməlidir.

İnflyasiyanın istehsal fəaliyyətinə vurduğu zərər nəticəsində ortaya işsizlik problemi çıxır. Digər bir sosial problem ondan ibarətdir ki, bazar şəraitində inflyasiyanın sürətlə artması nəticəsində yaranan ağır iqtisadi vəziyyət əhalinin bir hissəsinin xarici ölkələrə miqrasiya etməsinə məcbur edir.

Odur ki, müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin həyata keçirdiyi ən mühüm tənzimləyici funksiyalardan biri inflyasiya qarşı mübarizədir. Hər bir ölkə inflyasiya şəraitində əhalinin fəaliyyətini müəyyən edərəkən ya radikal tələblər həyata keçirməklə inflyasiyanı ləğv etməyə çalışır, ya da inflyasiyaya uyğunlaşmaq siyasəti yeridir. İnflyasiyanı həmişəlik və birdəfəlik ləğv etmək real bir vəzifə deyildir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin antiinflyasiya siyasətində məqsədi ondan ibarətdir ki, inflyasiyanı idarə edə bilsin, onun səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi ilə motədil olsun. Məsələn, 3-5 faizlik inflyasiya – tənzimləyici inflyasiya daha uyğundur. Belə inflyasiya, adətən iqtisadi canlama prosesi ilə müşahidə olunmalıdır.

İnflyasiya əleyhinə fəaliyyətdə antiinflyasiya strategiyası və taktikası düzgün seçilməlidir. Burada strategiya dedikdə, uzunmüddətli xarakter daşıyan məqsəd və metodlar, taktika dedikdə isə nisbətən qısa müddətində həyata keçiriləcək tədbirlər nəzərdə tutulur. Hazırda inflyasiyanın cilovlanması, ona qarşı mübarizənin konkret yollarının seçilməsi sahəsində toplanmış kifayət qədər dünya təcrübəsi antiinflyasiya siyasətinin işlənilib hazırlanmış nəzəri əsasları mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, C.M.Keynsçi təlim iqtisadi siyasətdə təsirli alət kimi iki tövsiyyə edir: işsizlik və durğunluq halında dövlət məsrəflərini artırmaq. İnflyasiya sürətləndikdə bu xərcləri azaltmaq Keynsə görə bazar səmərəli tələb yaratmağa qadir deyil. Bu səbəblə də tələb, dövlət tərəfindən kredit – pul və büdcə siyasəti vasitəsilə stimullaşdırılmalıdır. Lakin Keynsçi təlimin təklif etdiyi resursları, eyni zamanda inflyasiyanın artması və istehsalın aşağı düşməsinin qarşısını almaq və iqtisadi artımı təmin etmək üçün kifayət qədər səmərəli olmalıdır. Keynsçi doktrinanın antipodu kimi meydana gəlmiş monetarizm iqtisadi həyatda birbaşa dövlət müdaxiləsindən imtina olunmasını tələb edir.

Monetarizmin lideri M.Fridamanın fikrincə bazar iqtisadiyyatı üçün daxili sabitlik xasdır və bu təsərrüfat prin-

siyinə dövlət müdaxiləsini lüzumsuz edir. Tələbin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması isə iqtisadi vəziyyəti nəinki yaxşılaşdırmır, əksinə, yeni disproporsiyalar doğurur. Belə ki, belə tədbirlər rəqabət və sərbəst qiymətqoyulmasının kortəbii «tarazlaşdırıcı» mexanizminin işinə maneçilik törədir. Monetarizmin əsas iqtisadi tövsiyəsi məhsul istehsalının uzunmüddətli artım meyllərini göz önündə tutaraq pul kütləsinin sabit templərlə yeniləşdirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. M.Fridmana görə pul kütləsinin ildə təxminən 4 faiz artması faydalı sayılmalıdır.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən – inflyasiyanın qarşısı alınarkən, qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biri onun iqtisadiyyata mənfi təsirinin aşağı salınması və xərclərin minimuma endirilməsidir.

Məlum olduğu kimi, hər bir fəaliyyət müəyyən məsrəflərlə nəticələnir. Bir qayda olaraq, inflyasiyanı az məsrəflə aşağı salmağa nail olan daha çox qazanır.

Antiinflyasiya strategiyasının zəruri komponentlərindən biri uzunmüddətli pul siyasətidir. Onun əsas xüsusiyyəti, pul kütləsinin illik artımını sərt limitin müəyyən edilməsidir. Bu limit dövlət büdcəsinin vəziyyətindən, kapital qoyuluşunun intensivliyindən, işsizliyin səviyyəsindən asılı olmayaraq həyata keçirilir. Bununla yanaşı sərbəst pul məhdudiyyəti ehtiyatla tətbiq olunmalıdır.

İqtisadiyyatın tənzim edilməsi zamanı mövcud şərait, bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə inflyasiya davam etdiyi şəraitdə də istehsalın inkişafını təmin edən mexanizmlər tələbə dair müəyyən elastikliyi saxlayır.

Təklif edilən klassik pul siyasəti yollarından ilki diskont faizləridir. İnflyasiyanı əsasən pul emissiyasının artması ilə bağlayan klassik baxışlara görə sərt bir pul siyasətinin yürüdülməsi inflyasiyanın qarşısını almağa kifayət edəcəkdir.

Monetaristlərə görə inflyasiyanın səbəbi pul kütləsindəki artım olduğundan yeganə çarəsi də onun artım nisbətini azaltmaqdır.

Lakin M.Fridmanın fikrincə, inflyasiya onun qarşısının alınması yollarının bilinməsindən deyil, bu tədbirləri həyata keçirə biləcək siyasi iradənin olmasından irəli gəlir.

İnflyasiya sürəti, bir qayda olaraq, pul kütləsinin artım sürətinə dair real artım sürətinə tərs münasibət də olur. İnflyasiya səviyyəsindəki bu dəyişikliklər prinsipinə əsasən keçmişdə inflyasiyanın hərəkətini nəinki izah etmək, həm də onu gələcək üçün proqnozlaşdırmaq olar.

Monetarist iqtisadçılar inflyasiya prosesilə mübarizədə istər birbaşa, istərsə də dolayı vasitələrdən (pul-kredit və maliyyə siyasəti vasitələri) istifadəyə qarşı çıxırlar.

Keyns nəzəriyyəsinin inflyasiyanı tələblə bağlayan tipi, bu məktəbin irəli sürdüyü bəzi nəzəriyyələrin səhv olması səbəblərindən, inflyasiyaya qarşı təklif etdiyi siyasət də səhvdir. İstehlak xərclərinin – xərclənə bilən gəlirin sadə bir funksiyası olması və gələcək ehtimalların güclü təsiri altında, eyni zamanda, əhalinin inflyasiyaya uyğunlaşması və inflyasiya səviyyəsini faiz dərəcəsinə əlavə etməsi səbəblərindən maliyyə siyasətinin vasitələrindən istifadə edərək faiz dərəcəsinin yüksəlməsini təmin etmək, bu yolla kapital qoyuluşu xərclərini azaltmaq və beləliklə, məcmu tələbin təklif səviyyəsinə endirəcək qiymətlərin ümumi səviyyəsində sabitliyə nail olmaq, heç bir xeyir gətirməyəcək səhv bir yoldur.

Pul-kredit siyasətinin vasitələri dolayı və birbaşa vasitələr olmaqla iki qrupa ayrılır.

Birbaşa nəzarət vasitələri inflyasiya səviyyəsindəki dəyişiklik prinsipinə əsasən banklara kredit limitinin (üst həddi) qoyulması və faizlərə nəzarət nəzərdə tutulur ki, bunlarda qısa müddətdə kredit artımının qarşısını ala bilər.

Lakin bunun nəticəsində iqtisadi fəaliyyət, sözün əsl mənasında məhdudlaşır. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün dolayı vasitələrdən istifadə edilir.

Bunlar açıq bazar əməliyyatlarının məcburi həddi və Mərkəzi Bankın borc verməsini nəzərdə tutur. Açıq bazar əməliyyatları ilə Mərkəzi Bank bazarlardan nəgd pul toplayır və ya bazarı nəgd pulla təmin edir. Məcburi ekvivalent dərəcələri ilə ehtiyatda olan pulu nəzarət altında saxlayır.

Son zamanlar birbaşa vasitələrə nisbətən dolayı vasitələrdən daha geniş istifadə olunur. Bu da antiinflasiya siyasətinə elastiklik gətirir.

Odur ki, bir çox ölkələrdə iqtisadi həyatda pul qıtlığı probleminə təsadüf edilir. Bu hal həmin ölkələrdə pula olan real tələbin artması ilə bağlıdır. Bu da bazar iqtisadiyyatı şəraitində pula olan tələb və təklifi mütəmadi olaraq dəyişir. Əsasən izafi istehsal dövründə əmtəə və xidmətlərin artımı pul dövriyyəsini sürətləndirməklə yanaşı, həm də pula olan tələbi artırır. Belə bir şəraitdə hökumət çox vaxt deflyasiya tədbirləri həyata keçirir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində pul çatışmazlığının bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, burada pula olan tələbin artması öz ifadəsini həm nəgd və həm də nəgdsiz hesablaşmalarda tapır. Pul ehtiyatlarından istifadə edən ölkələrdə müşahidə edilən maksimum inflasiya tempi mərkəzi hakimiyyətə verilən təmiz kreditin həcmnin azaldılması prosesi ilə aşağı düşür. İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən hakimiyyəti pul ehtiyatlarından istifadə etməyən ölkələrdə minimum olur.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişiklik prinsipinə əsasən antiinflasiya tənzimlənməsinin funksiyalarından biri də büdcə kəsinin azaldılması yolu ilə həll olunmasıdır. Əlbəttə, ikinci yol daha əlverişli hesab edilməlidir. Çünki vergilərin artırılması ancaq qısa müddətdə qıtlığa təsir edir. Uzunmüddətli dövrdə isə bu əməyə və investisiyaya stimulları azaldır, iqtisadi inkişafın qarşısını alır. Digər tərəfdən də yüksək vergi

stavkası, o cümlədən müəssisələrin mənfəətinə qoyulan vergilərin artırılması inflyasiya doğurur.

Hazırda qlobal maliyyə və iqtisadi böhran şəraitində sivil ölkələrdə müasir vergi siyasəti vergi dərəcəsinin azaldılması investisiyanın artmasına, gələcəkdə istehsalın inkişafına və məqsədəuyğun yüksəldilməsinə səbəb olacaqdır. Bu da gəlirlərin artımına və büdcəyə daha çox vəsait daxil olmasına imkan yaradacaqdır. Lakin cari dövrün problemləri baxımından dövlət xərclərinin azaldılması diqqəti cəlb edir. Həm də büdcədən maliyyələşmənin azaldılması, öz növbəsində, mürəkkəb, müəyyən əks nəticələrə gətirib çıxaran bir prosesdir.

Dövlətin investisiya prosesinə həddindən artıq müdaxiləsi və büdcədən kapital qoyuluşunun həcmi azaldılması, əsaslandırılmış datasiya ləğv edilməli və özəlləşdirmə aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə, büdcə kəsirini aradan qaldırmaq, məcmu tələbin təzyiqini azaltmaq və kəsrin emissiya vasitələrində örtülməsinin qarşısını almaq məqsədilə dövlət xərclərini və güzəştlərini azaltmaq, vergiləri və dövlət müəssisələrinin istehsal etdiyi malların həcmi artırmaq tələb olunur. Bu səbəbdən maliyyə siyasəti inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipinə əsasən tənzimlənməsinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edilir. Büdcə siyasəti elə qurulmalıdır ki, o, büdcədən maliyyələşdirmə imkanlarını məhdudlaşdırmadan iqtisadiyyatın investisiya imkanlarını azaltmadan – maliyyə bazarında sarsıntılar yaradılmadan, dünya iqtisadiyyatında iqtisadi balansları pozan fəaliyyətə yol vermədən dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin etsin.

İnflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi – inflyasiya əleyhinə bir vasitə kimi valyutanın məzənnəsini artırmaqdan istifadə edir ki, bu tədbir idxal olunan məhsul və xidmətlərin qiymətlərini aşağı salır. Nəticədə qiymətlərin ümumi səviyyəsini endirmək imkanı verir. Ölkənin valyuta məzənnəsi yüksəlsə, normal olaraq valyuta təklifi artır. Çünki yüksək

məzənnə ölkədən alacaqlarından daha çox milli pul əldə etmələrinə yol açır. Milli valyutanın möhkəm kursu qiymət siyasətinin xarici iqtisadi təzyiqdən asılılığını zəiflədir. Bu da imkan verir ki, dövlət qiymət siyasətini lazımi səviyyədə həyata keçirə bilsin.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ölkəmizdə həyata keçirilən valyuta siyasətinin digər bir təsir sahəsi xarici ticarətdir. Real məzənnənin aşağı düşməsi ölkənin xarici ticarət kəşirini artırmışdır. İxrac bahalı, idxal isə ucuz hala gəlmişdir. Bu gün valyutanın dəyəri xarici borclar hesabına sabitləşdirilir. Bu isə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) tələblərindən biridir və bunun ən neqatif tərəfi isə onun ölkə daxilində istehsalı məhdudlaşdırmasıdır. Valyuta məzənnəsinin yüksək dəyərləndirilməsi ixraca da mənfi təsir edir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr istehsalda əsasən idxal olunan xammaldan istifadə edirlər. İxracata istiqamətlənmiş istehsalatlar əmtəə və yarımfabrikatların istehsalında böyük ölçüdə yerli xammaldan istifadə edirsə, xərclər gəlirlərə nisbətən daha çox artaraq, ixracatın – ixracdan gözlədiyi gəlir getdikcə azalacaqdır.

Beləliklə, inflyasiya səviyyəsindəki dəyişikliklər prinsipi yüksək inflyasiyalı bir mühitdə, yüksək dəyərə malik valyuta məzənnəsi idxalatı artırma bilər. Bu da ölkədə yüksək idxalat prosesinin qarşısının alınmasına və gömrük faizinin yüksəldilməsinə (təxminən 38 faiz) səy göstərməklə valyutaya olan tələbat azaldılmış olardı.

XII FƏSİL

İŞSİZLİK SƏVIYYƏSİNİN QORUNMASI PRİNSİPİ

Bu, mövzuda biz əsas diqqətimizi:

- İşsizlik nəzəriyyələri: klassik, neoklassik, keynsçi, monetarist, institusional və marksist;
- işsizliyin mahiyyəti, növləri, səviyyəsi və səbəbləri;
- işsizliyin təbii səviyyəsi və onun təmin olunmasının xüsusiyyətləri;
- işsizliyin qısa və uzunmüddətliyi və işsizlik səviyyəsinin qorunmasının prinsipləri;
- Əmək bazarında tələb və təklifin tənzimlənməsində – əməkhaqqının səviyyəsinin rolu;
- İşsizliyə görə sığorta sisteminin tətbiqi;
- İşsizliyin yüksək səviyyəsi ilə minimum əməkhaqqı arasındakı əlaqə;
- İşsizliyin səviyyəsinin qorunmasında dövlətin (sosial) siyasətinin rolu məsələlərinin şərhini verməliyik.

Hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində də həll olunması tələb edilən problemlərdən biri də işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipidir.

Məlum olduğu kimi, bu gün qloballaşan dünyada cəmiyyətin həll etməli olduğu problemlər arasında məşğulluq və işsizlik məsələləri mühüm yer tutur. İşsizlik makroiqtisadi qeyri-sabitliyi xarakterizə edən göstərici kimi dünyanın bütün ölkələrində mövcuddur. Bu da bəşəriyyətin qarşısında duran və həll etməli olduğu dövlətin siyasətinin əsas prinsiplərindən biridir.

İşsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipi iqtisadi nəzəriyyənin on mühüm prinsipindən biri olub, onun haqqında nəzəriyyələr (klassik, keynsçi, monetarist, institusional və marksist) nəzəri-metodoloji aspektdə – təhlil olunması: əmək dairəsi, əmək bazarı (bazar iqtisadiyyatı şəraitində) bütün

dünya ölkələrində olduğu kimi, müstəqil Azərbaycanımızda da işsizlik probleminin və onun mühüm prinsipi olan səviyyəsinin qorunması, iqtisad elminin qarşısında öyrənilməsi vacib və zəruri hesab olunur.

Odur ki, hazırkı dövrdə makroiqtisadi sabitlik və onun doğurduğu problemlər sırasında işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipi obyektiv zərurətə çevrilmişdir.

İqtisadi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, işsizliyin dünyanın bütün ölkələrində mövcud olması – onun səviyyəsində, davam etmə müddətində (qısa və uzun), xarakterində (təbii, dəyişilən, xroniki) fərqlər var və buna görə də «işsizlik işgüzar fəallıqda baş verən dəyişiklikləri müşayiət edən mühüm makroiqtisadi göstəricidir».¹

Deməli, iqtisadi sistemlərin faydalı fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasından asılı olmayaraq mikroözlər fəaliyyət göstərdiyi və insanların məşğul olduqları milli iqtisadiyyatlarda işsizlik baş verir. Bu halda işsizlik fəaliyyətinin qorunması prinsipi müxtəlif ölkələrdə nəzərəcarpacaq şəkildə fərqlənir və həlli yollarının müəyyən olunması nəzəri və əməli baxımdan zəruri olur. Dünya təcrübəsindən göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində də qanunauyğun bir hal olaraq təkrar istehsalın tam həcminə bərabər olaraq fəaliyyət göstərməsi və tam məşğulluğun təmin edilməsi tələb edilir.

Tam məşğulluq əmək qanunvericiliyinə malik olan və işləmək istəyən hər bir insanın (şəxsin, adamın) işlə təmin olunmasını və işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipinə cavab verməsini başa düşürük. Məşğul əhali o şəxslərdir ki, onlar ictimai faydalı əməklə (dairəsində, sahəsində) məşğul olan (işləyən adamlar) və eyni zamanda istehsaldan ayrılmaqla təhsil alan şəxslər nəzərdə tutulur. Yerdə qalan əmək qabiliyyətli əhali işləməyən və ya asudə (sərbəst) əmək ehtiyatları sırasına aid olan insanlardır (əhalidir), yəni işsiz adamlardır.

¹ M.Meybullayev. Makroiqtisadiyyata giriş. Bakı: “İqtisad Universiteti” 2011. S.249.

«Məşğulluq» və «İşsizlik» haqqında qanunda deyildiyi kimi, «Əmək qabiliyyəti» yaşında olan o şəxslər (vətəndaşlar) işsiz sayılır ki, onlar əmək qabiliyyətinə malikdirlər, işləmək və əmək gəliri götürməklə yaşayışlarını, həyatlarını qurmağa çalışırlar. Lakin bu şəxslər özlərindən asılı olmayaraq, səbəblərə görə işləri və qazancları (dövlət məşğulluq xidmətləri idarəsinin göndərişi ilə ictimai işlərin yerinə yetirilməsi üçün haqq istisna edilməklə) yoxdur, münasib iş axtaran işə başlamağa hazır olan şəxslər kimi dövlət məşğulluq idarəsində qeydə alınmışlar və həmin idarə onlara münasib iş təklif edə bilməmişdir. Bu, o deməkdir ki, bazar iqtisadi sistemi şəraitində işsizlik məfhumuna münasibət tamamilə dəyişməli, onların sayının müəyyən edilməsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan, onların şəxsi və ictimai tələbatlarının ödənilməsi prosesi ilə əlaqədar olan və bir qayda olaraq, onlara qazanc (əmək gəliri) gətirən hər hansı fəaliyyət başa düşülməlidir.

«Məşğulluq» və «İşsizlik» haqqında qanunda deyildiyi kimi, «əmək qabiliyyətli» yaşında olan o vətəndaşlar işsiz sayılır ki, onlar əmək qabiliyyətinə malikdirlər, işləmək və əmək gəliri götürməklə yaşayışlarını, həyatlarını qurmalıdırlar. Lakin bu, şəxslər özlərindən asılı olmayaraq, müəyyən səbəblərə görə işləri və qazancları (dövlət məşğulluq xidmətləri idarəsinin göndərişi ilə ictimai işlərin yerinə yetirilməsi üçün haqq istisna edilməklə) yoxdur. Münasib iş axtaran işə başlamağa hazır olan şəxslər kimi dövlət məşğulluq idarəsində qeydə alınmışlar və həmin idarə onlara münasib iş təklif edə bilməmişdir.

Bu, o deməkdir ki, bazar iqtisadi sistemi şəraitində işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipinə əsasən işlək kateqoriyasına münasibət tamamilə dəyişməli, onların sayının müəyyən edilməsində ölkəmizdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilmiş işsizlik və onların sayı dürüst müəyyən olunmalıdır. Bu gələcəkdə ölkədə və

onun ayrı-ayrı regionlarında mövcud olan məşğul və işsiz əhalinin sayı haqqında dəqiq məlumatlar əldə edilməsinə və daha dolğun və səmərəli məşğulluq siyasəti tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasına imkan yaradacaqdır. Bu işdə həmin regionlarda yaradılan məşğulluq idarələri artıq mühüm rol oynayırlar.

İşsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipinə işsizlik haqqında nəzəriyyələri: klassik, neoklassik, keynsçi, monetarist, institusional və marksist nəzəri-metodoloji yanaşma nöqtəyinə nəzərindən diqqət yetirməliyik.

Məlumdur ki, klassik baxımdan işsizliyin baş verməsi – əmək bazarının daxilən yekcins olmaması prosesi ilə əlaqədar olub, bazar mexanizminin mühüm tərkib hissəsi olan tələb və təklifin təsiri altında əməkhaqqının səviyyəsinin çevikliyi, iş qüvvəsinə olan tələb və təklifi tənzimləməklə işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipi təmin edilmiş olur, aralarında zəruri tarazlığı qoruyur.

Neoklassiklərə görə bu prinsip – əmək bazarının özünü-tənzimləmə prinsipinə əsasən baş verir ki, bu da əməkqabiliyyətli əhalinin işsiz olan hissəsini, yəni məşğul olmayan əhalini əhatə edir.

Keynsçi nəzəriyyəyə görə, əhalinin işsiz hissəsini əmək bazarı ilə deyil, əməkhaqqının çevik xarakter daşması prosesi ilə əlaqədar olub, məşğulluğun tam olmaması baxımından izah edilir.

Monetarist nəzəriyyəyə əsasən işsizlik real əməkhaqqının və inflyasiyanın dinamikası ilə əlaqədar olub, əməkhaqqı dərəcələri strukturunda işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipinə uyğun ola bilən «təbii işsizlik norması» mövcud olur.

İnstitusional nəzəriyyəyə görə, işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipinə əsasən onlar işsizlik anlayışına – məşğulluq xidməti və digər sosial institutların yaradılması baxımından izah etməyə çalışmışlar və buna onlar işsizlik anlayışını – təkcə makroiqtisadi hadisə kimi deyil, həm də əmək bazarındaki qeyri-müvazinatlılığı (tarazlığı) iş qüvvəsi

əmtəəsinə (muzdlu əməyə) uyğun səviyyəsinin quruluşundakı – sosial, mənəvi, dini, etnik fərqlərlə bağlı olduğunu göstərməyə çalışırlar.

Marksistlər isə işsizlik anlayışını istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin hökmranlığına əsaslanan kapitalist istehsal üsulunun tarixi xüsusiyyət kəsb etdiyini bəyan etmişdir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsindən görüldüyü kimi, cəmiyyətdə işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipi qarşıya qoyulan iqtisadi məqsədlərdən biri və ən əsası tam məşğulluğun təmin edilməsidir. Tam məşğulluq heç də işsizliyin mütləq yox olması demək deyildir. Çünki tam məşğulluq işsizliyin yüz faiz ləğvi demək deyildir. Dəqiq desək, ölkədə tam məşğulluq şəraitində də işsizliyin səviyyəsi sıfıra bərabər olduqda nail olmaq mümkündür.

İşsizliyin bu cür səviyyəsinə və onun qorunması prinsipinə – *təbii işsizlik də* deyilir.

İşsizliyin təbii səviyyəsi və onun təmin olunmasının xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən deməliyik ki, iş qüvvəsi bazarlarının balanslaşdırılması, yəni iş axtaranların sayı ilə boş olan iş yerlərinin sayı üst-üstə düşdükdə meydana çıxır. Ümumiyyətlə, işsizliyin təbii səviyyəsi anlayışı iki istiqamətdə müəyyən edilməlidir:

- bu termin heç də iqtisadiyyatın həllinə (normal inkişafına) çalışdığı işsizliyin təbii səviyyəsi şəraitində fəaliyyət göstərdiyini və nəticədə istehsal potensialının tam reallaşdırılmasını əks etdirmir;

- işsizliyin təbii səviyyəsi öz-özlüyündə mütləq sabit qalmır və institusional dəyişiklər nəticəsində (cəmiyyətdəki adət-ənənələrin və qanunçuluqdakı dəyişiklər) bu səviyyəni yenidən müəyyən edirlər.

Ümumiyyətlə, işsizliyin səviyyəsini tam məşğulluq, şəraitində necə hesablanmaq olar. Bu haqda iqtisadçılar arasında fikir ayrılığı var. Çünki təcrübədə işsizliyin təbii səviyyəsi

yəsini dəqiq müəyyən etmək çətindir. Odur ki, işsizliyin həqiqi səviyyəsi bu cür hesablanır:

$$\text{İşsizlik səviyyəsi} = \frac{\text{işsizlərin sayı}}{\text{mövcud iş qüvvəsinin sayı}} \times 100\text{-ə}$$

Yəni, işsizliyin səviyyəsi – işsizliyin mövcud iş qüvvəsinin sayına olan nisbətinin faizlə ifadəsinə deyilir. Bu da makroiqtisadi sabitliyi yaradan iki amildən (işsizlik və inflyasiya) birinə, yəni məşğulluğa diqqət verilməsini tələb edir. Belə ki, məşğulluq nəzəriyyəsinə diqqət vermədən onu dərk etmək, anlamaq mümkün olmazdı.

Ümumiyyətlə, işsizlik və məşğulluq haqqında danışarkən mövcud iki əsas nəzəriyyə: klassik və keynsçilik nəzəriyyələrinə diqqət vermək vacibdir.

Məlumdur ki, ötən əsrin 30-cu illərinədək keynsçilik inkişaf edəndə qədər iqtisadçılar arasında məşğulluğun «klassik» nəzəriyyəsi mövcud idi. Bu nəzəriyyə görə (yuxarıda qeyd edildiyi kimi) «tam məşğulluq» bazar iqtisadiyyatı şəraitində adi hal, ən yaxşı siyasət isə «dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi» sayılırdı. Bu iqtisadi siyasətin tam məşğulluq şəraitində istehsalı həyata keçirmək və genişləndirmək üçün məcmu tələbi kifayətedici səviyyədə təmin etmək və saxlamaq imkanı varmı?

Bu «Böyük durğunluq (depresiya)» illərinədək – XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinədək görkəmli iqtisadçılar tərəfindən bazar iqtisadi sistemi şəraitində iqtisadiyyatda resursların (o cümlədən, əmək resurslarının) tam istifadəsini təmin edə bilər fikiri üstün idi. Düzdür onlar etiraf edirdilər ki, iqtisadiyyatda bəzən bir sıra səbəblər nəticəsində (məsələn, quraqlıq, siyasi çəkişmələr, müharibələr, birjadakı xaos və s.) qeyri-normal vəziyyət nəzərə çarpsa da, ümumiyyətlə, bu vəziyyət çox çəkmir və bazar iqtisadiyyatına məxsus mexanizmlər vasitəsilə kapitalist iqtisadiyyatı öz-özünə tənzimlənir.

Bu da tezliklə tam məşğulluq şəraitində istehsalın səviyyəsinin avtomatik olaraq bərabərliyinə imkan yaradacaq.

Məşğulluğun «klassik» nəzəriyyəsində iki əsas istiqamət: birincisi, tam məşğulluq şəraitində istehsal olunmuş məhsulların alınması üçün çəkilən məcmu xərclərin səviyyəsinin aşağı olması halının mümkünsüzlüyü, ikincisi də məcmu xərclərin səviyyəsi doğrudan da kifayət dərəcədə olmasa da tənzimlənən qiymət, əməkhaqqı və faiz dərəcəsi kimi vacib bazar mexanizmi elementlərinin qısa bir zamanda işə salınması nəticəsində məcmu xərclərin səviyyəsinin aşağı salınması heç də istehsalın real həcmnin məşğulluğun və real gəlirin aşağı düşməsinə səbəb olmayacaqdır.

Klassik nəzəriyyəyə görə bazarın tənzimlənməsinin, əsas elementlərindən biri olan faiz dərəcəsinin tərəddüdləri bir tərəfdən qiymətin və əməkhaqqının nisbətlərinin elastikliyi, digər tərəfdən də bazar iqtisadiyyatı şəraitində tam məşğulluğun təmin olunması demək olardı.

Onlar belə hesab edirlər ki, tənzimlənmənin bu iki mexanizmi birlikdə tam məşğulluğu labüd edir.

Bundan başqa, onlar bazara özünü tənzimləyən və tam məşğulluğa nail olan bir iqtisadi sistem kimi baxır və buna görə də iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini lazımsız hesab edirdilər.

Məşğulluğun klassik nəzəriyyəsinin müddəalarına mühüm bir amil mane olur ki, bu da tez-tez təkrar olunan və uzun sürən, qeyd edildiyi kimi, işsizlik və inflyasiya proseslərinin davam etməsi ilə əlaqədardır.

Bununla əlaqədar bir çox iqtisadçılar məşğulluğun «klassik» nəzəriyyəsini və onun əsas müddəalarını tənqid etməyə başladılar. Məşhur ingilis iqtisadçısı C.M.Keyns (1883-1946) bazar iqtisadiyyatı şəraitində məşğulluğa dair yeni bir nəzəriyyə yaratdı. Bu nəzəriyyə onun «Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» (1936) əsərində kapitalist iqtisadiyyatında məşğulluğa dair yeni bir «keynsçilik» nəzəriyyəsi yaratdı (yuxarıda deyildiyi kimi).

Məşğulluğa dair «keynsçilik» nəzəriyyəsi «klassik» nəzəriyyənin əsaslarını dağıtmaqla makroiqtisadi təlimlər tarixində böyük çevriliş edərək müasir məşğulluq nəzəriyyəsinin klassik nəzəriyyədən xeyli fərqli olduğunu açıqladı.

«Keynsçilik» nəzəriyyəsinin əsas nəticəsi budur ki, kapitalizm də tam məşğulluğa təminat verən bir mexanizm yoxdur. Çünki iqtisadiyyatda işsizliyin yüksək səviyyəsi və inflyasiyanın olduğu bir zamanda balanslaşdırıla və sabitləşdirilə bilər. Bu halda tam məşğulluq qanunauyğunluqların çox təsadüfi xarakter kəsb edir. Bu da kapitalizmin özünü tənzim edərək, sonsuzluğadək çiçəklənən bir sistem olmadığını göstərir.

İşsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipinə əsasən insanların çoxu üçün əməkhaqqı yeganə gəlir mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də onlara əmək prosesində iştirak etmək imkanı yaradaraq mənəvi rahatlıq verir. İşin itirilməsi isə təkcə insan həyatının maddi səviyyəsini aşağı salmır. O, insanlarda gələcəyə ümitsizlik yaradır və onlar da şəxsi qeyri-kamillilik hissələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Bundan əvvəlki iki prinsipində biz əhalinin həyat səviyyəsinin və rifahının yüksəlməsini müəyyən edən bəzi amillərə diqqət verdikdə gördük ki, əmanət və investisiyalara yönəldilən gəlirlərin çoxaldılması ayrı-ayrı ölkələrdə kapital və ümumi daxili məhsulun sürətlə artımı – işləmək istəyən, ancaq işsiz olan insanlar əmtəə və xidmətlərin istehsalının artmasında (yüksəldilməsində) iştirak edə bilmədiklərinə görə bu ölkələrdə işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipi onların rifahının əyani göstəricisi kimi çıxış edir. «Minlərlə şirkətin fəaliyyət göstərdiyi və milyonlarla insanların məşğul olduğu müasir iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə işsizlik» problemi qaçılmaz olur. Lakin ayrı-ayrı ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olur. Problemi daha dərindən və sadə öyrənmək üçün onun iki aspektdə: qısa və uzunmüddətli işsizlik müddətində öyrənilməsi vacibdir.

Yuxarıda qeyd deyildiyi kimi, işsizliyin səviyyəsinin qorunması prinsipinə əsasən, əvvələn, işsizliyin təbii səviyyəsi anlayışı, sonra isə mərhələli işsizlik anlayışı fərqləndirilməli, bunların işsizliyin qorunması baxımında əlverişli olduğu müəyyən edilməlidir.

Q.Menkyunun «Ekonomiksin prinsipləri» dərsliyindən (XXV fəsilində) görüldüyü kimi – işsizliyin təbii səviyyəsi işini itirmək təhlükəsi hər bir insanın həyatında ciddi məsələdir və bu insanların çoxu üçün əməkhaqqı yeganə gəlir mənbəyi olaraq qalır. Bundan başqa, insanların əmək prosesində iştirakı onların mənəvi rahatlığı deməkdir. Deməli, işin itirilməsi təkcə insanın həyatının maddi durumunu (səviyyəsini) aşağı salmır. O, insanlarda gələcəyə ümitsizlik əhvali-ruhiyyəsi yaratmaqla, həm də onlarda şəxsi qeyri-kamillik hissələrinin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də, seçkiqabağı kompaniyalar aparıldığı dövrdə siyasətçilərin (dövlət başçılarının) yeni iş yerləri açmaq vədlərinə xüsusi diqqət yetirmələri təəccüblü deyildir.

Belə ki, işsizlik səviyyəsinin qorunması prinsipi – işsizlik probleminin həlli istiqamətində görüləcək tədbirlərin nəticəsində növbəti beş ildə Azərbaycanda 600 min iş yerinin açılacağını vəd edən dövlət başçısı bunun, sadəcə olaraq, seçkiqabağı vəd kimi yox, həm də proqram xarakteri daşdığını, dövlət, həm də özəl sektor tərəfindən görüləcək tədbirlərin nəticəsi kimi buna nail olunacağı bildirilmişdir. 2013-cü ildə bu vəd iki dəfə artıqlaması ilə həll edilmişdir. Həqiqətən son illər əldə edilən uğurlar Azərbaycanda həyata keçirilən məqsədyönlü islahatların, iqtisadi strategiyanın, qəbul olunmuş ümummilli proqramların uğurla reallaşdırılmasının məntiqi nəticəsidir. Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə ardıcıl və sistemli şəkildə atılan bütün addımlar güclü iqtisadi potensialın yaradılmasına, dövlətin möhkəmlənməsinə və xalqın ictimai təhlükəsizlik və sabit şəraitdə yaşamasına müsbət təsir göstərmişdir.

Regionların tarazlı inkişafı yoxsulluğun azaldılması, işsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm uğurlar qazanılmışdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 2004-2012-ci illərdə ölkənin həyatının bir çox sahələrin inkişafını əhatə edən 80-dək dövlət proqramları qəbul edilmiş və onların bir çoxu çevik şəkildə icra olunmuşdur. Son illərdə dünyada analoqu olmayan nəticələr əldə edilərək iqtisadiyyatın əsas makroiqtisadi göstəricisi olan ümumi daxili məsul (ÜDM) 3, 4 dəfə artmışdır.

Onda qeyd etmək lazımdır ki, əmanət və investisiyalara yönəldilən gəlirlərin çoxalması baş verən ölkələrdə kapitalın və ümumi daxili məhsulun sürətlə artımı müşahidə edilən, lakin işləmək istəməyən, ancaq işsiz olan insanlar əmtəə və xidmətlərin istehsalının yüksəldilməsində iştirak edə bilmədiklərinə görə bu ölkələrdəki işsizlər – onların iqtisadi rifahının əyani göstəricisinə çevrilir. Minlərlə şirkətin fəaliyyət göstərdiyi və milyonlarla insanların məşğul olduğu müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində işsizlik problemi qaçılmazdır. Lakin işsizliyin səviyyəsinin qorunması prinsipinə əsasən müxtəlif ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

İşsizliyin səviyyəsinin qorunması prinsipinə əsasən biz problemin həllini, qeyd edildiyi kimi, qısamüddətli və uzunmüddətli işsizlik anlayışları halında öyrənməli, tədqiq və təhlil etməliyik.

İşsizliyin təbii səviyyəsi kateqoriyası dedikdə biz Q.Menkyunun dediyi kimi, iqtisadiyyatın normal və sabit vəziyyəti şəraitində mövcud olan işsizlik səviyyəsini başa düşürük. Onun mərhələli işsizlik aspekti isə iqtisadi fəallığın qısa müddətdə enib-qalxması ilə bağlı olan təbii səviyyəsinə çatması deməkdir.

Onu da qeyd edək ki, işsizliyin «təbii» səviyyəsi deyəndə işsizliyin səviyyəsinin arzuolunmazlığı və qaçılmazlığı mənasında baş verdiyini görürük, bu da əslində, sadəcə olaraq, uzun

bir müddət üçün işsiz qalan insanların sayının göstəricisi deməkdir.

İşsizliyin səviyyəsinin qorunması prinsipinə əsasən: işsizliyin səviyyəsi necə ölçülür? sualına cavab verməyə çalışsaq, görürük ki, bu problemin şərh zamanı işsiz işə düzəltmək üçün nə qədər vaxt tələb olunur? sualına cavab verməyə çalışaraq – işsizliyin müəyyən səviyyəsinin mövcudluğunun tələblərinə və işi olmayan insanlara kömək üçün yönəldilmiş siyasi qərarlara qayıdaraq işsizliyin təbii səviyyəsinin qorunmasını tələb edən dörd tələbə diqqət verməliyik. Bu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- minimal əməkhaqqı haqqında qanunlar;
- həmkarlar ittifaqının fəaliyyəti;
- əməyin ödənilməsinin effektiv sistemindən istifadə edilməsi;
- münasib işin axtarılması.

Onu da qeyd edək ki, işsizlik probleminin ciddiliyinin düzgün dəyərləndirilməsi üçün bu vəziyyətin davamiyyəti məsələsinə diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, bir işçi özünün əmək vərdişinə və istəyinə ən yaxşı şəkildə uyğun gələn işi cəmi bir neçə həftəyə tapa bildiyi halda, başqa belə bir işi aylarla ciddi maddi və psixoloji çətinlikləri keçməklə axtara bilər.

İşsizlik vəziyyətinin davamiyyəti probleminin ciddiliyi haqqında təsəvvürlərə təsir etdiyinə görə iqtisadçılar bu məsələnin tədqiqinə böyük diqqət yetirirlər.

Tədqiqatlar nəticəsində onlar ilk baxışda ziddiyyətli görünən mühüm bir nəticəyə gəlirlər. Bu nəticə ondan ibarətdir ki, insanların əksəriyyəti üçün işsiz qalmaq vaxtı qısamüddətli olur. Lakin müşahidə altında olan işsizlərin əsas hissəsi uzun müddət işsiz vəziyyətdə qalan insanlardır. Bu müddətin nə qədər düzgün olduğuna inanmaq üçün fərz edək ki, siz əmək bazarındakı vəziyyəti nəzarətdə saxlayaraq il ərzində hər həftə işə düzəltmə bürosuna müraciət edirsiniz və hər həftə siz orada 4 nəfər işsizlə rastlaşsınız. Bunlardan 3-ü

bütün müşahidə olunan müddət ərzində oraya gəlir, 4-cüsü isə hər dəfə yeni adam olur ki, bu müşahidəyə əsaslanaraq işsizliyin vəziyyətinin davamiyyəti haqqında dürüst nəticəyə gəlmək üçün bir neçə sadə hesablamalar aparmaq lazım gəlir. Misal üçün, siz 55 nəfər işsiz ilə rastlaşırsınız, onların 52 nəfərinin işə düzəlməsi cəmi bir həftə davam etmiş, 3 nəfər isə ilboyu iş axtarmışdır. Beləliklə, 52:55, yaxud müşahidə olunanların 95 faizi bir həftə ərzində işə düzəlmişlər ki, bu rəqəm onların işsiz vəziyyətinin qısamüddətli olduğunu göstərir və digər tərəfdən isə, üç nəfər bütün il ərzində (52 həftə) cəmi 156 həftə iş axtarmışdır. Bu müddətə başqa 52 nəfərin məşğul olmadığı daha 52 həftəni əlavə etsək, ümumi hesabla 208 həftə əldə edilir ki, bu misalda 156:208, yaxud işsizlik vəziyyətinin ümumi davamiyyətinin 75 %-i bütün il ərzində işləyən 3 nəfərə aid olur və bu işədüzəlmənin uzunmüddətli xarakter daşdığını göstərir».¹

Təcrübə göstərir ki, işini itirmiş adamların əksəriyyəti özünə kifayət qədər tez bir vaxtda iş tapır. Lakin iqtisadi problemlərin çoxu işsizlik vəziyyəti uzunmüddətli davam edən həmin az sayda olan işçilər tərəfindən yaradılır.

Bazarların çoxunda qiymət mexanizmi əmtəə və xidmətlərə olan tələb və təklifi tarazlaşdırır. İdeal əmək bazarında tələb və təklifin tənzimləyicisi rolunda bütün işçilərin iş düzəlməsinə zəmanət verməli olan əməkhaqqının səviyyəsi çıxış edir. Əslində bu real həyat ideyalarından çox uzaqdır, hətta iqtisadiyyatın irəliləyən inkişafı zamanı belə həmişə müəyyən miqdarda işsiz mövcud olur. Başqa sözlə, işsizliyin səviyyəsi heç vaxt sıfır nöqtəsinə qədər enmir və onun təbii səviyyəsi ətrafında enib-qalxır. Bunun mahiyyətini anlamaq üçün əmək bazarının mütləq məşğulluğu təmin edə bilmədiyi dörd səbəbə diqqət versək görürük ki, birincisi, münasib iş yeri axtarıb tapmaq üçün müəyyən vaxt tələb olunur.

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri. “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. S.492.

Friksion işsizlik adlandırılmış bu cür işsizlik çox vaxt nisbətən qoşa fasilələri izah etməyə xidmət edir. İşsizliyin şərhinin yerdə qalan 3 variantı onu göstərir ki, əmək bazarında iş yeri almaq istəyənlərin hamısı üçün lazım olan miqdarda vakansiyaçılar yoxdur. Bu o vaxt baş verir ki, əmək bazarında təklif tələbatı üstələyir. Belə hallar isə işdə uzunmüddətli fasilələri əks etdirən struktur işsizlik hesab olunur. Bu o halda baş verir ki, əməkhaqqının səviyyəsi hər hansı bir səbəbdən əmək bazarında tələb və təklif bərabərliyini (tarazlığını) təmin edən kəmiyyətdən üstün olur. Bu üç səbəbdən:

- minimum əməkhaqqı haqqında qanundan istifadə olunması;
- həmkarlar ittifaqının fəaliyyəti;
- əməyin ödənilməsinin effektivliyinin təsirini təmin edən kəmiyyətdən üstün olur.

Cəmiyyətdə tam məşğulluğun olmamasının səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, iş axtarışı həmişə müəyyən vaxt tələb edir. Belə ki, əgər bütün adamlar və bütün iş yerləri tamamilə eyni olsaydı, yəni hər kəs eyni səviyyədə hər bir iş yerinə uyğun gəlsəydi, bu halda, yəqin ki, iş axtarışı xüsusi bir problemə çevrilməzdi və işsizlər onlara lazım olan iş yerlərini tez tapardılar.

Bunu da bilmək lazımdır ki, insanlar öz istədikləri və ixtisas vərdişləri ilə bir-birlərindən fərqləndikləri və iş yerlərinin müəyyən fərqli xüsusiyyətləri olduğunu görə – mövcud vakansiyalar və iş axtaranlar barəsində məlumatlar isə müəssisələr və ev təsərrüfatları arasında çox yavaş yayılır, gec yayılır.

İşsizliyin mövcudluğu münasib iş yerlərinin axtarışına baxmayaraq onun ölçüləri bir çox şərtlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Belə ki, yeni açılmış vakansiyalar və iş tapmaq istəyənlər barəsində məlumatlar nə qədər tez yayılırsa, iqtisadiyyat da, öz növbəsində, işçilərin və təsərrüfatların maraqlarını qarşılıqlı şəkildə o qədər tez təmin edə bilər.

Hazırda internet iş axtarışına və friksion işsizliyin azalmasına səmərəli şəkildə köməklik edir və bu prosesi daha da sürətləndirir.

Bundan başqa, işsizliyin səviyyəsinin qorunmasında dövlətin imkanları çoxdur. Hazırlanan dövlət proqramlarında iş axtarışını asanlaşdıran çoxlu üsullar nəzərdə tutulur. Belə proqramlardan biri vakansiyalar haqqında məlumatlara malik olan və onları işsizlərə təqdim edən xüsusi agentliyin yaradılmasıdır.

Hazırda Azərbaycanda bazar münasibətlərinin qərarlaşması ölkədə əmək bazarının formalaşması və səmərəli məşğulluq siyasəti haqqına «Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət proqramı» iqtisadi inkişafın bazar modelinə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq məşğulluq və onunla bağlı bütün sosial problemlərlə üzləşmişdir. Bu «Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası»nda (2006-2015-ci illərdə) nəzərdə tutulmuş prioritet istiqamətlərin həyata keçirilməsinin təmin olunmasıdır.

Ən mühüm problem odur ki, əhalinin məşğulluq sahəsində baş verən dəyişikliklər bazar münasibətlərinin qərarlaşması və fəaliyyəti ilə əmək bazarının tənzimlənməsi, mülkiyyət formalarında və sosial-əmək münasibətlərində onun məzmunundakı köklü dəyişikliklərə cavab verən və əhalinin iqtisadi fəaliyyətinin yeni səviyyəsinin qorunması prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Bunlar: məşğulluq, sahibkarlıq, muzzdlu əmək və işsizlikdir problemləridir.

Onu da qeyd edək ki, məşğulluq sahəsindəki problemlər əhəmiyyətli dərəcədə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, kooperativ, kollektiv və fərdi, xüsusi mülkiyyətin inkişafı ilə şərtlənir. Bu da məşğulluğun strukturunun yeniləşməsinə və bazarın tələbinə uyğun olaraq əməyin tətbiqi üçün yeni sahələrin, o cümlədən, yeni mikroözləklərin yaradılması və iş qüvvəsinin (muzzdlu əməyin) iqtisadiyyatın bazar mexanizminə

əsasən fəaliyyətinin təmin olunmasına və onun diferensiallaşdırılmasına şərait yaratmalıdır.

Qeyd edilənlərdən görüldüyü kimi, ölkəmizdə keçid dövrünün başa çatması məşğulluq və işsizlik problemlərinin həlli mexanizmində əhəmiyyətli işlərin görülməsi nəticəsində məşğulluq və işsizlik prinsipləri siyasətini müəyyən edilərək həllinin təmin edilməsinə yeni aspektdə yanaşılmasını tələb edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, bazar iqtisadi sistemi şəraitində iş qüvvəsi sahiblərinin, yəni mizdulu işçilərin (fəhlələrin) iş yerlərinə nisbətən hərəkəti məhz əmək bazarı vasitəsilə tənzimlənir və burada iş qüvvəsinin alqı-satqısı prosesi baş verir.

Əmək bazarı anlayışına müxtəlif baxışlar, yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, bir qrup iqtisadçılar əmək bazarı dedikdə, burada iş qüvvəsinin, onun daşıyıcısı olan işçinin tələb və təklif vasitəsilə tənzimlənən alqı və satqısının həyata keçirildiyi məkanı nəzərdə tuturlar. Burada yalnız iş qüvvəsi sahiblərinin və onun alıcılarının, yəni işə götürənlərin iştirak etdikləri, görüşdükləri yeri nəzərdə tuturlar. Bu qrup iqtisadçılara K.Marks, A.Piqu, K.Eklund, C.M.Keyns, R.Erenberq, R.Smit, A.Kottlyar və b.-ni aid etmək olar.

İkinci qrup iqtisadçılar isə əmək bazarını daha geniş şərh edərək, burada bütün iqtisadi fəal əhalinin (məşğul olanlar və üstəgəl işsizlər) iştirak etməsi fikrini yürüdürlər. Məsələyə obyektiv yanaşdıqda və əmək bazarının sosial-iqtisadi məzmunu ilə yaxından tanış olduqda bu qrup (ikinci) iqtisadçıların fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki əmək bazarı mahiyyətə iş qüvvəsinə olan məcmu tələb və təklifi əks etdirir.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, iqtisadi həyatda daim dəyişikliklər baş verdiyinə görə friksion işsizlik qaçılmazdır. Əgər yüz il bundan əvvəl ABŞ-da ən çox insanlar pambıq və yun parçalar istehsalında, ağac kəsilməsi və ağacın emalında çalışdırlarsa, bu gün işçilərin əksəriyyəti avtomobil

və aviasiya sənayesində, rabitə vasitələrinin və yarımkeçiricilər texnikasının istehsalı ilə məşğul olurlar.

Deməli, istehsalın strukturunda dəyişikliklər baş verdikcə, şirkətlərin bir qisminə yeni iş yerləri yaranmış və digər qisminə isə iş yerləri ixtisara düşmüşdür. Bu proseslərin nəticələri olaraq əmək məhsuldarlığı artmış və əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlmişdir.

Eyni zamanda istehsalın tənəzzülü hərəkəti əhatə etdiyi sahələrdə çalışan fəhlələrin işsiz qalması, ya ixtisaslarını dəyişdirmiş, ya da ki, yeni iş yerləri axtarmağa məcbur olmuşlar. İşsizliyin qaçılmazlığı münasib iş yerinin axtarılmasına səbəb olmasına baxmayaraq onun ölçüləri bir çox şərtlərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Yeni açılmış iş yerlərini və vakansiyalar tapmaq istəyənlər barəsində məlumatlar nə qədər tez yayılırsa, iqtisadiyyatda, öz növbəsində, işçilərin və müəssisələrin maraqlarını qarşılıqlı şəkildə o qədər tez təmin edə bilər.

Hazırda dövlət proqramlarında iş axtarışını asanlaşdıran məlumatlara malik olan, onları işsizlərə çatdıran xüsusi agentliyin olması çox vacib və aktual hesab edilməlidir. Digər bir məsələ isə qeyri-perspektiv sahələrdə çalışanların inkişaf edən müəssisələrə keçidini asanlaşdırmaq məqsədilə ixtisasların yenidən hazırlanması üçün xüsusi kursların təşkil edilməsi yolu ilə ola bilər.

Belə proqramların tərəfdarları hesab edirlər ki, onlar məşğulluğun səviyyəsinin artırılması və daim dəyişilən bazar şəraitində qaçılmaz olan ədalətsizliklərin aradan qaldırılması hesabına iqtisadiyyatın səmərəli işləməsinə yardım göstərə bilərlər. Onların fikrincə, məsələnin həllinin bazara həvalə edilməsi dövlətin müdaxiləsi olmadan da mümkündür.

Qəzet elanları, müxtəlif informasiya bülletenləri, ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi ilə məşğul olan agentliklər məlumatların tez-tez yayılmasına köməklik göstərir.

İşsizliyə görə sığorta sistemi – işçilərin işdən azad edilməsi ilə bağlı maddi itkilərin qismən kompensasiya edilməsinə yönəldilmiş dövlət proqramı olub, o, qeyri-ixtiyari olaraq münasib iş yeri axatırış ilə yanaşı işsizliyin səviyyəsinin artmasına da təsir edir.

Bu proqramın təsiri öz istəyi və arzusu ilə işdən azad edilmiş və yaxud əmək müqaviləsini pozan şəxslərə, həm də ilk dəfə əmək bazarına gələn şəxslərə aid edilmir. Onu da qeyd edək ki, kompensasiya iş yerini iş verənin təşəbbüsü ilə işdən azad olunan şəxslərə ödənilir.

İşsizlik üzrə sığortanın məşğulluğun səviyyəsinə mənfi təsir etməsi və işə düzəltmək cəhdlərinin stimullaşdırılması faktı onun neqativ rola malik olmasına dəlalət etmir. Hər şeydən əvvəl, sığorta işçi işdən azad olduqda onların müəyyən gəlir əldə edəcəklərinə inamını təmin edir. Bundan başqa, sığorta sistemi işçilərə cəlbədicə olmayan təkliflərdən imtina etməyə və onlara öz istəyi ilə peşə və ixtisasına daha uyğun olan iş yerləri tapmaq imkanı yaradır.

Beləliklə, bəzi iqtisadçılar hesab edirlər ki, işsizlik üzrə sığorta işçinin imkanları ilə iş yerlərinin tərkibi arasında dəqiq uyğunluğun tapılmasında iqtisadiyyatın imkanlarını artırır.

İşsizliyin səviyyəsinin qorunması prinsipi – minimum əməkhaqqının təyin edilməsi ilə artıq işçi qüvvəsinin də olmasını müəyyən edən əsas amillərdən olmasa da, o, yüksək işsizlik səviyyəsi olan əhali qruplarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər. Bununla bərabər minimum əməkhaqqının rolunun təhlili işsizliyin mahiyyəti haqqında ümumi nəticələr əldə etməyə təsir göstərir.

İqtisadi ədəbiyyatdan görünür ki, minimum əməkhaqqının səviyyəsini müəyyən edərkən, nəzərdə tutulan milli təcrübəyə və şəraitə müvafiq olaraq minimum olan və məqbul sayılan amillərə ölkədə əməkhaqqının ümumi səviyyəsi, yaşayış dəyəri, sosial müavinətlər və başqa sosial qrupların müqayisəli həyat səviyyəsini nəzərə almaqla insanların və onların ailələrinin tələbatı aid edilir. Deməli, minimum əməkhaqqının

müəyyən edilməsi – bütün işçilərin və onların ailələrinin tələbatının ödənilməsi aid edilməlidir. Minimum əməkhaqqının müəyyən olunması bütün əməkçilərin və onların ailələrinin yoxsulluğuna qarşı mübarizəyə və tələbatlarının təmin edilməsinə yönəldilən siyasətin əsas ünsürlərindən biri sayılmalıdır.

Avropa Birliyi standartlarına uyğun olaraq minimum əməkhaqqı orta əməkhaqqının 68 faizinə bərabər olmalıdır.

ABŞ-ın tanınmış «Ekonomiks» dərsliyinin müəllifləri olan K.Makkonnell və S.Bryuya görə ən münasib variant minimum əməkhaqqı orta əməkhaqqının 50 faizinə bərabər götürüldüyü hal hesab olunur.¹

Bir sıra ölkələrdə minimum əməkhaqqı sosial yardımlara, ödənişlərə, təqaüd və cərimələrin təyin olunmasında normativ olduğundan onun artırılması bu göstəricilərin artırılmasına səbəb olur.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində əməkhaqqı vahid tarif cədvəli əsasında təsbit edilərək tarif cədvəlinin birincidərəcəsi minimum əməkhaqqına bərabər qəbul edilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlətin qarşıya qoyduğu mühüm vəzifələrdən biri ölkə əhalisinin yüksək həyat səviyyəsini təmin etməkdir. Yüksək həyat səviyyəsi isə, öz növbəsində, əhalinin maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi ilə xarakterizə edilir. Bu tələbatların ödənilməsi dövlətin sosial siyasətinin strateji məqsədidir.

Məlumdur ki, hər bir ölkədə dövlət sosial sahəyə dair apardığı siyasətin əsas prioritet istiqaməti əməkhaqqı ilə bağlıdır. Bu baxımdan da, Azərbaycanda əməkhaqqı sahəsində aparılan dövlət siyasətinin başlıca məqsədi insanların rifahının yaxşılaşdırılmasından, əməkhaqqı ödənilməsi sahəsində bazar münasibətlərinin və onun doğurduğu qanunlarının tələbinə müvafiq tənzimləmə mexanizminin yaradılmasından ibarətdir.

Müstəqillik illərindən başlayaraq ölkədə həyata keçirilən əmək siyasətinə diqqət yetirdikdə görürük ki, keçmiş SSRİ

¹ К.Макконнелл, С.Брайу. Экономика. М., 1992. С.284.

dövründə qəbul edilən qərarlar əsasında əməyin ödənilməsi sistemi və aidiyyatı tənzimləmə mexanizmləri müasir şəraitə uyğun deyildir. Elə bu səbəbdən də yeni iqtisadi sistemin və onun doğurduğu münasibətlərin tələblərinə cavab verən – milli əmək siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olmuşdur.

Bunun üçün yeni qanunvericilik bazası, büdcədən maliyyələşdirilən ayrı-ayrı sahələrdə çalışan işçilərin əməkhaqqının artırılması barədə müxtəlif dövrlərdə sərəncam, fərman və qərarlar qəbul edilmişdir.

Əməkhaqqı və əmək şəraiti ilə bağlı iş yerləri ilə danışıqların aparılması ilə məşğul olan əməkçi təşkilatları – həmkarlar ittifaqları adlanır.

Həmkarlar ittifaqları bir çox Avropa ölkələrinin həyatında mühüm yer tutur. Məsələn, İsveç və Danimarka kimi dövlətlərin əməkçilərinin 75 faizi bu təşkilatların üzvdür.

Öz mahiyyətinə görə həmkarlar ittifaqları bir növ kartel xarakteri daşıyır. Hər hansı monopolistik birləşmə kimi o, öz daxilində birlikdə fəaliyyət göstərən və bazar qanunlarını birgə söylər vasitəsilə dəf etməyə güman edən qrupu təmsil edir.

İşçilərin əksər hissəsi müəssisə sahibləri ilə əməkhaqqı məsələsini və pensiya təminatını, əmək şəraitini fərdi və kollektiv surətdə müzakirə edirlər.

Həmkarlar ittifaqlarında toplanmış işçilər, onların iş verənlərlə işə qəbul olunma haqqındakı şərtlər barəsində razılaşmaları kollektiv əmək müqaviləsinin bağlanması haqqında danışıqlar zamanı əldə edilir. İş verənlərlə danışıqlar zamanı həmkarlar ittifaqları sahə üçün təyin edilmiş adi səviyyədən daha yüksək əməkhaqqı, pensiya təminatı və iş şəraiti tələb edir. Əgər həmkarlar ittifaqlarının rəhbərləri müəssisənin sahibləri ilə razılıq əldə edə bilməsələr, onlar əməkçiləri işi dayandıрмаğa, yəni tətillə səsliyərlər. Tətil nəticəsində məhsul istehsalının və satışı həcmində aşağı düşməsi nəticəsində iş müəssisə və şirkətlərin gəlirinin azalması baş verə bilər.

işin dayandırılması ilə üzləşən müəssisə sahibləri əməkhaqqının artırılmasına və əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında razılığa gəlməyə məcbur olurlar.

Həmkarlar ittifaqlarının iqtisadiyyatdakı rolu müəyyən dərəcədə onların daxili nizamnaməsindən və kollektiv müqavilənin şərtlərindən asılıdır. Adətən kartelin üzvlər arasındakı konkret razılaşmalar qanunla ziddiyyət təşkil edirlər. Belə ki, əgər eyni məhsul istehsal edən firmalar onun satış qiymətinin yüksəldilməsi barədə razılığa gəlmiş olsaydı belə bir razılaşma «ticarət azadlıqlarını məhdudlaşdırmağa yönəldilmiş gizli sövdələşmə» adlandırılırdı. Dövlət isə antistress qanunlarını pozduqlarına görə onları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edərdi. Lakin həmkarlar ittifaqlarının fəaliyyəti antiinhisar qanunvericiliyinin təsiri altına düşmür. Antistress qanunları qəbul etmiş siyasətçilər inandırdılar ki, işverənlərlə danışıqlarda işçilərin əlavə güzəştlərə ehtiyacı vardır.

Həmkarlar İttifaqlarının fəaliyyətini rəqabətləndirən xeyli sayda qanunlar hazırlanmışdır. O cümlədən, 1935-ci ildə qəbul edilmiş Vaqner qanunu iş verənləri həmkarlar ittifaqlarının yaradılmasına maneçilik etməməyi, onlarla sərfəli və vicdanlı əsaslarla danışıqlar aparmağa məcbur edirdi.

Əmək münasibətləri məsələləri üzrə milli idarə kimi dövlət strukturu da əməkçilərin həmkarlar ittifaqları yaradılmasında hüquqlarının qorunması məsələləri ilə məşğul olur ki, bu həmkarlar ittifaqlarının hüquqlarına toxunan qanunvericilik məsələləri siyasi diskussiyaların daima mövzudur.

Müasir dünya təcrübəsi göstərir ki, istənilən cəmiyyətdə sosial ədalət prinsiplərinin bərqərar olmasında, o cümlədən, əmək hüquqlarının qorunmasında həmkarlar ittifaqları getdikcə daha böyük rol oynamağa başlayır. Bu mənada, həmkarlar ittifaqlarının inkişafı, tutduğu mövqenin davamlı olaraq güclənməsi təbii olaraq cəmiyyətin tələblərindən birinə çevrilir.

ABŞ, Avropa kimi inkişaf etmiş ölkələrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatına təsir imkanları böyük olan kifayət

qədər güclü həmkarlar ittifaqları formalaşmışdır. Onların təsiri altında işəgötürənlər tərəfindən işçiyə yüksək şərait yaradılması nəticəsində, etibarlı əmək məhsuldarlığına müsbət istiqamətdə təsir göstərir.

Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yeni iqtisadi münasibətlər (bazar) şəraitində yeni sosial xarakterli fəaliyyət istiqamətləri seçmişdir. Bu istiqamətlərin seçilməsi bütün istehsal, bazar və sosial infrastruktur sahələrində əməkçilərin sosial-əmək münasibətlərinin qərarlaşmasına, inkişafına və möhkəmlənməsinə, eləcə də şəraitin təkmilləşdirilməsinə, o cümlədən, işçilər üçün zərərsiz iş şəraitinin yaradılmasına, əməyin hərtərəfli mühafizəsinə və bununla insan amilinin («kapitalının») ön plana çəkilməsinə prioritet xarakter verir.

Onu da qeyd etmək ki, deyilən kontekstdə bu gün ölkədə həmkarlar ittifaqlarının sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında xüsusi çəkiyə malik olduğunu müşahidə etmək o qədər də çətin deyildir. Təqdirəlayiq haldır ki, 100 ildən çox tarixə malik «Azərbaycan Respublikasının həmkarlar ittifaqları» müstəqillik qazandıqdan sonra yeni xarakterli və məzmunlu inkişaf dövrünü yaşayır. İnzibati-amirlik «komanda» dövründən fərqlənən yeni inkişaf mərhələsində həmkarlar ittifaqları yeni bazar sisteminin tələblərinə uyğunlaşmış idarəçilik mexanizmi, bu məqsədlə köklü islahatlar mərhələsini keçmişdir. Yeni sosial iqtisadi və ictimai-siyasi münasibətlərin formalaşması kontekstində Azərbaycan Həmkarlar İttifaqlarının vəzifələri dəyişmiş, onların sosial təyinatı, fəaliyyətlərinin forma və metodları əsaslı şəkildə yenidən qurulmuşdur.

XIII FƏSİL

QISA MÜDDƏT ƏRZİNDƏ İQTİSADI ARTIM SÜRƏTİ İLƏ İNFLYASIYANIN ARTIM SÜRƏTİ ARASINDAKI SEÇİM PRİNSİPİ

Qısa müddət ərzində iqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçim prinsipi aşağıdakı istiqamətlərdə tədqiq və təhlil olunur:

– İqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçimin əsas makroiqtisadi problemləri;

– Qısamüddətli dövr ərzində fiskal və monetar siyasətin sintezləşdirilməyin mümkünlüyü;

– İnflyasiyanın səviyyəsinin azaldılmasında – işsizliyin səviyyəsinin artmasının və istehsalın həcmnin azaldılmasının təsiri;

– İnflyasiya səviyyəsi ilə iqtisadi tənəzzülün əlaqəsi;

– Mülayim qiymət artımı və mülayim inflyasiya şəraitində davamlı həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasının mümkünlüyü.

Müasir iqtisad elmində iqtisadi artım nəzəriyyəsinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Çünki iqtisadi artım qısa müddət ərzində istehsalın artım və azalma sürətini deyil, əksinə uzun müddət ərzində iqtisadi inkişafın parametrlərini nəzərə alaraq, onun real həcmnin dəyişməsi istiqamətini müəyyən edir.

İqtisadi artım ümumi müvazinətin yaranmasından əmələ gələn maksimum rifah halının əks etdirdiyindən bu istiqamətdə baş verən hər cür dəyişikliklərin nəzərə alınması vacib hesab olunan problemlərdəndir.

Ona görə ki, iqtisadiyyatın müəyyən bir müvazinətli vəziyyətə daxil olması rifah halının yaxşılaşdırılmasını və real imkanları aşkara çıxarır.

Buna görə də iqtisadi artım nəzəriyyəsini şərh edərkən onun mahiyyətini izah etməklə bərabər, eyni zamanda, onun məqsədini, amillərini, keyfiyyət halını, tiplərini aydınlaşdırmaq, yəni tədqiq və təhlil etmək zərurəti meydana çıxır.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir şəraitdə ictimai istehsalda baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək məqsədilə iqtisadi artım və ya iqtisadi inkişaf anlayışından istifadə olunmalıdır. Onu da qeyd etmək ki, iqtisadi artım, hər şeydən əvvəl, milli istehsalın genişləndirilməsi, yaxud da məhsuldar qüvvələrin inkişafının əsas göstəricilərinin kəmiyyət dəyişilməsi deməkdir. Bu bazar iqtisadi sistemi dövründə qlobal bir problem olmaqla nəinki istehsal və istehlak təyinatlı məhsul kütlələrinin artmasının, eyni zamanda bir sıra digər qlobal problemlərin həllinin əsas şərtinə çevrilmişdir.

Buna görə də iqtisadi inkişaf hazırda artım anlayışından daha tutumlu anlayış olub, özündə istehsal üsulunun həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirir.

Belə ki, son nəticədə hər hansı konkret istehsal forması şəraitində və o cümlədən, bazar iqtisadi sistemində cəmiyyətin iqtisadi inkişafı – bazar münasibətlərinin keyfiyyət xarakteristikası ilə müəyyən olunmalıdır. Bu mənada hazırda iqtisadi inkişaf özündə cəmiyyətdə istehsalın sosial-iqtisadi nəticələrini əks etdirir. Bu da məlumdur ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ictimai istehsalın bütün elementlərini son istehsal nəticələrinin artırılmasına istiqamətləndirmədən real iqtisadi tərəqqinin nəinki məhsuldar qüvvələrin kəmiyyət və iqtisadi münasibətlərinin keyfiyyət təkmilləşdirilməsi, eləcə də istehsal olunan ÜMM-nin həcm və quruluşunun istehlakın həcm və quruluşuna uyğun gəlməsini, bütünlükdə tətbiq olunan resursların səmərəliliyinin yüksəldilməsi mümkün olmazdı.

Deməli, bazar sistemi şəraitində iqtisadi artımın dinamika sürəti və səviyyəsi heç də cəmiyyətin qarşısında duran sosial-iqtisadi problemlərin həllinin aşılınması demək deyildir.

İctimai əmək bölgüsünün dərinləşdiyi, elmi-texniki tərəqqinin, iqtisadi həyatın bütün tərəflərini əhatə etdiyi bir dövrdə, iqtisadi artım iqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin öyrənilməsində qabaqcıl mövqelərdən birini təşkil edir.

İqtisadi artım istehsal imkanlarının yüksəlməsi hesabına və ya mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə olunması ilə bağlı tələbatların ödənilməsinə nail olduğundan bu istiqamətdə də nəzəri ümumiləşdirmələrə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur.

İqtisadi artım mahiyyətcə – həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə imkan yaradan kəmiyyətcə çox və keyfiyyətcə daha çox əmtəə və xidmətlərin istehsalı deməkdir. Deməli, iqtisadi artım dedikdə biz müəyyən müddət (bir il) ərzində istehsal edilmiş ümumi milli məhsulun (ÜMM), yaxud xalis milli məhsulun (XMM) faizlə artımını və ya onların adambaşına düşən kəmiyyətini başa düşürük.

İqtisadi artım anlayışı – iqtisadi məqsəd olmaqla əhalinin həyat səviyyəsinin müəyyən olunmasında, yalnız ölkələrin iqtisadi potensialını müəyyən edən sırf kəmiyyət göstəricisi kimi tədqiq və təhlil olunmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, artım kateqoriyası həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətcə vəhdət halında öyrənilir. Yəni, iqtisadi artım özündə maddi nemət və xidmətlərin həcmi əks etdirməklə yanaşı onların keyfiyyətini də özündə əks etdirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi əgər adambaşına maddi və mənəvi nemətlər artırsa, yəni tələb və həm də onun kəmiyyəti ödənilirsə, bu halda yeni tələbatların meydana gəlməsinə səbəb olur ki, belə şəraitdə iqtisadi artım yeni keyfiyyət halına düşür. Bu da yeni təklifin edilməsinə gətirib çıxarır.

İqtisadi artımın belə hərəkəti ümumi müvazinətin, yəni məcmu tələb və məcmu təklif arasındakı nisbətin həm qorunması və həm də pozulması deməkdir.

Məcmu tələb və məcmu təklif arasındakı nisbətin qorunub saxlanması, həm də onların pozulması prosesi iqtisadiyyatın müvazinətli hala gətirilməsi iqtisadi artımdan asılı olur.

Deməli, iqtisadi artım – ümumi müvazinətin pozulması səbəblərini əks etdirməklə müvazinətin bir vəziyyətdən digər vəziyyətə düşməsinə səbəb olur.

Ona görə də iqtisadi artım müşahidə olunmayan ölkələrdə tələb və təklif arasındakı zəruri nisbəti qoruyub saxlamaq olmur. Çünki ümumi müvazinətə görə məcmu tələb və məcmu təklif müəyyən dövr ərzində uyğun gəlməlidir. Lakin həm məcmu tələbin həm də məcmu təklifin kəmiyyəti müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində uyğun gəlmədiyindən, iqtisadi artım da daim düzxətli istiqamətdə fəaliyyət göstərmir. Daha doğrusu, iqtisadi artımın sürətində daima qalxma, enmə və ya dalğavarı proses müşahidə olunur.

İqtisadi artımın müasir problemləri içərisində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, iqtisadi artımın sürətindən asılı olaraq iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək olar. Bütün canlı aləm kimi iqtisadiyyat da daima hərəkət və fəaliyyətdə olmalıdır, süstlük, ətalət, qeyri-sabitlik iqtisadiyyatın ən pozucu elementlərindəndir.

Qısa dövr ərzində fiskal və monetar siyasətin sintezləşdirilməsinin mümkünlüyü məsələsindən bəhs edərkən burada qısamüddətli və uzunmüddətli məqsədlərin seçilməsi üzrə proqramların tərtib edilməsi vacibdir. Belə ki, inflyasiya hallarını aradan qaldırmaq üçün maliyyə əməliyyatlarının tənzimlənməsi zərurətə çevrilir. Bir sözlə, pul tədavülü maliyyə və kredit problemləri vəhdət halında həll edilməlidir.

Nəzəri-metodoloji baxımdan inflyasiya və antiinflyasiya tədbirləri içərisində fiksəl və monetar proseslərin, kateqoriyaların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi, qiymətlə mənfəət, mənfəətlə əməkhaqqı, vergi sistemi ilə büdcə daxilolmaları, nəgd pulla kredit arasındakı əlaqələrinin elmi prinsiplər üzrə təmin edilməsi obyektiv zərurətdir. Belə olan halda monetar amillə-

rin özünün də təsiri tarazlı və sabit ola bilər. Daha konkret desək, ayrı-ayrı iqtisadi halqa və mexanizmlərin, tədbirlərin inflyasiyalı və antiinflyasiyalı təbiətə malik olması araşdırılıb və lazım gəldikdə bu sahə üzrə müvafiq ekspertiza keçirilməlidir.

Daha konkret desək, dövriyyədə çirkli pulların çoxluğunu nəzərə alaraq, həmin pulların tədavüldən götürülməsi də faydalı olardı.

Burada ayrı-ayrı müəssisə və əhalinin pul yığımının məhsuldar şəkildə istifadə olunması mexanizminin yaradılması da vacibdir.

Deməli, inflyasiyanın qarşısının alınmasında ayrı-ayrı firma və şirkətlərdə iqtisadi davranışının bəzi hallarında deyildiyi kimi, bazar davranışının da qaydaya salınması vacibdir. Onların iqtisadi kommersion fəaliyyətində heç bir əsası olmayan pul gəlirlərinin inflyasiya yarada biləcəyi hallarının məhdudlaşdırılması və ya aradan qaldırılması zəruridir.

Müasir şəraitdə nəzəri-metodoloji, hətta praktiki baxımdan inflyasiya keyntçilik, monetarist və struktur inflyasiyası nöqtəyi-nəzərindən yanaşılması və ona uyğun olaraq fərqli antiinflyasiya tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir.

Yeri gəlmişkən iqtisadiyyatın vəziyyətinin əsas göstəricisi: inflyasiya sürəti və işsizliyin səviyyəsi daim siyasətçilərin və cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir.

Bəzi iqtisadçılar qiymətlərin artım sürətini və işsizliyin səviyyəsi göstəricilərini cəmləyərək iqtisadiyyatın «sağlamlılığının» göstəricisi kimi çıxış edən yoxsulluq indeksini alırlar. Bu iki göstəricinin (işsizlik və inflyasiyanın) uzunmüddətli asılılıqlarını nəzərdən keçirdikdə, görürük ki, işsizliyin təbii səviyyəsi minimum əməkhaqqı haqqında qanunun, əmək bazarı üzərində həmkarlar ittifaqlarının hökmranlığı stimullaşdırıcı əməkhaqqı və iş axtaranların səmərəliliyi kimi bazar amilləri ilə müəyyən olunur.

Qiymətlərin artım sürəti, ilk növbədə, Mərkəzi Bank tərəfindən idarə olunan pul kütləsi həcmnin artmasından asılı olur. Deməli, uzunmüddətli dövr ərzində inflyasiya və işsizliyin göstəriciləri tamamilə müxtəlif amillər vasitəsilə müəyyən olunur.

Ekonomiksin on prinsipindən birində: qısamüddətli dövrdə cəmiyyət inflyasiya və işsizlik arasında seçim problemi qarşısında durur ki, bu halda siyasi xadimlər məcmu tələbin artırılmasına yönəldilmiş pul-kredit (monetar) və maliyyəbüdcə (fiksəl) siyasətini həyata keçirərkən qısamüddətli dövrdə işsizliyin yalnız inflyasiyanın sürətinin yüksəldilməsi hesabına azatmaq imkanına malik olur. Əgər dövlət fəaliyyəti məcmu tələbin məhdudlaşdırılmasına yönəlmişsə, qiymətlərin artım sürətinin azaldılması yalnız ölkədə işsizliyin səviyyəsinin müvəqqəti artması hesabına əldə olunur.

Məcmu tələb və təklif modeli – Fillips əyrisi tərəfindən təklif olunan mümkün nəticələrin sadə şərhli toplusunu əks etdirir. Fillips əyrisi qısamüddətli dövrdə məcmu tələb əyrisinin qrafikinə iqtisadiyyatı qısamüddətli məcmu təklif əyrisinin qrafik boyunca yerini dəyişdikdə yaranan inflyasiya və işsizliyin kombinasiyalarını ifadə etdirir.

İstehsalın həcmnin yüksəlməsi – məşğulluğun artması və işsizliyin azalması deməkdir. Bundan əlavə, keçmişdə qiymətlərin səviyyəsinin necə olmağından asılı olmayaraq cari ildə qiymətlər nə qədər yüksək olarsa inflyasiyanın və işsizliyin göstəricilərinin əks istiqamətdə qısamüddətli dəyişikliklərinə gətirib çıxarır. Bu işə Fillips əyrisində istifadə edilməklə alınan eynilə həmin nəticələr göstərilmişdir.

Son 40-50 il ərzində inflyasiya və işsizlik arasında seçim problemi ağıllarda çox qarışıqlıq yaratmışdır. Lakin bu gün baxışların birləşməsi önə çıxır. Inflyasiya və işsizlik arasındakı əlaqə barədə M.Fridman 1968-ci ildə demişdir: «İnflasiya deyil, gözlənilməyən inflasiyaya əsaslanan işsizlik qiymətlərin artımı arasında yalnız müvəqqəti əks asılılıq mövcuddur.

Onların arasında daimi asılılıq haqda geniş yayılmış fikirlər «yüksək» və «artan» qarşıdurmanın mürəkkəb növüdür. Bunun biz hamımız daha sadə formalarda tanıyıraq. İnflasiyanın inkişafının artan sürəti işsizliyin azalmasına gətirib çıxara bilər, yüksək işə yox»¹.

Bu mühakimə makroiqtisadiyyat üzrə mütəxəssislərin işsizlik və qiymət artımının qarşılıqlı əlaqəsinə baxışın əsasında durur.

Bundan başqa, inflyasiyanın azaldılması məsələləri bəzi iqtisadçıların dediyi kimi həmişə o qədər də yüksək olmur. Əgər MB qiymətlərin qalxmasının sıfır templərinə cəhdi haqda bəyan edir və onun bəyanı iqtisadi subyektlərdə müsbət reaksiya doğурсa, inflyasiya gözləntiləri azala bilər. Bu da qiymətlərin böyüməsi ilə işsizlik arasında qısamüddətli dövrdə seçimin yaxınlığına gətirib çıxaracaqdır.

Münasib olaraq iqtisadiyyat inflyasiyanın aşağı səviyyəsinə az məsrəflərlə çatacaq. Bu strategiyanın uğurunun həlledici faktoru mütəbərlikdir. İqtisadi agentlər MB-nin niyyətlərinə etibarla yanaşmalıdırlar. Pul hakimiyyətinə qanunvericilik orqanları onun defilyasiya siyasətini qanunla bərkidib böyük dəstək vermiş olardı.

Bu cür qanun sıfır inflyasiyanın daha az məsrəflərlə və onun bütün qazanclarını saxlamaqla çıxmağa kömək göstərə bilərdi.

Sıfır inflyasiyasının üstünlüklərindən biri də ondadır ki, sıfır – istənilən başqa kəmiyyətlərlə müqayisədə ən üstün siyasi məqsəddir.

İqtisadçılar inflyasiya məsələlərinin bir neçə növünü seçirlər. Lakin onların ölçüsünə dair fikir müxtəlifliyi var. «Köhnə başmaq», «menyu» və digər məsrəflər bir o qədər də çox deyil (əsasən də qiymətlərin azacıq yüksəldiyi zaman). Düzdür, inflyasiya ictimaiyyətin xoşuna gəlmir. Lakin onun

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri.Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009. S.655

nəticələrinə gəldikdə onlarda yanlış fikir ola bilər. Çünki onlar heç də düz olmayan söhbətlərə inanmırlar ki, qiymətlərin qalxması həyat səviyyəsinin enməsinə gətirib çıxarır. İqtisadçılar başa düşürlər ki, vətəndaşların rifahı pul siyasətindən deyil, əmək məhsuldarlığından asılıdır.

Normal gəlirlərin artmasının inflyasiya ilə əl-ələ gəldiyindən qiymətlərin artım tempinin düşməsi heç də real gəlirlərin artması deyil. Bundan başqa, siyasətçilərin cari inflyasiyanın bir çox məsrəflərini azaltmaq imkanı var. Belə ki, indeks olmayan vergi sistemi ilə bağlı problemi aradan qaldırmaq üçün vergi qanunvericiliyini elə dəyişmək lazımdır ki, qiymətlərin qalxması təsirini nəzərə ala bilsin. Yaxud da, indeksə edilmiş dövlət iştirakçılarını buraxaraq, gözlənilməz informasiyanın doğurduğu dövlətin kreditorlarla debitorlar arasında kortəbii təkrar paylanmasını azaltsın.

Bu cür qərar dövlət qiymətli kağızları sahiblərinin inflyasiyadan yaxasını qurtarır. Bundan başqa, dövlət azad istiqrazçını və kreditorları qiymətlərin qalxmasını nəzərə alaraq indeksə edilmiş istiqraz razılıqlarını (müqavilələrini, sazişlərini) bağlamağa həvəsləndirirlər.

Əgər inflyasiya böyük xərclərlə başa gəlmirsə, o vaxt inflyasiyadan yaxa qurtarmaq mümkündür. Bunu da bəzi iqtisadçılar mümkün hesab edirlər. Lakin belə ssenarinin praktiki reallaşması, çətin ki, baş vermir.

Beləliklə, inflyasiyanın səviyyəsinin azaldılması praktiki olaraq həmişə işsizliyin səviyyəsinin artması və istehsal həcmiminin azalması ilə müşayiət olunur. MB-in iqtisadi subyektləri antiinflyasiya siyasətinin sərtliyində inandıra biləcəyi və nəzərətsiz qiymət artımı yanğının ağrısız söndürə biləcəyi böyük şübhə doğurur.

Bir çox hallarda inflyasiya, dövriyyəyə tələbatdan artıq pul nişanələrinin buraxılması onun nəticəsi olaraq dövriyyə sferasının, kanallarının lazımsız, izafi kağız pul kütləsi ilə doldurulması kimi başa düşülür. Digər hallarda inflyasiya qiymət

artımı ilə deyil, təsərrüfat mexanizmi, iqtisadi modellər, büdcə siyasəti, qızıla olan tələbat amilləri, qızılla dövriyyədə olan kağız pulun nisbəti, daxili və xarici qiymətlər nisbəti aspektində yanaşılır.

Beləliklə, ənənəvi Filips əyrisi – inflyasiya ilə işsizlik arasındakı əks asılılığı təsbit edərək, bu dəyişənlərin qısamüddətli dinamikasını əks etdirir. Uzunmüddətli dövrdə, adətən, pul kütləsinin artması ilə müşayiət olunan məcmu tələbin stimullaşdırılması, işsizlik və real buraxılışın səviyyəsinin ciddi dəyişikliklərinə səbəb olmur və əsasən qiymətlərin yüksəlməsində əks olunur. Yaxud Filips əyrisi təbii işsizlik səviyyəsində şaquli xəttə yaxınlaşır.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda iqtisadi artım nəzəriyyəsi ilə bağlı problemə bir-birindən fərqli iki yanaşma üsulu formalaşmışdır. İqtisadi inkişafın düyün nöqtəsi olan iqtisadi artım anlayışı qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə istehsalçılardan tutmuş istehlakçılara qədər hamını düşündürür. Çünki bu gün də hər hansı məhsulun neçə istehsal olunması, onun neçəyə başa gəlməsi hamını düşündürür.

Odur ki, qısa dövr ərzində iqtisadi artım sürəti ilə bu gün inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçim prinsipinə əsasən, iqtisadi artım problemləri qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. Məsələn üçün, R.Solonun iqtisadi artım modeli, yığıcı, əhəlinin artımı və texnoloji tərəqqinin istehsalın həcminə təsirini müəyyənləşdirməyə yönəldilmişdir.

Keynsçi, monetar, neoklassik və «təklif iqtisadiyyatı» nəzəriyyəsinin tərəfdarları onu əsas tuturlar ki, iqtisadi artım əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin mənbəyidir, yəni zəruri şərti olur.

M.Meybullayevin tədqiqatlarından göründüyü kimi, iqtisadi artım nəzəriyyəsi müəyyən dövr ərzində məhsul istehsalını əks etdirməklə – onun mənbəyini, hansı amilləri əks

etdirdiyi barədə fikir söyləməyə imkan verir. «Bu baxımdan, məhsul buraxılışının hansı amillərin verimi ilə artırılması hüdudsuz tələbatların və resursların məhdudluğu şəraitində ön plana keçir. Eyni zamanda, məhsul istehsalı üçün zəruri olan məsrəflərin azalması və ya çoxalmasını üzə çıxarmaq, onların meyillərinə təsir göstərən səbəbləri araşdırmaq, alınan nəticənin həm səmərəlilik, həm də gəlirlərin əldə olunmasındakı yerini müəyyənləşdirmək vacib problemlərdəndir»¹.

Odur ki, qısa müddət ərzində iqtisadi artımın sürətinin inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçim prinsipi iqtisadi artımın bütün dövrlər üçün mərkəzi problem olmasını, düyün nöqtəsi kimi qalmasını həyat səviyyəsinin artımı və həm də investisiya qoyuluşunun təmin edilməsindən ötrü zəruri edir.

Bu da aydındır ki, iqtisadi artım müəyyən dövr ərzində məhsul istehsalını əks etdirməklə, onun mənbəyinin hansı amillərin hesabına təmin edildiyi barədə fikir yürütməyə əsas verir.

Qərbin müasir iqtisadi nəzəriyyəsinin görkəmli nümayəndələri K.Makkonnell və S.Bryunun qeyd etdikləri kimi, bütün ölkələrin iqtisadi artımları altı əsas amildən asılıdır. Bu amillərə aşağıdakılar daxildir:

- təbii resursların kəmiyyət və keyfiyyəti;
- əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyəti;
- əsas kapitalın həcmi;
- texnologiya;
- məcmu xərclərin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- artan resursların kəmiyyətinin səmərəli bölgüsü.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artımın bu mənbələrin hər birinin özünəməxsus təsir dairəsi olmasına baxmayaraq, onları birləşdirən bir ümumi cəhət vardır. Onlardan bir qismi təklif, digər bir qismi isə tələb amilləri formasında birləşir.

¹ M.Meybullayev. İqtisadi artım və onun amilləri. Bakı: "ADİU-nin mətbəəsi, 1993. S.4.

Bu baxımdan da, məhsul istehsalının hansı amillərin sərfi yolu ilə, onların hesabına artırılması sonsuz tələbatların və resursların məhdudluğu şəraitində əsas prinsipə çevrilir. Bununla yanaşı, məhsul istehsalı üçün tələb olunan zəruri məsrəflərin azalmasını və ya çoxalmasını aşkar etmək vacibdir. Ona görə də onların meylinə təsir göstərən səbəbləri araşdırıb alınan nəticələrin həm səmərəlilik, həm də gəlirlərin əldə olunmasındakı yerini müəyyənləşdirmək vacib cəhətlərdəndir.

İqtisadi artım nəzəriyyəsi iqtisad elminin tarixindən göründüyü kimi, fransız iqtisadçısı J.B.Seyin (1767-1832), alman iqtisadçısı İ.V.Fon Tyunsinin (1783-1850) əsərlərində müşahidə olunsada, o, iqtisadi cərəyan kimi kapitalizmin xalis inkişaf mərhələsində, daha çox diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Bu baxımdan, iqtisadi artım nəzəriyyəsində mühüm xidmətləri olmuş U.Cevonsu (1835-1882) misal göstərmək olar. Ümumiyyətlə, bu iqtisadçılar əmtəə istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi üçün zəruri olan amillərin rolunu göstərmişlər. Belə ki, əsasən ovçuluq və əkinçilikdən ibarət primitiv mədəniyyətlər feodalizm sistemindən əvvəl olub. Orta əsrlərdə inzibati-amirlik idarəetməsi yaranıb və bunun da əsasını torpaq mülkiyyəti təşkil edirdi.

Məlum olduğu kimi, iqtisadi artım ictimai tələbatın ödənilməsinə imkan verən kəmiyyətə çox və keyfiyyətə daha yaxşı əmtəə və xidmət nemətlərinin yaradılması prosesini əhatə edir ki, bu da ölkədə ümumi milli məhsulun (ÜMM) artırılması və milli iqtisadiyyatın sürətli, dayanıqlı və dinamik inkişaf etdirilməsi deməkdir.

Qısa müddət ərzində iqtisadi artım sürəti ilə Azərbaycan 2003-cü ildə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcminə görə dünya ölkələri arasında 90-cı yerdə qərar tutmuşdu. Həmin vaxt Azərbaycanda istehsal olunan ÜDM-in adambaşına düşən həcmi nominal ifadədə cəmi 873 manat (təqribən 1100 ABŞ dolları) təşkil edirdisə, hazırda bu

göstərici 8 min dollara yaxındır. 2003-2013-cü illəri əhatə edən qısa dövr ərzində iqtisadi artımın əsas göstəricisi olan ÜDM istehsalı ildə (10 il ərzində) orta hesabla 13,6 faiz artmışdır. 2005-ci ildə ÜDM-in 26,4 faiz, 2006-cı ildə 32,5, 2007-ci ildə 25, 2008-ci ildə 10,8 faiz artım olmuşdur. 2012-ci ildə ölkədə istehsal edilmiş ÜDM-in həcmnin əvvəlki illə müqayisədə 2.2 faiz artaraq 54 mlrd manata çatmışdır ki, bu da adambaşına düşən məhsulun (ÜDM) həcmi – 7,5 min ABŞ dolları təşkil etdiyini göstərir.

Beləliklə, son 10 ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının uğurlu, dinamik, dayanıqlı sürətli inkişafı ölkədə ÜDM-in real ifadə də 3,4 dəfədən çox, nominal ifadədə isə 7 dəfəyə yaxın artımı baş vermişdir.

İqtisadi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, müasir dövrdə iqtisadi artımın təmin edilməsi problemi ilə bağlı bir-birindən fərqli yanaşma üsulları mövcuddur. Həmin yanaşmalardan aydın olur ki, qısa dövr ərzində iqtisadi artım sürəti ilə bu problemlərdən qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə tətqiq edilir. Məsələn, iqtisadi artım nəzəriyyəsində mühüm xidmətləri olmuş ingilis iqtisadçısı U.Cevonsu (1835-1938), ABŞ iqtisadçısı C.B.Klarkı (1847-1938) misal göstərmək olar. Bu iqtisadçılar əmtəə istehsalı və xidmətlər göstərilməsi məqsədilə zəruri olan amillərin rolunu xüsusi qeyd etmişlər. Onlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində iş qüvvəsinə, kapitala və təbii resurslara üstünlük verirdilər. Xüsusən də sərvət və gəlirlərin yaradılmasında canlı əmək resursları məsrəflərindən daha çox keçmiş əmək məsrəflərinin nəticəsi olaraq kapitalın rolunun xüsusi əhəmiyyət daşdığını göstərirlər.

1987-ci ildə Nobel mükafatı almış ABŞ iqtisadçısı R.Solou ilk dəfə olaraq 1957-ci ildə iqtisadi artımı həlledici amil kimi deyil, texniki tərəqqinin həlledici olduğunu göstərir: «Amerika statistikasına əsasən 1909-1957-ci illər ərzindəki hesablamalar sübut edir ki, nə iş qüvvəsinin artımı, nə də kapital qoyuluşlarının həcmi iqtisadi artımın hərəkətverici amili

rolunu oynamamışdır. Texniki tərəqqi onun amilidir və hər şey də onunla əlaqədardır. O, istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsini əhatə edən prosesləri özündə birləşdirir. Belə ki, hər şeydən əvvəl, istehsalın texnologiyasının təkmilləşdirilməsini əks etdirir. Digər tərəfdən istehsalın təşkili və idarə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Nəticədə iqtisadiyyatda daim struktur irəliləyişləri baş verir».¹

Göründüyü kimi, R.Solonun iqtisadi artım modeli yığım, əhalinin artımı və texnoloji tərəqqinin istehsalının həcminə təsirini müəyyənləşdirməyə yönəlmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, əksər ölkələrdə iqtisadi inkişaf heç də uzun müddət ərzində dinamik inkişaf xarakteri daşımır. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafı vaxtaşırı enib - qalxmalara məruz qalmaqla tsiklik xarakter daşıyır.

Qərb iqtisadçıları bizim ənənəvi düşüncə tərzimizdən fərqli olaraq inkişafın belə elastik xarakterini heç də mənfi bir iqtisadi proses kimi qiymətləndirmirlər.

Əksinə bəzi nəzəriyyəçilər hətta iqtisadi artımın sürətləndirilməsinin əksinə konkret fikirlər də irəli sürürlər. O da məlumdur ki, böhranlar, inflyasiya, işsizlik və bütövlükdə iqtisadiyyatın tənəzzülü və tərəddüdü inkişafı qısa vaxt ərzində iqtisadi artım sürəti ilə inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçim prinsipinin əsasında insanların rifahına və həyatı tərzinə mənfi təsir edir. Belə ki, sürətli iqtisadi artımın əleyhdarları hesab edirlər ki, iqtisadi artımı təmin edən sənayeləşmə texniki tərəqqinin durmadan gücləndirilməsini tələb edir ki, bu da insanları əhatə edən mühüm güclü inflyasiyanın artım sürətinə təsir göstərir.

Yeri gəlmişkən yuxarıda K.Makkonnell və S.Bryu tərəfindən iqtisadi artıma təsir göstərən 6 amillərdən ilk dördü təbii resurslar, əmək, əsas kapital və texnologiya amilləri

¹M.Meybullayev. İqtisadi artım və onun amilləri. Bakı: ADİU-nin mətbəəsi, 1993. S.5.

təklif, digər iki (məcmu xərclər və artan resurslar) amillər isə tələb amilləri formasında birləşir və fəaliyyət göstərir.

Deməli, ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi artım səviyyəsindəki fərq, məhz bu amillər qrupunun vəhdət formasında necə və hansı nisbətdə tətbiq olunmasından asılıdır. Əgər iqtisadi artım təklif amilləri, onun fiziki həcmi, yəni kəmiyyət cəhətdən artmasını göstərsə, tələb amilləri isə onu keyfiyyət cəhətdən artmasını göstərir.

Belə ki, ölkə resurs cəhətdən və texnoloji baxımdan zəngindirə həmin şəraitdə artım amilləri yığılıb qalır, istehsal potensialından istifadə edilmir. Başqa sözlə, artım amilləri üçün zəruri olan məcmu xərclərin səviyyəsi dəyişməz qalır. Yaxud da artım resurslarından faydalı məhsul əldə olunması üçün səmərəli bölgü aparılmır. Bu da iqtisadi potensialın məqsədyönlü istifadə üçün resursların istehsal döviyyəsinə tam cəlb olunması ilə bərabər, eyni zamanda onlardan daha səmərəli və məqsədyönlü istifadə edilməlidir.

İqtisadi artımın keyfiyyət tərəfini əks etdirən tələb amilləri onun növbəti illər üçün səviyyəsinə daha çox təsir göstərir. Çünki iqtisadi artım keyfiyyətcə dəyişməsə tələbin səmərəliliyi meydana gəlməyəcəkdir. Onu da qeyd edək ki, iqtisadi artımın təklif və tələb amilləri bir-birlərindən təcrid olunmuş, yəni ayrılıqda deyil vəhdət halında fəaliyyət göstərir. Əslində iqtisadi dinamikanın gedişatına bu amillər qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təsir edir, fəaliyyətdə olur. Məsələn, işsizlik əgər investisiyanın, yəni əsas vəsait qoyuluşunun artım sürətini ləngidirsə, deməli, investisiyanın bu səviyyəsi yeni iş yerlərinin açılması imkanını da məhdudlaşdırır. Yaxud inflyasiyanın sürətli gedişatı mövcud təbii resursların faydalı məhsul istehsalı üçün tətbiq olunması əvəzinə mövcud vəziyyətin qorunması xatirinə həmin resursların qiyməti daxili bazar nəzərə alınmadan qaldırılır. Bu da yeni istehsal prosesi üçün zəruri olan yeni texniki avadanlıqların qiymətlərinin bahalaşmasına gətirib çıxarır. Bu növ istehsal inflyasiya dairəsindən

çıxmayan fırlanan çarxa bənzəyir. Ümid yalnız çarxı saxlayan oxa qalır. Əgər ox sıradan çıxana qədər müxtəlif fiziki, texniki tədbirlər görülməzsə o da sıradan çıxacaq.

Yəni, iqtisadi artımı iqtisadi azalma yox, iqtisadi tənəzzül əvəz edəcək ki, belə şəraitdə də yalnız iqtisadiyyatı bir qədər əlverişli şəraitə gətirmək üçün qısamüddətli tədbirlər görülməlidir. Ona görə də iqtisadi artım makroiqtisadi səviyyədə mövcud olan göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirilməsi çox vacib prinsiplərdəndir.

İqtisadi artımın təmin edilməsində ayrı-ayrı amillərin rolu müxtəlif məktəblərin nümayəndələri tərəfindən eyni mənada qiymətləndirilmir. Belə ki, keyntçilər milli məhsulun artımını təmin etmək üçün məcmu xərcləri artırmağı təklif edirlər. Bu, öz növbəsində, faiz dərəcəsini aşağı salmaq yolu ilə investisiyanın stimullaşdırılmasını tələb edir. Bunun əksinə olaraq «təklif iqtisadiyyatı» təliminin tərəfdarları isə vergini azaltmaq üsulu ilə investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmağı məqsəduyğun hesab edirlər. Əgər iqtisadi artım modellərinə dair bu nəzəriyyələrə daha geniş miqyasda nəzər salsaq, onda məlum olar ki, əslində onların biri, heç də digərini istisna etmir. Əksinə, sadəcə olaraq, keyntçilər öz tətqiqatlarında qısa müddət ərzində iqtisadi artım sürəti ilə qısamüddətli məqsədləri, «təklif iqtisadiyyatı»nın nümayəndələri isə öz tətqiqatlarında uzunmüddətli dövr ərzində uzunmüddətli məqsədlərin reallaşdırılması prinsipini əsas götürürlər. Bu mənada M.Əhmədovun tətqiqatlarında iqtisadi artımın tsiklik inkişafına dair N.Y.Kondratyevin nəzəriyyəsindən bəhs edilərək qeyd olunur ki, «onun tsiklik inkişafı modeli belə bir fikri sübut etməyə yönəldilmişdir ki, cəmiyyətdə müəyyən bir vaxtdan sonra bir mövcud texnoloji uklad yerini tədricən, daha mütərəqqi və yeni texnoloji uklada verməlidir».¹

¹ M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi, 2003. S. 325.

Digər iqtisadçılar isə belə hesab edirlər ki, texnoloji uklad resursların emalının bütün mərhələlərini və qeyri-istehsal istehlakını əhatə etməklə, bütünlüklə təkrar istehsal prosesi ilə hüdudlanır. Həm də hər bir sonrakı texnoloji uklad, əvvəlkidən daha məhsuldar və səmərəli proses deməkdir. Bu baxımdan, Y.Şumpeterin fikri maraq doğurur. O, belə hesab edir ki, iqtisadi inkişafın mənbəyi iqtisadi sistemin daxilində olmaqla yanaşı sahibkarların innovasiya fəaliyyəti və yeniliklərin tətbiqi ilə fərqlənir. O, iqtisadi sistemə təsir edən amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- prinsipə yeni əmtəələrin yaradılması və yaxud da mövcud olanların istehlak xassələrinin təkmilləşdirilməsi;
- yeni satış bazarının mənimsənilməsi;
- yeni enerji, xammal mənbələrindən istifadə olunması;
- inhisarçılıq ünsürlərinin gücləndirilməsini aradan qaldırmaq məqsədilə istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi.

Bütün qeyd olunan amillərin praktiki tətbiqi və onların sosial-iqtisadi nəticələrinin təhlili bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, cəmiyyətdə həyata keçirilən texniki və texnoloji yeniliklər son nəticədə iqtisadi artım və sistemin dalğavari inkişafına səbəb olur ki, bu da nəzəri yanaşmanı daha da inkişaf etdirir. Dövri olaraq uzunmüddətli iqtisadi inkişafın enib-qalxmasının (əsas kapitalın yeniləşməsi səbəb olur) maddi əsası olur.

İqtisadi inkişafın texniki və texnoloji əsasları ilə yanaşı onu məhdudlaşdıran elə sosial amillər vardır ki, həmin həddin keçirilməsi cəmiyyət baxımından ziyanlı hesab olunmalıdır. Bu, ilk növbədə, təkrar istehsal olunmayan resursların məhdudluğu və əhalinin yaşadığı mühiti qorumaq zərurətindən irəli gəlir. Belə ki, keçmiş inzibati amirlik (SSRİ-nin olduğu dövrdə) şəraitinin təcrübəsi göstərir ki, istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin aşağı olduğu şəraitdə ekstensiv təkrar istehsal hesabına iqtisadi artımın yüksək inkişaf sürətinin təmin edilməsi meylli cəmiyyət üçün çox ağır və uzunmüddətli vaxt ərzində dağıdıcı nəticələr törədirdi.

Belə ki, nəyin hesabına olursa olsun, iqtisadi inkişafın yüksəlişi yolu ilə iqtisadi artım perspektiv inkişafın imkanlarını məhdudlaşdırmaqla bərabər, təbii resurslara, ətraf mühitə çətin və yaxud da bir çox hallarda bərpası sonradan qeyri-mümkün olan ziyan vurur. Bununla yanaşı, hazırda bazar iqtisadi inkişaf sisteminə əsaslanan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin güclü müdaxiləsi olmadan bazar mexanizmi metodları da iqtisadi inkişafın optimal həddini öz-özünə tənzimləyə bilmir. İqtisadi artımın tənzimlənməsi prosesinə, dövlətin müdaxilə dərəcəsinə və miqyasına hər bir konkret ölkədə bazar sisteminin inkişaf vəziyyəti iqtisadi inkişafın tsiklinin hansı mərhələdə olması və ümumiyyətlə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi də mühüm təsir göstərir.

İqtisadi artım ilə inflyasiyanın artım sürəti arasında seçim prinsipi ümumi müvazinətin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bir iqtisadi qanun kimi bazar tarazlığı – hər şeydən əvvəl, iqtisadi imkanların, ictimai məqsədlərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi səviyyəsinə və dərəcəsinə uyğunluğu prinsipini nəzərdə tutur.

Hər hansı bir konkret zaman çərçivəsində iqtisadi inkişafın xarakteri və cəmiyyətdə üstün tələblər dəyişdiyi halda resurslara olan tələblər də dəyişir.¹ Belə şəraitdə müvafiq olaraq yeni yaranan tarazlığa uyğun yeni proporsiyalar formalaşmalıdır. Bu da cəmiyyətdə gedən dəyişikliklərə (siyasi sabitliyin pozulduğu, hərbi və təbii fəlakətlər baş verdiyi dövrdə) əsasən ümumi müvazinətlik daha sürətlə dəyişir.

Buna görə də iqtisadiyyatda tarazlığın təmin edilməsi ölkənin bütün resurslarından mümkün qədər səmərəli və faydalı istifadə olunması ilə yanaşı gələcək dövrdə inkişaf üçün müvafiq ehtiyatların saxlanması prinsipini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın inkişafı insanların şəxsi mənafeələrinin ödənilməsi şəraitində təzahür edir. Lakin belə

¹ M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Aparatının mətbəəsi, 2003. S.327.

düşünmək olmaz ki, iqtisadi artımın məqsədi cəmiyyətin və onun üzvlərinin artmaqda olan tələbatlarını ödəyən maddi nemətlər istehsal etməkdən ibarətdir. Unutmaq olmaz ki, əgər bu məhsullar adamların həyat səviyyəsini keyfiyyətcə yaxşılaşdırmırsa, onda bu vəziyyət iqtisadi artımın məzmununu tam əks etdirmir. Çünki iqtisadi artım təkrar istehsal prosesinin nəticəsi kimi onun kəmiyyət və keyfiyyət baxımından inkişafını və dəyişməsinə əks etdirir.

İqtisadi inkişafın kəmiyyətcə yüksəlməsi bir tərəfdən istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin həcmində dinamikasını, digər tərəfdən iqtisadi resurslara olan xərc və əldə olunan nəticənin nisbətini əks etdirir. Ancaq təkrar istehsalın keyfiyyət cəhəti iqtisadiyyatın bütün sahələrində baş verən progressiv struktur dəyişikliklərini, onların proporsionallıq və tarazlıq səviyyəsini, təsərrüfatçılığın təşkili və idarə olunması istiqamətini, istehsalın bütün amillərindən necə istifadə olunmasını ifadə etdirir. Başqa sözlə, iqtisadi artım problemi, onun kəmiyyət və keyfiyyətcə dəyişməsi, inkişafı və dinamikası bazar iqtisadi sistemi şəraitində, nəticə etibarilə iqtisadiyyatın başlıca problemlərini: nə? necə? kim üçün? məsələlərinin həll edilməsi imkanını və səviyyəsini xarakterizə edir və səciyəyləndirir.

Demə, hazırda bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi artım səviyyəsi bir tərəfdən iqtisadi sistemlərin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq iqtisadiyyatın başlıca problemlərinin necə həll olunması prosesini əks etdirir, digər tərəfdən isə iqtisadi artım millətin nəaliyyətlərini və uğurlarını göstərməklə iqtisadi siyasət sahəsində vergilər, xərclər, qiymət səviyyəsi və tədaviyə pul buraxılmasındakı dəyişikliklər edilməsinə gətirib çıxarır.

Odur ki, iqtisadi artımın səviyyəsi, hər bir şəraitdə məşğulluğun artması və inflyasiyanın yüksəldilməsi müşahidə olunur. İşsizliyin səviyyəsi yüksəldikcə inflyasiya aşağı düşür. Belə şəraitdə işsizlərin sayı əməkqabiliyyətli əhəlinin elə səviyyəsini əhatə etməlidir ki, əldə olunan iqtisadi artımın

potensial imkanı onların bu və ya digər şəkildə yaşayış minimumlarının qorunmasına cavab verə bilsin. Əgər bu proses pozularsa onda inflyasiya prosesi sürətlənir. Ona görə o şəraitdə iqtisadi artımın səviyyəsini real hesab etmək olar ki, o işsizliyin təbii səviyyəsi ilə uyğun gəlmiş olsun.

Yeni iqtisadi sistemə keçidin ilk mərhələsində iqtisadi inkişafın başlıca meyilləri aşağıdakı istiqamətlərdə: sabitləşdirmə, islahatlaşdırma, dünya iqtisadi inteqrasiyasına qoşulma, sosial-iqtisadi inkişaf və xalqın rifahının yüksəldilməsi aspektində müəyyənləşdirildi ki, bunların içərisində iqtisadiyyatda sabitliyə nail olmaq, investora, onların qoyduqları sərmayələrin özünü doğruldacağına inam yaratmaq ən üstün istiqamət kimi seçildi.

Bu məqsədə çatmaq üçün Azərbaycanda, hər şeydən əvvəl, 1994-1995-ci illərdə tuğyan edən inflyasiyanın qarşısını almaq, hökumətin ilkin vəzifəsi olaraq qarşıya qoyulurdu. Həmin dövvdə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkədə 1996-cı ildə inflyasiya minimuma endirildi. İnflyasiyanı cilovlamaq üçün o vaxt ümumən iki yol seçilmişdi:

– birinci mərhələdə dövlət kreditlərin verilməsi, alınması, istifadəsi üzərində ciddi nəzarət, barter əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması, emisiyayı saxlamaq;

– ikinci mərhələdə isə büdcə kəsirinə nəzarət, onu azaltmaq istiqamətində sərt tədbirlər həyata keçirilməyə başlamaq.

İqtisadiyyatda sabitləşdirmə tədbirlərinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə manatın məzənnəsi məsələsi ilə əlaqədar, bir çox MDB ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycanda ÜDM-in quruluşunda idxal və ixrac böyük xüsusi çəkiyə malik idi. Eyni zamanda Azərbaycanın əsas ən inkişaf etmiş bazar ölkələri ilə həyata keçirdiyi idxal və ixrac əməliyyatları həmin ölkələrin ÜDM-in həcminə nisbətən o dövrdə inkişafı aşağı olan respublikamızda, ÜDM-in kəmiyyətinin hədsiz dərəcədə az olduğu üçün xarici iqtisadi əlaqələrin xarakterinin dəyişməsi manatın məzənnəsinin dinamikasına güclü təsir edirdi. Odur

ki, bütün qeyd olunan bu problemlər iqtisadi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, ilk növbəyə həmin illərdə Azərbaycanda sabitləşdirmə və yeni iqtisadi sistemi əks etdirən münasibətlərə keçidlə bağlı həyata keçirilən iqtisadi dəyişikliklərin (islahatların) əsas amilləri (ünsürləri) kimi qruplaşdıraraq aşağıdakı baxımdan dəyərləndirmək olar:

- ölkədə sərt büdcə, vergi, pul-kredit siyasəti yeritməklə iqtisadi inkişafın tarazlaşdırılması;

- səhmdar cəmiyyətləri yaratmaq, dövlətsizləşdirmə, özəlləşdirmə tədbirləri həyata keçirməklə quruluş dəyişikliklərinin aparılması;

- bazar iqtisadi münasibətlərinin və onun doğurduğu qanunların tələblərinə uyğun hüquqi institusional strukturun yaradılması;

- maliyyə sisteminin yenidən qurulması;

- qısa, orta və uzunmüddətli dövrdə ölkənin iqtisadi potensialının bərpa edilməsi proqramını və müvafiq xarici iqtisadi əlaqələr siyasətini formalaşdırmaq;

- transformasiya mərhələsində sosial müdafiə proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi mexanizmini müəyyənləşdirmək və s.

Deməli, belə bir sabitləşdirmə və dirçəliş prosesləri ölkədə iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi durumunun və bugünkü dayanıqlı, dinamik və sürətli inkişafın təmin olunmasında əhəmiyyətli rola malik olmuşdur.

Hər bir ölkənin sürətli və hərtərəfli tərəqqini şərtləndirən mühüm amillərdən biri kimi ədalətli sosial sistemin – iqtisadi və sosial qaydalara müvafiq olaraq istər fərdi və istərsə də ümumi halda götürülmüş əhalinin maddi-rifah halının yaxşılaşdırılmasını və yüksəldilməsini təmin edir. Möhkəm təməl üzərində qərarlaşan daxili sabitliyə cəmiyyətdə əmin-amanlığın və yüksək rifahın bərqərar edilməsi maddi nemətlərin ədalətlik prinsipləri əsasında bölüşdürülməsi, əhalini etibarlı və davamlı sosial müdafiəsinin təmin edilməsi problemlərindəndir.

İqtisadiyyatın nəticələri başlıca olaraq insanların rifahının yüksəldilməsinə yönəldilməlidir. İnsan kapitalı cəmiyyətə məxsus olan keyfiyyətlərin insana təsirinin məhsulu kimi təsvir edilir. Belə təsirlərin səviyyəsi onu xarakterizə edən dəyərlər toplusu ilə müəyyənləşdirilir. Cəmiyyətin sivillik meyarı nə dərəcədə yüksək olsa onun insanlara təsiri daha məhsuldar və insan kapitalı daha dəyərli olar. Hər hansı kapital kimi insan kapitalı da öz inkişafı üçün həm dövlət tərəfindən, həm də onu işə götürən sahibkar tərəfindən daim investisiya qoyuluşu tədab edir.

Buna görə də iqtisadiyyatda baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə uyğun iqtisadi artım sürətinə müvafiq olaraq hər bir regionda sosial infrastrukturun tənzimlənməsində dövlətin rolu və funksiyası genişləndirilməlidir. Bu mürəkkəb və çoxcəhətli vəziyyəti tənzimləmək üçün makro- və mikro səviyyələrdən asılı olaraq, sosial infrastrukturun formalaşdırılması tamamilə yeni prinsiplərə əsaslanmalıdır. Belə ki, cəmiyyət miqyasında sosial infrastrukturun tərkib hissəsi hesab edilən sahələrin, xüsusilə təhsilin, səhiyyənin və digər ictimai əhəmiyyəti yüksək olan sosial sferaların inkişafı dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməli və tənzimlənməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi, bazar münasibətlərinə keçməsi, iqtisadi potensiala malik torpaqlarının böyük bir hissəsinin (20 faizinin) bu gün də işğal altında olması və bundan irəli gələn çətinliklər, habelə mövcud reallıqlar ölkədə iqtisadi artım probleminin və onun qısa müddət ərzində sürətlə artması ilə inflyasiyanın artım sürəti arasındakı seçim prinsipinin nəzəri və metodoloji aspektdə yanaşmanı tələb edir. Bu da bütünlükdə mövcud reallıqlar əsasında müstəqil Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artım nəzəriyyəsinin təhlilinə, tədqiqinə spesifik prinsip, meyar və yeni nəzəri əsaslarla yanaşılmasını vacib edir. Bu, hər şeydən əvvəl, indiki şəraitdə iqtisadi artımın yuxarıda qeyd edildiyi kimi,

mənbələri, amilləri, hərəkətverici qüvvələri, stimulları və ictimai mühitə əsaslı deformasiyaya uğraması ilə bağlı izah olunmalıdır. Bu baxımdan da, bu problemə indiki şəraitdə iqtisadi artımın təmin olunması nöqtəyi-nəzərindən deyil, iqtisadi artımın bərpa edilməsi və keyfiyyətinin təmin olunması mənasında yanaşılması məqsədəuyğun hesab olunmalıdır. İqtisadi inkişafı dayanıqlı, dinamik inkişafı – milli iqtisadiyyatın strukturunda baş verən mütərəqqi irəliləyişlər və nailiyyətlər son nəticədə onun gələcək perspektivlərini müəyyən edən başlıca şərtlərdən hesab olunur.

Qeyd edək ki, iqtisadi artımın keyfiyyətini müəyyən edən şərtlərdən biri də xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi ilə bağlıdır.

Ölkənin müstəqil dövlətə çevrilməsi nəticəsində onun xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakteri, prinsipləri və meyarları əsaslı sürətdə dəyişilmişdir. Müasir bazar iqtisadi sistemi şəraitində Azərbaycanın dünya bazarına sərbəst çıxmaq və kapitalların beynəlxalq hərəkətinə birbaşa müstəqil sürətdə qoşulması imkanı yaranmışdır. Bu da indiki dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin saldosu və xarakterini, iqtisadi artımın sürətini və keyfiyyətini səciyyələndirən mühüm bir amildir. Buna əsasən də hər bir ölkənin ümumdünya bazarında və eləcə də təsərrüfat sistemində oynadığı rol və tutduğu yer, hər şeydən əvvəl, dövlətin iqtisadi potensialı və inkişaf səviyyəsi ilə yanaşı onun istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərinin (məhsullarının) dünya bazarında rəqabət apara bilmək qabiliyyəti ilə bağlıdır. Deməli, ölkə nə qədər inkişaf etsə də onun xarici (beynəlxalq) iqtisadi əlaqələrdə iştirak dərəcəsi, onun inkişafını xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri hesab edilir.

Odur ki, Azərbaycanda keçid dövrünün başa çatmasını xarakterizə edən əsas cəhətlər bazar iqtisadiyyatı üçün müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması, sahibkarlıq institutlarının formalaşması, mülkiyyətin çoxnövçülüyünün

təmin olunması, özəlləşdirmə prosesinin başa çatdırılması, bazar institutlarının formalaşdırılması, daxili və xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması, qiymətlərin bazar tərəfindən müəyyənləşdirilməsi, ümumilikdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimuma endirilməsi, institusional islahatların həyata keçirilməsində və bu qəbildən olan digər məsələlər də özünü əks etdirir.

Azərbaycanda 2003-2013-cü illər ərzində qəbul olunan fundamental qərarlar, imzalanan sərəncamlar, çıxışlar, dövlət başçısının verdiyi vədlərin sırf əməli fəaliyyətə, pragmatizmə söykəndiyini, reallığın adekvat olduğunu deməyə əsas verir. Bu dövrün statistikasını keçilən yolun möhtəşəmliyini, Azərbaycanın müasir dövlətə çevrilməsinə xidmət edən siyasətin səmərəliliyini bir daha təsdiq edir. Belə ki, Azərbaycanın son illərdəki dövlət büdcəsinə nəzər saldıqda həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların səmərəli nəticələri özünü əyani şəkildə nümayiş etdirir. 2003-cü ildən respublikada büdcə gəlirlərinin orta illik artımı 20-30 faiz təşkil etmişdir və bu da regionda ən optimal göstəricilərdən sayılır. Məsələn, 2003-cü ildə təxminən 1,2 mlrd man. təşkil edən ölkənin dövlət büdcəsi ötən illərdə 12 dəfədən çox artaraq 2012-ci ildə 17 mlrd manatı keçərək, 2013-cü ildə artıq 19 mlrd manatdan çox olmuşdur. Azərbaycan uğurlu inkişaf platforması əsasında 2020-ci ilədək qarşıya qoyduğu ən ali məqsədə də nail olaraq ÜDM iki dəfəyədək artaraq dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə eyni səviyyəyə qalxacaqdır.

XIV FƏSİL

İQTİSADI ARTIM SÜRƏTİ İLƏ SOSIAL EHTİYAQLARIN ÖDƏNİLMƏSİ ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏ PRİNSİPİ

Bu fəsildə iqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə prinsipi özünü aşağıdakı məsələlərin tədqiqində və təhlilində göstərir:

– İqtisadi artım sürətinin müasir dünyada layiqli həyat tərzinin formalaşdırılmasındakı yeri;

– İqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə orta gəlirin səviyyəsinin, əmək məhsuldarlığının və yeridilən iqtisadi siyasətin təsiri;

– Müxtəlif ölkələrdə iqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların arasındakı qarşılıqlı əlaqənin fərqli cəhətləri, fiziki kapitalın kəmiyyəti, texnoloji biliklərin səviyyəsi, təbii resursların kəmiyyəti;

– İqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsinin qarşılıqlı əlaqəsinə əmtəələrin və inflyasiyanın təsiri;

– İqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin qorunmasında makroiqtisadi və siyasi sabitliyin, mülkiyyət hüququnun, azad ticarətin, açıq qapı siyasətinin rolu.

İqtisadi artım sürətinin müasir dünyada layiqli həyat tərzinin formalaşdırılmasında yeri haqqında danışarkən iqtisadi artım anlayışı, onun amilləri, iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi, iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri, iqtisadi artımın sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasında qarşılıqlı əlaqələr prinsipinə diqqət verməliyik.

İqtisadi artım anlayışı, adətən iqtisadiyyatda buraxılışın real həcmnin artırılmasının uzun dövrlü meyilləri baş verir ki, bu halda uyğun olaraq, iqtisadi artımın ölçülməsi üçün bütövlükdə (ÜDM, ÜMG), yaxud əhalinin adambaşına hesabı ilə buraxılışın mütləq artım və ya artım tempi göstəricilərindən

istifadə olunur. Bəzən də bir nəfər işçiyə düşən gəlir artımını da nəzərdə tutur. İqtisadi artım nəzəriyyəsi müəyyən dövr ərzində məhsul istehsalını əks etdirməklə onun mənbəyini, hansı amillərin təşkil etdiyi barədə fikir söyləməyə imkan verir.

Professor M.Meybullayevin fikrincə: «Bu baxımdan, məhsul buraxılışının hansı amillərin verimi ilə artırılması hədudsuz tələbatların və resursların məhdudluğu şəraitində ön plana keçir. Eyni zamanda, məhsul istehsalı üçün zəruri olan məsrəflərin azalıb və ya çoxalmasını üzə çıxarmaq, onların meylinə təsir göstərən tələbləri araşdırmaq, alınan nəticənin həm səmərəlilik, həm də gəlirlərin əldə olunmasındakı yerini müəyyənləşdirmək vacib problemlərdəndir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, iqtisadi artım bütün dövrlər üçün mərkəzi problem olaraq qalır. Çünki iqtisadiyyatın düyün nöqtəsi olan iqtisadi artım kateqoriyası müasir dünyada məhsul istehsalçılarından tutmuş, onu istehlak edənlərə qədər hamını düşündürür. Bu gün də hər hansı məhsulun necə istehsal olunması onun neçəyə başa gəlməsi, ona sərf olunan xərclərin nə qədər aşağı salınması hamını düşündürür.

Elə buna görə də, iqtisadi artım və resurslar problemlərinin qarşılıqlı əlaqəli halda iqtisadi nəzəriyyə elminin aspektində öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi artım sürətinin müasir dünyada layiqli həyat tərzinin formalaşdırılması üçün həm də investisiya qoyuluşunu təmin etməlidir. Bu, həm də iqtisadi artımın müəyyən dövr ərzində məhsul istehsalını əks etdirməklə, qeyd etdiyimiz kimi, mənbəyinin hansı amillərin hesabına təmin edildiyi barədə fikir yürütməyə əsas verir. Bu baxımdan da, məhsul istehsalının hansı amillərin sərfi yolu ilə və onların hesabına artırılması sonsuz tələbatların və resursların məhdudluğu şəraitində əsas problemə çevrilir.

Bununla yanaşı, məhsul istehsalı üçün tələb olunan zəruri məsrəflərin azalmasını və ya çoxalmasını aşkar etmək vacibdir. Bunun üçün də onların meylinə təsir göstərən səbəb-

ləri araşdırıb alınan nəticənin səmərəlilik və həm də gəlirlərin əldə olunmasındakı yerini müəyyənləşdirmək vacib şərtlərdəndir.

İqtisadi artım – ictimai tələbatın ödənilməsinə imkan verən kəmiyyətə çox və keyfiyyətə daha yaxşı əmtəə və xidmətlərin yaradılmasını əhatə edir. Bu da ölkədə Ümumi milli məhsulun (ÜMM) artırılması və milli iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf etdirilməsi prosesi deməkdir.

İqtisadi ədəbiyyatda müasir dövrdə iqtisadi artımın sürətli inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı bir-birindən fərqli iki yanaşma üsulu formalaşmışdır. Həmin yanaşmalardan aydın olur ki, iqtisadi artım problemləri qarşıya qoyulan məqsədlərdən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə tətbiq olunur. Məsələn, iqtisadi artım nəzəriyyəsində mühüm xidmətləri olmuş U.Cevonsu (1835-1938), amerika iqtisadçısı C.B.Klarkı (1847-1938) misal göstərmək olar. Bu iqtisadçılar əmtəə istehsalı və xidmətlərin görülməsi üçün zəruri olan amillərin rolunu xüsusilə qeyd etmişlər. Onlar bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində iş qüvvəsinə, kapitala və təbii resurslara üstünlük verirdilər. Xüsusilə də sərvət və gəlirlərin yaradılmasında canlı əmək məsrəflərindən daha çox keçmiş əmək məsrəflərinin nəticəsi olaraq kapitalın rolunun xüsusi əhəmiyyət daşdığı göstərilir.

Lakin 1987-ci ildə Nobel mükafatı almış ABŞ iqtisadçısı R.Solou ilk dəfə olaraq 1957-ci ildə iqtisadi artımı, həlledici amili kimi əməyi deyil, texniki tərəqqinin həlledici olduğunu göstərmişdir. O, qeyd edir ki, Amerika statistikasına əsasən 1909-1957-ci illər ərzindəki hesablamalar sübut edir ki, nə iş qüvvəsinin artımı nə də kapital qoyuluşlarının həcmi iqtisadi artımın hərəkətverici amili rolunu oynamamışdır. Texniki tərəqqi onun amilidir və hər şeydə onunla əlaqədardır. O, istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsini əhatə edən prosesləri özündə birləşdirir. Belə ki, hər şeydən əvvəl, istehsalın texnologiyasının təkmilləşdirilməsini əks etdirir. Digər tərəfdən

istehsalın təşkili və idarə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. Nəticədə iqtisadiyyatda daima struktur irəliləyişləri baş verir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, R.Solounun iqtisadi artım modeli - yığım, əhalinin artımı və texnoloji-tərəqqinin sürətli istehsal həcminə təsirini müəyyənənlirməyə yönəlmişdir.

Dünya təcrübəsində əksər ölkələrdə iqtisadi artımın sürətli inkişafı heç də uzun müddət ərzində dinamik xarakter daşımır. Belə ki inkişaf etmiş bazar sistemi ölkələrində iqtisadi inkişaf vaxtaşırı enib-qalxmalara məruz qalmaqla tsiklik xarakter daşıyır. Qərb iqtisadçıları bizim ənənəvi düşüncə tərzimizdən fərqli olaraq inkişafın belə dalğavarı xarakterini heç də mənfi bir iqtisadi proses kimi qiymətləndirmirlər, əksinə bəzi nəzəriyyəçilər, hətta iqtisadi artımın gücləndirilməsinin əleyhinə konkret fikirlər də irəli sürürlər. O da məlumdur ki, vaxtaşırı böhranlar iqtisadiyyatın tənəzzülü bütünlükdə insanların həyat tərzinə mənfi təsir göstərir.

Yeri gəlmişkən sürətli iqtisadi artımın əleyhdarları belə hesab edirlər ki, birincisi iqtisadi artımı təmin edən sənayeləşmə, texniki tərəqqinin durmadan gücləndirilməsini tələb edir. Bu da insanları əhatə edən mühitə güclü neqativ təsir edir. Bu hal ildən-ilə tullantı şəklində atılan ziyanlı maddələrin artması, atmosferi, torpağı, su hövzələrini sıradan çıxarır və onları yararsız hala salır. İnsanla təbiət arasında normal, sabit ahəngi pozaraq insanların yaşayışını çətinləşdirir və bəzi hallarda onu qeyri-mümkün edir.

Cəmiyyətin iqtisadi inkişafının sənayələşdirməyə görə fərqləndirən U.Rostou göstərirdi ki, texniki səviyyələrinə görə iqtisadi mərhələlər meydana gəlmişdir.

İqtisadi artımın mərhələləri - texniki, iqtisadi, siyasi, ideoloji və s. amillərin qarşılıqlı əlaqələrinə görə müəyyənləşdirilməlidir.

Mərhələlərin dəyişməsinə əsasən iqtisadiyyatın başlıca aparıcı bölməsi olan istehsalın miqyasının dəyişməsi səbəb olur.

U.Rostou, ümumiyyətlə iki tipli: kapitalizməqədərki, ənənvi və kapitalizmdəki sənayeləşdirilmiş cəmiyyət olduğu fikrini yürütmüşdür ki, buna əsasən də o, sürətli iqtisadi artımın beş mərhələsini qeyd edir:

- ənənəvi cəmiyyət;
- keçid mərhələsinə şərait hazırlayan dövr;
- sənayeləşmiş inkişafa doğru irəliləyən, eyni zamanda keçid mərhələsi;
- sənayeləşdirilmədən sonrakı yetkin mərhələ;
- kütləvi istehlak cəmiyyəti.

Deməli, U.Rostounun göstərdiyi bu inkişaf mərhələlərindəki bölgüsünə baxmayaraq, ondan xeyli əvvəl (XIV əsr) böyük şərq mütəfəkkiri İbn Xəldun (1332-1406) cəmiyyətin bölgüsünə özünəməxsus formada yanaşır. Onun fikrincə cəmiyyət öz inkişafında üç «vəziyyət» keçmişdir ki, buraya: vəhşilik, kənd yerlərində məskunlaşma və şəhərlərin meydana gəlməsi dövrləri daxildir. O, uzaqgörənliklə sürətlə istehsalın inkişafının şəhərlərin meydana gəlməsi ilə sıx bağlı olduğunu qeyd edirdi. İbn Xəldunun qeyd etdiyi kimi, həyat tərzlərindəki fərqlər, məhz yaşayış vasitələrinin əldə olunması üçün tətbiq olunan üsulların müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Deməli, cəmiyyətdə sürətli iqtisadi artımın formalaşmasında maddi nemətlərin istehsalı üçün tətbiq olunan müxtəlif üsulların seçilməsi iqtisadi nəzəriyyə elminin, onun əsas prinsiplərindən biri olan iqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə prinsipi də qarşıya qoyulan problemlərin, o cümlədən, sürətli artımın sosial ehtiyacların ödənilməsi, arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin qorunmasında makroiqtisadi və siyasi sabitliyin, mülkiyyət hüququnun qorunmasının, azad ticarətin açıq qapı siyasətinin rolu məsələlərinin tətbiqində və təhlilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətin sürətli inkişafı insanların fəaliyyəti ilə bağlı olub, bu iqtisadi aktivliyin spesifik forması olaraq ətraf mühitin qorunması ilə adamların daxili imkanlarının maddi və mənəvi nemətlər istehsalı ilə aşkar edilir. Bu da aydındır ki, insanların fəaliyyəti özbaşına deyil, məhz müəyyən məqsədlərin həyata keçirilməsi şəraitində baş verir. Belə ki, adamların yeməyə, geyməyə, istirahət etməyə və s. tələbatlarının ödənilməsi ilə bağlı meydana gələn iqtisadi fəaliyyətləri istehlak etmək naminə istehsal etmək məcburiyyətində olurlar. Belə məcburiyyətlər – ancaq tələbatların ödənilməsi naminə məhdud resurslardan istifadə etmək nəticəsində baş verir ki, bu da cəmiyyətdə sürətli istehsal və təkrar istehsal formasını alır. Buna görə də, təkrar istehsal prosesi – istehlakçıların mövqeyi baxımından qiymətləndirildiyindən, o sərvət və nemətlərin yaradılmasının zəruri şərtidir.

İqtisadçılarımızın fikrincə sürətli iqtisadi artımı əgər adambaşına maddi və mənəvi nemətləri artırırsa, yəni həm tələb, həm də onun kəmiyyəti ödənilirsə, bu halda o yeni tələbatların da meydana gəlməsinə səbəb olur və yeni təklifin ödənilməsinə şərait yaradır. Sürətli iqtisadi artım probleminin – qeyd olunan istiqamətlərdə hərəkəti ümumi müvazinətin, yəni tələb və təklif arasındakı nisbətə tənzimlənməsinə səbəb olur. Deməli, tələb və təklif arasındakı tarazlığın qorunub saxlanılması, həm də onun pozulması və iqtisadiyyatın müvazinətli hala gətirilməsi sürətli iqtisadi artım problemi ilə əlaqədardır.

İqtisadi ədəbiyyatdan görüldüyü kimi, müasir dövrdə sürətli iqtisadi artımın təmin edilməsi ilə bağlı problemlərə bir-birindən fərqli iki yanaşma üsulu formalaşmışdır. Belə ki, sürətli iqtisadi artım – qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə təhlil edilir. Məsələn, R.Solounun iqtisadi artım modeli yığım, əhalinin artımı və texnoloji tərəqqinin istehsal həcminə təsirini müəyyən etməyə yönəlmişdir ki,

bu modeldə əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi və həyat səviyyəsini müəyyən edən amillər nəzərdən keçirilir.

Keynsçi, monetar, neoklassik və «təklif iqtisadiyyatı» cərəyanlarının tərəfdarları isə onu əsas tuturlar ki, sürətli iqtisadi artım əhalinin həyat səviyyəsini və rifahının yüksəldilməsinin vacib zəruri şərtidir. Onlar sürətli iqtisadi artımın, onun keyfiyyətinin təmin edilməsini iqtisadi siyasətin başlıca məqsədi hesab edirlər və bu məqsədə çatmağın imkan, mənbə və vasitələrini müxtəlif baxımdan şərh etmişlər.

Bir qrup iqtisadçılar sürətli iqtisadi inkişafın keyfiyyətinin təmin edilməsi zərurətini nəzərə almadan, köhnə təsərrüfat formalarını saxlamaq və dövrüyyəyə daha çox resurs cəlb etmək yolu ilə sürətli iqtisadi artıma nail olmağı başlıca məqsəd hesab edirlər. Lakin onlar unudurlar ki, səmərəliliyin azalması ilə müşahidə olunan iqtisadi artım son nəticədə resursların «məhvinin» sürətləndirilməsinə gətirib çıxarır. Bu yolla da uzun dövr ərzində ölkədə dinamik və sürətli iqtisadi inkişafı heç cür təmin etmək mümkün olmur. Özlüyündə sürətli iqtisadi artımın bərpa olunması və yaxud da səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsəd olmadığı kimi, cari və perspektiv dövr üçün iqtisadi artım probleminin tənzimlənməsinin optimallığı gözlənilməlidir.

Müasir dövrdə sürətli iqtisadi artımla, ətraf mühitin vəziyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi, qeyd olunan ümumi hallarla yanaşı əhəmiyyətli dərəcədə istehsalın texniki, texnoloji səviyyəsi ilə də bağlıdır. Belə ki, bazar iqtisadi sistemi şəraitində mənfəət ardınca fəaliyyət göstərən sahibkarlar ziyanlı tullantıların dövrüyyəyə cəlb edilməsindən ötrü vəsait sərf etmək istəməzlər ki, bu da sürətli iqtisadi artımın neqativ təsirinin azaldılması məqsədilə istehsalın həcmi və resurslardan istifadənin düşünlü və əlverişli hədudlar çərçivəsində inkişaf etdirilməsini, tullantısız texnologiyanın geniş tətbiqini və onların reallaşdırılması müvafiq iqtisadi münasibətlərin yaradılmasını zəruri edir.

Beləliklə, bütün bunları nəzərə alaraq müsbət meyilləri gücləndirmək məqsədilə hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən islahatların inkişafında, strukturunda vaxtaşırı düzəlişlər və təkmilləşdirmələr edilməlidir.

Ən başlıcası isə çalışmaq lazımdır ki, respublikanın iqtisadiyyatının bütün mənbələr hesabına həyata keçirilən investisiyalar daha çox innovasiya xarakterli olsun.

Belə bir siyasətin reallaşdırılması ilə kifayət qədər maliyyə imkanlarının olması, sürətli artım və əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi üçün müvafiq səmərəli investisiya və sahibkarlıq mühitinin yaradılması problemlərinin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir.

Bununla yanaşı sürətli iqtisadi artım və sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsində innovasiya inkişaf yolunun seçilməsində kiçik biznesin innovasiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması mexanizminin yaradılması, həm də bu məqsədlə daxili bazarın, qiymətin, vergi, gömrük siyasətinin formalaşmasında və dünyaya inteqrasiya əlaqələrinin gücləndirilməsində dövlətin fəal, məqsədyönlü və sistemli siyasət yürütməsi vacibdir.

Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkədə sağlam milli iqtisadiyyatın qurulmasının və müasir iqtisadi artım sürətinin təmin olunmasının qarşılıqlı əlaqə prinsipinin ən mühüm şərtlərindən biri kimi investisiya qoyuluşu və onun sosial-iqtisadi inkişafa və rifaha təsir dərəcəsi, iqtisadiyyata qoyulan investisiyanın ümumi həcmi ilə yanaşı həlledici dərəcədə onun sahə, texnoloji strukturundan və bütünlükdə bu prosesin səmərəli reallaşdırılması prosesindən çox asılıdır.

İnvestisiya, adətən milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əsas fondlarının geniş təkrar istehsalına yönəldilən maddi məsrəflərin, əmək xərclərinin və eləcə də, pul resurslarının məcmu halını ifadə edir. Onu da deməliyik ki, mövcud iqtisadi ədəbiyyatda bəzən investisiya ilə kapital qoyuluşu anlayışlarının şərhində dolaşığa yol verilir. Belə ki, müasir Qərb

ədəbiyyatında bəzən investisiya və kaptial qoyuluşu anlayışları ilə bağlı belə bir fikiri çatdırmaq məqsəduyğun olardı ki, Kapital dedikdə uzunmüddətli istifadə olunan müəssisələr, avadanlıqlar və digər istehsal amillərinin məcmusunu başa düşmək lazımdır. İnvestisiya isə, müəyyən dövrdə istehsalın əsas fondlarını saxlamaq və artırmaq məqsədilə istifadə olunan hazır məhsul axınını əks etdirir».

Bu baxımdan da, bəzi iqtisadçılar belə hesab edirlər ki, investisiya dinamik olmalıdır, çünki investisiyanın stimullaşdırılması sabah istehsal imkanlarının artması deməkdir.

M.Porterin fikrincə: əsas və tərəqqi amillərini birgə hərəkətə gətirmək lazımdır.

Deməli, qeyd olunan fikir və yanaşmalara klassik nöqteyi-nəzərdən diqqət yetirsək, investisiya əslində təkrar istehsal nəzəriyyəsi baxımından gəlirlərin yığıma çevrilməsi kimi qəbul edilməlidir.

Bazar iqtisadi sisteminin formalaşdığı ölkələrdə investisiya problemi, adətən innovasiya xarakterli olmaqla cəmiyyətin dinamik və sürətli inkişafını təmin edərək, bu prosesləri obyektiv qiymətləndirmək üçün innovasiya anlayışının düzgün dərk olunması çox vacib olub, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki iqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə prinsipi bunu tələb edir.

Bu baxımdan da, iqtisadiyyatı, elmi, texnikanı, sahibkarlıq fəaliyyətini, idarəetmə prosesini özündə cəmləşdirən innovasiya prosesi olması fikirləri ilə razılaşmamaq olmaz.

Deməli, investisiya anlayışı kimi onun reallaşdırılması prosesi olan innovasiya fikrinin formalaşması onun kommersiya realizasiyasına kimi olan istehsal bölgü, mübadilə və istehlak münasibətləri ilə bağlı sistemi özündə təcəssüm etdirir. Bütün bunlar iqtisadi artım və sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə prinsipi, innovasiya siyasəti ilə bağlı dövlətin ümumi inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib

elementi olmaqla, ona nail olmağın – imkan, vasitə və üsullarını özündə birləşdirir.

Bu gün bazar iqtisadi sistemi şəraitində dayanıqlı, dinamik və sürətli iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün sərmayə qoyuluşları daha çox innovasiya xarakterli olmalıdır. Bu da son nəticədə hər hansı bir ölkənin və onun milli iqtisadi inkişafı strategiyasının həyata keçirilməsi üçün seçdiyi innovasiya siyasəti modelinin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Müasir dövrdə ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafının dünya iqtisadiyyatından təcrid olunmuş halda həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü faktı xarici amillərin tam ciddiliklə nəzərə alınmasını tələb edir. Başqa sözlə, qapalı iqtisadi məkandan dünya təsərrüfatına inteqrasiya edilməsi artıq global problemə çevrilmişdir. Elə buna əsasən də, Azərbaycanda iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə dövlət «açıq qapı» siyasətini həyata keçirir. Bu baxımdan da, xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların və avadanlıqların, idarəetmə təcrübəsinin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi yolu ilə yüksək iqtisadi artım, keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin istehsal edilməsi dövlətin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm amillərindən hesab olunur.

İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsiplərinin müasir tələblər ruhunda araşdırılması, tətqiq və təhlil aktual əhəmiyyət kəsb edir. Elm korifeylərinin fikrincə, bütün elmi təkamüllər və yeniliklər cəmiyyətin praktiki tələbinə, obyektiv diktəsinə uyğun gəlməlidir. Elmi metodologiyaya arxalandıqda düzgün nəticəyə gəlməklə qərar qəbul etmək mümkündür. Mürəkkəb iqtisadi prosesləri üzə çıxarmaq, dərk edərək başa düşmək üçün yetkin iqtisadi təfəkkürə və biliyə malik olmaq zəruridir.

Müasir dünyada iqtisad elminin yaradıcıları cəmiyyətdə gedən prosesləri və o cümlədən, iqtisadi artım problemi ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasında qarşılıqlı əlaqənin investisiyalar və struktur islahatların həllində yalnız elmi meto-

dologiyaya arxalanmaqla dürüst nəticəyə nail olmaq mümkündür.

İqtisadi ədəbiyyatdan göründüyü kimi, son illərdə Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması və iqtisadi artımın dinamik inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən mühüm göstəricilərin, xüsusən də ÜDM-in artım sürətinə görə lider ölkələr sırasındadır.

Əgər 1990-2000-ci illərdə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun (ÜDM) orta illik aşağıdüşmə sürəti 6,1 faiz təşkil edirdisə, bu müstəqilliyin ilk illərində ölkə iqtisadiyyatının böhran vəziyyətində olması ilə əlaqədar idi. 2000-2008-ci illərdə isə Azərbaycanda ÜDM-in orta illik artım sürəti 18,1 faizə bərabər olmuşdur ki, bu da nəinki MDB məkanında, eləcə də dünyada ən yüksək göstərici kimi qiymətləndirildi. Müstəqilliyimizin 20 ili ərzində MDB məkanında ən yüksək artım (1991-2011) Azərbaycanda (238,7 faiz) olmuşdur. Bir neçə respublikada (Ukrayna, Gürcüstan, Tacikistan və Moldova) 2011-ci ildə ÜDM-in həcmi 1991-ci ildəki səviyyədən də az olmuşdur.

Azərbaycanda əldə edilən yüksək inkişaf sürəti ölkəmizin MDB dövlətləri ilə müqayisədə iqtisadi gücünün və iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə nəticələnmişdir. 1999-cu ildə hər nəfərə düşən ÜDM-in həcminə görə Azərbaycan MDB dövlətləri arasında 12-ci yeri, 2011-ci ildə isə 6-cı yeri tuturdu.

XX əsrin sonlarında ÜDM-in hər nəfərə düşən miqdarına görə Azərbaycan–Belarus, Türkmənistan, Özbəkistan, Gürcüstan, Ermənistan, Ukraynadan geri qalırdı. 2011-ci ilin yekunlarına görə isə ölkəmiz həmin respublikaları xeyli dərəcədə ötüb keçdi.¹

2012-ci ildə Azərbaycanda istehsal edilmiş ÜDM-in həcmi əvvəlki illə müqayisədə 2.2 faiz artaraq 54 milyard manata çatmışdır. Həmin il adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 7990,5

¹ 2012-ci il, 28 dekabr, 2013-cü il 10 yanvar tarixli «İqtisadiyyat» qəzeti. S.5.

ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2003-cü illə müqayisədə ölkədə ÜDM-in real ifadədə- 3.4 dəfədən çox, nominal ifadədə isə 7 dəfəyə yaxın iqtisadi artım baş vermişdir. Qarşıdakı illərdə ən mühüm strateji vəzifələrdən biri də ölkədə iqtisadi inkişafın sürətli və keyfiyyət artımını təmin etməkdən ibarət olacaqdır.

2014-cü ilin dövlət büdcəsinin layihəsinin müzakirəsi zamanı qeyd olunduğu kimi, qarşıdakı dövrdə Azərbaycanın bugünkü inkişaf səviyyəsini və sosial-iqtisadi həyatımızın reallıqlarını əks etdirməlidir. Büdcə sənədindən görüldüyü kimi, 2014-cü il dövlət büdcəsinin layihəsi qarşıdakı dövrdə də respublikanın iqtisadiyyatının sabit inkişafının davam edəcəyinə əminlik yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son on ildə Azərbaycanda Milli Məclis tərəfindən bazar iqtisadiyyatı və bazar mexanizminin normal fəaliyyətdə ola bilməsi üçün kifayət qədər qanunlar və normativ aktlar qəbul olunmuşdur. Bütün qəbul olunan qanun və aktlar ölkədə bazar iqtisadi sisteminin mühüm cəhəti olan iqtisadi azadlıq prinsiplərinin formalaşmasına istiqamətlənmişdir.

Ölkədə qəbul olunmuş qanunlarla iqtisadi azadlıq prinsiplərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən elə bir iqtisadi mühit formalaşmışdır ki, o bir çox hallarda sağlam sahibkarlıq və investisiya mühitinin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Belə bir vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə əməyin ödənilməsi səviyyəsi ilə yaşayış minimumu arasında kəskin fərqin olması, makro- və mikro səviyyədə inhisarçılıq meyillərinin güclü olması və s. problemlərlə bağlıdır. Ölkədə mülkiyyətin mövcud strukturu, bu sahədə mövcud bürokratik maneələr və korrupsiya cəhdləri də qeyd olunan proseslərə neqativ maneələr yaradır.

Belə bir şəraitdə bazar subyektlərinin davranışı səmərəli fəaliyyətdən daha çox gəlir əldə etməyə meyilli olur. Belə bir istiqamət ölkədə özəlləşdirmə prosesi zamanı olan və yaxud da bu proses başa çatandan sonra da tam mülkiyyətçini tanı-

mayan və qeyd edildiyi kimi, bürokratik mənələr yaradan şəxslər üçün daha xarakterik hesab olunmalıdır.

Odur ki, müasir dövrdə iqtisadi artımın sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin qorunmasında makroiqtisadi və siyasi sabitliyin, mülkiyyət hüququnun qorunması prinsipinin – fiziki kapitalın və insan kapitalının kəmiyyəti, texnoloji biliklərin səviyyəsi, təbii resursların kəmiyyəti ilə milli iqtisadi inkişafın dünya iqtisadiyyatından təcrid olunmuş halda həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü faktı xarici amillərin tam ciddiliklə nəzərə alınmasını tələb edir. Başqa sözlə, qapalı iqtisadi məkandan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi artıq qlobal problem olmuşdur. Bu da iqtisadiyyatda investisiya resurslarının cəlb olunması yolu ilə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması, dayanıqlı, dinamik və sürətli inkişafa nail olmaqdan ötrü dövlətə «açıq qapı» siyasətini yürütməyi tələb edir. Deməli, xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların, maşın və avadanlıqların, idarəetmə təcrübəsinin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi yolu ilə iqtisadi artıma nail olmaq və yüksəkkeyfiyyətli rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi milli iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi hesab edilməlidir.

Onu da xüsusilə qeyd etməliyik ki, son illərdə ölkəmizdə maliyyə imkanlarının artması nəticəsində istifadə olunmuş ümumi investisiyaların strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik baş verərək – daxili investisiya qoyuluşunun həcmi xarici investisiya cəlb edilməsinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə üstələmişdir. Nəticədə bu gün respublika nəinki ölkə daxilində investisiya tələb edən layihələri uğurla reallaşdırır, həm də, eyni zamanda artıq Gürcüstan, Türkiyə, Moldova, Ukrayna ilə yanaşı Avropa ölkələrinə, o cümlədən, İsveçrə kimi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkəsinə investisiya qoyur.

Hazırda Türkiyənin ən nəhəng sənaye sütunu olan «Petkim» və «Tekfon» holdinqin səhmlərinin böyük bir hissəsi Azərbaycan Respublikası tərəfindən alınması ölkəmizin dünya

sənayesində ən tanınmış səhmdarlardan birinə çevrilməsinin bariz nümunəsi deməkdir.

Məlumdur ki, hər bir dövlətin, xalqın taleyini təkcə onun malik olduğu zəngin təbii sərvətlər deyil, həm də elmi-mədəni, intellektual imkanları, bütün bunların da fəvqündə dayanan insan kapitalı müəyyən edir. Bu baxımdan da, funksional imkanlar elm və təhsilin ictimai istehsalın ən müxtəlif səhələrində tətbiqi yolu ilə gerçəkləşdirilən bu əvəzsiz kapital müasir qloballaşma dövründə fərdi və ictimai toplumların, daha geniş mənada xalqların və millətlərin gələcək inkişafının, yaşayış tərzinin və səviyyəsinin, habelə əldə etdiyi (nail olduğu) nəaliyyətlərin başlıca meyarı kimi ifadə olunur.

Bu gün cəmiyyətdə «insan kapitalı»na sərmayə qoyulması, onun fərdi keyfiyyətlərinin və qabiliyyətlərinin inkişafına nail olunması, nanotexnologiyaları dərindən mənimsəmiş yeni menecerlər qrupunun yaradılması, intellektin milli oyanışda və inkişafda prioritet amil kimi müəyyənləşdirilməsi müstəqil Azərbaycan Respublikasında da son dövrlər həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsas istiqaməti olmuşdur. Bu mənada ümumbəşəri rəqabət şəraitində Azərbaycanın elmi potensialının da davamlı olaraq yüksəldilməsi – gənc, kreativ və intellektual səviyyəli vətəndaşların istedadlarından maksimum səviyyədə istifadə olunması ölkənin innovasiyalı inkişafının təmin olunması baxımından da aktual bir problemə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə dünyada baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri, o cümlədən, beynəlxalq əmək bölgüsünün yeni əsaslar üzərində dərinləşməsi, qlobal problemlərin kəskinləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin inqilabi xarakter alması və s. beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə inteqrasiya əlaqələrini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, bütün ölkələr üçün eyni inkişaf qanunlarına əsaslanan vahid iqtisadi məkanın (dünya təsərrüfat sisteminin) yaranması prosesi gedir. Dünya dövlətləri dünya təsərrüfat sisteminə fəal sürətdə qoşulmaqla

bir tərəfdən özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadığı halda cəmiyyətin tələbini daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq və s. bu kimi problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə özlərinin beynəlxalq əmək bölgüsünə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə edir.

Hazırda bazar inkişaf yolunu seçmiş Azərbaycanın xarici ölkələrlə qarşılıqlı fayda verən əlverişli iqtisadi əlaqələri genişlənməkdədir. Belə bir sıx əlaqələrin yaranması ölkənin həm istiqaliliyyətinin iqtisadi təməlinin möhkəmləndirilməsini təmin edə biləcək ictimai-siyasi qüvvə və həm də zəruri iqtisadi potensial imkanlarına qadirdir. Bu mənada hazırda beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin olunması məqsədilə aşağıdakı istiqamətlərdə ardıcıl və məqsədyönlü proses gedir:

- ölkənin ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- idxalın obyektiv tələbat həcminin tapılması;
- idxal əvəzedici səhələrin inkişaf istiqamətləri və perspektivlərinin araşdırılması;
- xarici maliyyə-kredit resurslarının respublikaya cəlb edilməsi;
- iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyalarının işlənməsi və reallaşdırılması;
- inteqrasiya əlaqələrinin tənzim edilməsi və s.

Bütün bunlar Azərbaycanın müstəqillik qazandığı ilk gündən həyata keçirdiyi tədbirlər olmaqla onun xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində həyata keçirdiyi «açıq qapı» siyasətini yeritdiyini əks etdirir.

Hazırda Azərbaycanın iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunda əsas problemlərdən biri ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiya qoyuluşlarının sahələr üzrə proporsional bölgüsünü həyata keçirmək üçün dövlət proqramının işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Belə ki, son illər aparılan əlverişli və səmərəli investisiya və struktur siyasəti nəticəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların əsas hissəsi

qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirilməsi prosesi gücləndirilmişdir. Bu baxımdan da, xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi üçün dövlət proqramı hazırlanıb mərhələ-mərhələ həyata keçirilməlidir.

İqtisadçıların qeyd etdikləri kimi, xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatına müdaxiləsinin həcmi, istiqaməti müəyyənləşdirilərkən mütləq ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemlərini nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadi ədəbiyyatda obrazlı mənada ifadə olunduğu kimi «bazarın görünməyən əli, dövlətin görünən əli və işləyən başı ilə tamamlanmalıdır. Güclü dövlət, heç də dövlət bölməsinin və ÜDM-in yenidən bölünən hissəsinin kəmiyyəti ilə deyil, siyasi quruluşun sabitliyi, təsərrüfat inkişafının dinamikliyi və dayanıqlığı, təhlükəsizlik qayda-qanunlarına əməl edilməsi kimi əsaslı funksiyaların həllinin səmərəliliyi ilə müəyyən edilməlidir. Həm də dövlət bazar münasibətləri şəraitində bu funksiyaları yerinə yetirməkdən ötrü zəruri maddi-maliyyə resursları ilə təmin olunmalı və bunun üçün imkan əldə etməlidir. Dövlət daha çox vergi yığıb və sonra da miqyaslı xərclər sərf etməklə deyil, minimum ictimai xərclər, ölkənin qarşısında duran problemlərin səmərəli həll edilməsi metod və üsullarla yerinə yetirməlidir. Bununla da dövlət sosial yönümlü iqtisadi siyasət nəticəsində köməyə və yardıma ehtiyacı olan insanlara yardım göstərməlidir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi artım sayəsində ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində məşğulluq və gəlir əldə etmək imkanlarını genişləndirmək, uzunmüddətli dövrdə yoxsulluğun azaldılmasına nail olunsa da, cəmiyyətdə hər zaman maddi durumu dövlətin sosial müdafiə sistemindən asılı olan insanların mövcudluğu danılmazdır.

Odur ki, sosial dövlət prinsipinə əsasən ölkədə əhalinin sosial müdafiə sistemində ehtiyacı olan insanların mövcudluğu danılmazdır. Deməli, sosial dövlət prinsipini əsas tutan ölkələrdə əhalinin qeyd olunan təbəqəsinin sosial müdafiəsinin

bazar mexanizminin tələblərinə uyğun qurulması cəmiyyətin qarşısında əsas vəzifələrdən biri kimi durur. Bunun üçün də dünya təcrübəsində müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən sosial-müdafiə sistemləri daim təkmilləşdirilməlidir. Belə ki, dövlətlər bu sistemin təşkilinə dair strategiya və taktikalarını daim iqtisadi proseslərin inkişafına adekvat şəkildə qurmağa çalışır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin sosial siyasəti – ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dayanıqlı, dinamik və sürətli inkişafının gücləndirilməsini və ölkədə əhalinin əmək fəallığının da yüksəldilməsini tələb edir. Bu da ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin və rifahının yüksəldilməsi istiqamətində bölgü münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, yüksək məhsuldar əməyin stimullaşdırılması, əhalinin əmək şəraitinin və məişətinin, təhsilin və mədəniyyətin, turizm və idmanın, o cümlədən, əlillərə, qocalara, çoxuşaqlı ailələrə dövlət yardımının və qayğısının göstərilməsi, əməkhaqqı və pensiya təminatının yaxşılaşdırılması təmin edilməlidir.

Sosial siyasəti dövlət sosial proqramları vasitəsilə reallaşdırır və yerinə yetirilir. Həmin proqramlar sosial siyasətin reallaşdırılmasının əsas forması və aləti kimi təzahür edərək, nəticə etibarilə əhalinin həyat və rifah səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinin şərtidir.

Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə iqtisadi inkişafın sosial yönümlük prinsipini əsas tutan hər bir ölkədə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri bu istiqamətdə dəqiq düşünülmüş, qabaqcıl dünya təcrübəsinə cavab verən, eyni zamanda, ölkədə cəmiyyətin reallıqlarını nəzərə alan siyasətin olmasıdır.

Deməli, bazar iqtisadi sistemi şəraitində iqtisadi artımın sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasında qarşılıqlı əlaqələrin qorunmasında makroiqtisadi və siyasi sabitliyin, mülkiyyət hüququnun qorunmasının, azad sahibkarlıq fəaliyyətinin və açıq qapı siyasətinin rolu bazar iqtisadiyyatı şəraitində yüksək səmərəli sosial siyasətin aparılması sosial ədalət, əhalinin bütün təbəqələri üçün bərabər sosial təminat

sisteminin yaradılması kimi prinsipləri də əhatə etməlidir. Çünki əhalinin həyat mənafeyinin təmin olunmasına yönəldilmiş konkret tədbirlər sistemi kimi nəzərdə tutulan sosial yönümlü iqtisadi inkişaf çox cəhətli proses kimi kifayət qədər mürəkkəb struktura malik olması ilə də diqqəti çəkir. Belə ki, burada həm konkret görülmüş makro- və mikrosəviyyədə yaranmada sosial təzadların yaranmasının qarşısının alınması üçün baş verə biləcək ziddiyyətlərin həlli cəmiyyətdə ədalət-liliyin təmin olunması üçün mühüm şərtidir.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi göstəricilər kimi 2003-2013-cü illərdə orta aylıq əməkhaqqının da dəfələrlə artımı baş vermişdir. 2003-cü ilin göstəricilərinə əsasən ölkədə orta aylıq əməkhaqqı təxminən 78 manat səviyyəsində idi. Lakin sonrakı illər ərzində respublikada aparılan genişmiqyaslı iqtisadi islahatlar, özəl sektorun inkişafına ciddi təkan verən dövlət proqramları və qəbul olunmuş qanunlar, sərəncamlar, iqtisadi rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması, xüsusən də qeyri-neft sektorunun inkişafı sayəsində orta aylıq əməkhaqqı ilbəl artmışdır. 2012-ci ildə Azərbaycanda muzzla işləyən işçilərin əməkhaqqı ilin sonuna 403.3, 2013-cü ilin birinci yarısında isə 408.8 manat təşkil etmişdir. Digər fəaliyyət növləri ilə müqayisədə mədənçıxarma sənayesində, maliyyə və sığorta fəaliyyətində, peşə, elmi və texniki fəaliyyət sahələrində, informasiya və rabitə, tikintidə, inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi sahəsində işləyənlər daha çox orta aylıq nominal əməkhaqqı almışlar.

Bütün dünyada olduğu kimi, iqtisadi artımın sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi prinsipinə əsasən 2003-cü ildən əldə olunmuş böyük nəəliyyətlər qısa zaman çərçivəsinə sığmayaraq, XXI əsrin simvolu hesab edilən «sürət, dinamika» anlayışlarını öz inkişaf prioritetlərindən hesab etmişdir. Yeni dövrün tələbləri baxımından bu, olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu böyük və kiçikliyəndən asılı olmayaraq istənilən dövlətin müasir beynəlxalq sistemdə özünə mövqe seçə bilməsindən ötrü öz mövcudluğunu davam etdirməsini

şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab etmək olar. Amerikalı intellekt T.Fridman bununla bağlı qeyd edir ki, XX əsrdə böyük dövlətlər kiçikləri «udurdusa» XXI əsrdə «sürətli dövlətlər» ləng, asta tempə gecikən öləkələri «həzm edəcəkdir». Yeni yüz ildə dövlətlərin coğrafi ərazi bütövlüyü onun dünya siyasətində rolunu müəyyən edən amil kimi artıq mahiyyətini itirir və yeni sürətli inkişaf tempinə verər».

Deməli, Azərbaycanın müasir qloballaşan dünya miqyasında cərəyan edən pozitiv inkişaf meyillərinə uğurla inteqrasiya olunması, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində layiqli yerini tutması istiqamətində də mühüm addımlar atması deməkdir. Bu ölkəmizdə iqtisadi siyasətin sosial yönümlü olması istiqamətində bir tərəfdən insan amilinə («kapitalına»), insan hüquqları sisteminə yüksək həssaslıqla yanaşılmasıdırsa, digər tərəfdən də bazar iqtisadi sistemi yolu ilə inkişaf etmiş bir sıra sivil dünya dövlətlərinin təcrübəsinə əsaslanmaq deməkdir.

İqtisadi ədəbiyyatdan məlumdur ki, monetar siyasətin başlıca makroiqtisadi məqsədi qiyməti sabitləşdirmək, inflyasiyanın qarşısını almaq, milli valyutanın sabitliyinə nail olmaq, nəgd pula olan tələbi təklif ilə balanslaşdırmaqla, böhranı aradan qaldırmaqla iqtisadi artımı yüksəltməkdən ibarətdir.

Yeri gəlmişkən Çində iqtisadi sistemin bazara transformasiyasının ötən əsrin ikinci yarısından (1979-cu ildən) başlanmışdır. Bununla belə Çində sosialist iqtisadiyyatının bazar modeli dünya iqtisadçıları tərəfindən ancaq 1992-ci ildən qəbul edilməyə başlandı. Əslində isə Çində fəal makroiqtisadi tənzimlənmə 1993-cü ilin ikinci yarısından həyata keçirilməyə başlanmışdır. Faktiki materiallar göstərir ki, bu illər ərzində Çin iqtisadiyyatı güclü inkişaf etmiş, əhalinin həyat səviyyəsi isə xeyli yaxşılaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Çin fenomenini əksər iqtisadçılar və siyasətçilər dövlətin yeritdiyi mikroiktisadi tənzimlənmə prosesi ilə bağlayırlar.

Çin iqtisadiyyatında həyata keçirilən iqtisadi siyasət, hər şeydən əvvəl, aşağıdakı amillərlə şərtlənir:

- əvvəla, bazar – sosial müdafiə, təhsil, elm və s. ilə bağlı bir çox problemləri ədalətli həll etməyə imkan vermir, bunları nəzərə alaraq, ilk növbədə, bazarın qüsurlarını, onun tətbiqinin ziyanlı nəticələrini həll etmək üçün uyğun prosesləri dövlət nizamlamalıdır;

- planlı iqtisadiyyatdan (makroiqtisadiyyatdan) bazar iqtisadiyyatına transformasiya zamanı müəssisələrlə milli iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələri arasında stimül baxımından ziddiyyətlər olur ki, bu da makroiqtisadiyyatla mikroiqtisadiyyat arasında baş verən iqtisadi ziddiyyətləri dövlət həmin maraqları uzlaşdırmaq yolu ilə həll etməyə çalışmalıdır;

- Çin iqtisadiyyatının xarakterik cəhətlərindən irəli gələn spesifik makroiqtisadi tənzimləmə siyasəti həyata keçirilir.

Həmin illərdə Çin Xalq Respublikasında həyata keçirilən proseslər zamanı köhnə və yeni sistem birgə, eyni vaxtda fəaliyyət göstərirdi. Həmin illərdə iqtisadi artımın kifayət qədər yüksək olmasına baxmayaraq, həmin proses, eyni zamanda, iqtisadi səmərəliliyin aşağı olması və inflyasiya ilə müşayiət olunurdu. Bütün bunla həmin dövrdə Çin Respublikasında həyata keçirilən makroiqtisadi tənzimləmə və nəzarət funksiyalarının, əsasən aşağıdakı üç istiqamətdə qruplaşdırılmasına dəlalət edir:

- əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətə artırılması nəticəsində iqtisadi artıma nail olunması;

- iqtisadi sabitliyə nail olmaqla əmtəə və xidmətlərə qiymət sabitliyinə nail olmaq, işsizliyin və inflyasiyanın qarşısını almaq;

- məcmu tələb və təklifin, büdcənin gəlir və xərcinin tarazlığına nail olmaq, xarici ticarətin müsbət saldosunun təmin olunması prinsipləri nəzərdə tutulur.

Bu problemlərin həllində yaranan şəraitə uyğun «iqtisadi ədalətin» gözlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə bütün bunlar bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, iqtisadi artım sürəti ilə sosial ehtiyacların ödənilməsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə prinsipi bu müstəqil dövlətə (22 ildir) çevrilmiş Azərbaycanın, hətta qısamüddətli təcrübəsi göstərir ki, keçid dövrünün müddəti və səmərəliliyi, habelə iqtisadi islahatların xarakteri, bu mərhələdə həyata keçirilən dövlət tənzimləməsi sisteminin elmi cəhətdən əsaslandırılmasından, onun nəzəri və praktiki problemlərinin həyatın obyektiv tələblərinə nə dərəcədə cavab verməsindən çox asılıdır.

XV FƏSİL

QISA MÜDDƏT ƏRZİNDƏ İNFLYASIYANIN SƏVİYYƏSİ İLƏ İŞSİZLİK ARASINDA SEÇİM PRİNSİPİ

Bu fəsildə qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasındakı seçim prinsipi nəzəri və əməli aspektdə şərh olunur;

– Qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə əlaqənin mövcudluğunun səbəbləri;

– İnflyasiya ilə işsizlik arasında qarşılıqlı əlaqənin Filips izahı;

– Qısa müddət ərzində qiymətlərin qeyri-elasticliyi və qiymətlərin qeyri-elasticliyinin səbəbləri;

– Qısa və uzunmüddətli dövrlərdə inflyasiyanın səviyyəsi ilə seçiminin fərqli cəhətləri tədqiq və təhlil edilir.

Cəmiyyətdə inflyasiya çox mürəkkəb sosial-iqtisadi hadisə kimi, hər bir milli iqtisadiyyatda ciddi problem olaraq meydana çıxır. Bu da ölkə iqtisadiyyatında müəyyən səbəbdən yaranan və davam edən müvazinətliyin pozulmasında qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipinin tədqiqini və təhlilini zəruri edir.

İnflyasiyanın çətin və mürəkkəb bir problem olması onun ziddiyyətli sosial-iqtisadi proses olmasından irəli gəlir. Digər iqtisadi hadisə və proseslər kimi inflyasiya problemi də özünün metodoloji, nəzəri və praktiki məsələlərinin düzgün başa düşülməsini tələb edir.

İqtisadçıların fikrincə inflyasiya nəzəriyyəsi öz bütövlüyünü hələ də tapa bilməmişdir. Belə ki, inflyasiya onun səbəbləri, amilləri, əhaliyə, iqtisadiyyata vurduğu mənfi hallar nəticələr sistem halında öyrənilməmişdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, inflyasiya, demək olar ki, bütün iqtisadi proseslərin, iqtisadi subyektlərin davranışı, mənafeləri, habelə oyun qaydaları ilə üzvü halda bağlıdır.

Odur ki, inflyasiya öz nəticələrini daha çox sosial təbəqələrdə və sosial proseslərdə də təzahür etdirir.

İnflyasiya qlobal iqtisadi sistemlər, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, habelə qiymətlər sistemi, maliyyə, kredit, pul siyasəti, istehsal amilləri, istehsal xərcləri, vergi sistemi, kommersiya, sığorta riskləri, valyuta məzənnəsi, valyuta riskləri, milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi tədavül prosesi ilə vəhdətlik təşkil edir.

Həmin problemlərdən biri də qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipi, qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında əlaqənin mövcudluğunun səbəbləri, Filips izahı, qiymətlərin qeyri-elasticliyi və qeyri-elasticliyin səbəbləri, inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim istiqamətləri, fərqli cəhətləri şərh edilməlidir.

Əmtəə və pul bazarlarında qısamüddətli makroiqtisadi tarazlığın keynsçi təhlili (Keyns xaçı 15-LM modeli) məcmu tələbin formalaşması və ona fiskal və pul siyasətinin müxtəlif alətlərinin köməyi ilə təsir etmək imkanları nöqtəyi-nəzərdən makroiqtisadi vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verir.

Ümumi iqtisadi tarazlığın ikinci tərəfi məcmu təklifin vəziyyəti ilə əlaqədardır.

Klassik və keynsçi modellər məcmu təklifin şərhinin iki son variantını nəzərdə tutur:

- məcmu təklif qiymətlərin səviyyəsinin və digər nominal dəyişənlərin dinamikasından asılı olmayaraq istehsal amilləri və texnologiyaların kəmiyyəti ilə müəyyən olunur;

- məcmu təklif tələbin kəmiyyətindən asılıdır və onun dəyişməsindən açılı olaraq tərəddüd edə bilər ki, bu halda qiymətlərin səviyyəsi, nominal əməkhaqqı buraxılışın həcmi və real dəyişmələrlə müqayisədə daha az mütəhərrik olur.

Birinci model (klassik) daha çox iqtisadiyyatın uzunmüddətli davranışını, ikinci (keynsçi) isə onun qısamüddətli intervallarda dinamikasını izah edir.

Qısamüddətli dövrlərdə nominal kəmiyyətlərin (əmək-haqqı, qiymətlərin) nisbi möhkəmliyini şərtləndirən digər amillər də mövcuddur. Onların arasında – əmək kontraktları və xammal, hazır məhsulların göndərilməsi haqqında müqavilələr müəyyən müddəti, «səmərəli əməkhaqqı», «menyu xərcləri», qiymətlər və əməkhaqqının dəyişməsinin pilləli xarakteri və başqalarıdır.

Firmalar çox zaman yüksək əmək məhsuldarlığı və intensivliyini təmin etmək, əmək intizamını saxlamaq, ixtisaslı iş qüvvəsinin axıcılığını ixtisar etmək, yaxud firmanın sabit səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün sabit yüksək əməkhaqqını («səmərəli əməkhaqqını») saxlamağa üstünlük verir. Belə əməkhaqqı kifayət qədər möhkəm olur və məcmu tələbin dəyişikliklərinə zərif reaksiya verir.

Qısamüddətli dövrdə tələbin dəyişikliklərinə qiymətlərin ləng reaksiyasının səbəblərindən biri firmaların davranışında koordinasiyanın olmamasıdır. Məsələn, digər bərabər şərtlər daxilində son nəticədə pul kütləsinin artmasının nəticəsi qiymətlərin müvafiq yüksəlişi olacaq. Buraxılış və məşğulluq ilə əvvəlki səviyyədə saxlanılacaq. Amma əgər bir firma pulun təklifinin artmasına uyğun olaraq öz qiymətlərini dərhal qaldırırsa, o, iflasa uğraya bilər.

Əgər bütün firmalar, eyni zamanda pul kütləsinin artması dərəcəsinə öz qiymətlərini qaldırırsa, onda iqtisadiyyat elə həmin buraxılış və məşğulluq səviyyəsində yeni tarazlığa çıxar. Firmalar isə qiymətlərin qaldırılması üzrə öz fəaliyyətlərini koordinasiya etmədikləri üçün onların hər biri pulun təklifinin dəyişməsinin bu firmanın əmtəələrinə tələbin artmasında (məcmu tələbin artması vasitəsilə) özünü göstərdikcə tədriclə öz məhsulunun qiymətlərini yüksəltməkdədir.

Buna görə bütövlükdə iqtisadiyyatda qiymətlər tədriclə artacaq, firmaların tələbinin dəyişməsinə ilk reaksiyası isə, ehtimal ki, təklifin həcmnin (satışın həcmnin) çoxaldılması olacaq, deməli, AS əyrisi kifayət qədər az meyilli olacaq.

Analoji vəziyyət yalnız belə bir fərqlə məcmu tələbin düşməsi zamanı da yaranacaq ki, bu zaman firmalar mənfəəti itirməkdən ehtiyat edərək qiymətləri ilk olaraq endirməyə tələsməyəcək.

Qiymətlərin və əməkhaqqının dəyişməsinin pilləli xarakteri – həm də onunla əlaqədardır ki, firma qiymətlərə və əməkhaqqına müxtəlif zamanda və müxtəlif dövrlərdə düzəliş aparır. Bununla yanaşı yuxarıda göstərilmiş səbəblərə görə, onların tələblərinin tərəddüdlərinə görə ilkin reaksiyası kifayət qədər ehtiyatlı olacaq ki, bu da qanunda qiymətlər və əməkhaqqına düzəliş prosesini olduqca uzunmüddətli edir.

Belə şəraitdə istehsalçılar məcmu tələbin (uyğun olaraq qiymətlərin) nominal artımında ədalətli olaraq konkret məhsul növünə nisbi qiymətlər və tələbin dəyişməsindən fərqli olaraq eyni dərəcədə hamısına toxunan məhz inflyasiya fenomenini görürlər və yalnız öz məhsuluna qiymətləri dəyişərək buraxılışı artırımağa tələsirlər. Əksinə, sabit məcmu tələb və aşağı inflyasiyalı ölkələrdə tələbin tərəddüdləri real buraxılışın həcmində daha güclü və qiymətlərin səviyyəsində isə xeyli az əks olunur. Deməli, AS əyrisi kifayət qədər az mailidir. Bu halda istehsalçılar qiymətlər və tələbin dəyişikliklərinə nisbi qiymətlərin strukturundakı tərəddüdlər kimi baxırlar və uyğun olaraq, hər şeydən əvvəl, istehsalın həcmi dəyişməklə reaksiya verirlər.

Buraxılışın real həcmi və qiymətlərin əlaqəsindən – məcmu təklif əyrisi tənliyinin modifikasiyası yolu ilə Filips əyrisi ilə (Britaniya iqtisadçısı A.U.Filipsin şərəfinə adlanan) əks olunan inflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığa keçmək olar.

Beləliklə, Filips əyrisi – məcmu təklif əyrisinin məhz digər ifadəsini təcəssüm etdirir və qısamüddətli dövrdə inflyasiyanın dinamikası ilə işsizliyin arasındakı əlaqələri göstərir, inflyasiyanın gözlənilən səviyyəsindən (PC) dəyişməsi və təklifin şokları (E) Filips əyrisinin hərəkət səbəbləri rolunu oynayır.

Deməli, göründüyü kimi, əgər işsizliyin faktiki səviyyəsi onun təbii səviyyəsi ilə üst-üstə düşürsə, onda sonrakının

olmaması şəraitində inflyasiyanın faktiki səviyyəsi gözlənilən səviyyəyə bərabərdir.

İşsizliyin faktiki səviyyəsinin onun təbii səviyyəsindən kənarlaşması, uyğun olaraq, inflyasiya tempini dəyişdirir.

Özünün ilkin şəklində Filips əyrisi işsizliyin səviyyəsi ilə nominal əməkhaqqının inflyasiyası arasındakı əks-əlaqələri göstərmişdir.

Tənlikdən görüldüyü kimi, Filips əyrisinin müasir şərhini nominal əməkhaqqının artım tempinin yerinə qiymətlər səviyyəsinin artım templərini istifadə edir. Həmçinin, inflyasiya gözləmələri (onların əhəmiyyətini M.Fridmen və E.Felps tədqiq etmişlər) və təklif şoklarını da özünə daxil edir.

İnflyasiya gözləmələri (P^C) keçmiş inflyasiya haqqında artıq mövcud olan təsəvvürlər əsasında (adaptiv gözləmələr kimi adlanan) əmələ gəlir. O zaman Filipsin yuxarıda göstərilmiş tənliyi – inflyasiya intersiyası hadisəsini nümayiş etdirir: inflyasiya həm işsizliyin – onun təbii səviyyəsindən kənarlaşmasının olmaması zamanı və həm də təklif şoklarının (E) olmadığı şəraitdə yalnız ona görə davam edəcəkdir ki, inflyasiya gözləmələri (P^C) mövcud olur.

Odur ki, təqdim olunmuş şəkildə Filips əyrisi qısamüddətli dövrdə işsizlik və inflyasiyanın əlaqəsini əks etdirir. Amma uzunmüddətli dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilə bilməz.

Məcmu tələbi stimullaşdırmaq vasitəsilə işsizliyin ixtisarına yönəldilmiş iqtisadi siyasət məhz o vaxtadək səmərəlidir ki, ta iqtisadi agentlər öz inflyasiya gözləmələrini dəyişdirirlər. Məsələn, desək ki, dövlət xərclərinin azaldılması və ya pul kütləsinin artırılması ilə dövlətin stimullaşdırıcı xərclərinin azaldılması və ya pul kütləsinin artırılması ilə dövlətin stimullaşdırıcı xərclərinin azaldılması, pul kütləsinin artırılması ilə dövlətin stimullaşdırıcı siyasətindən irəli gələn qiymətlər artımı ilə əlaqədar nominal əməkhaqqının yüksəldilməsini tələb etmirlər.

Yeri gəlmişkən inflyasiyanın yüksək səviyyəsi müxtəlif ictimai xərclərin artması ilə bağlı olduğu üçün qiymətlərin artım tempinin aşağı səviyyədə saxlanılması əksər dünya ölkələrinin siyasətçilərinin əsas məqsədlərindən biridir.

İnflyasiyanın səbəbi eynidir – tədaviyə ehtiyac olan pulun miqdarının artması. Dövlət çoxlu milli pul vahidi buraxırsa pulların dəyəri azalır. Əgər inflyasiyanın səbəbi bu qədər aşkardırsa, onda nə üçün o, cəmiyyət və siyasətçilər üçün «başag-rısına» çevrilir? Bunun səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, çox vaxt inflyasiyanın azaldılması işsizliyin müvəqqəti artmasının səbəbi kimi nəzərdən keçirilir. İnflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığı, bu qarşılıqlı əlaqəni kəşf edən iqtisadçının şərəfinə (yuxarıda deyildiyi kimi) adlandırılan Filips əyrisi təsvir edir.

Bu gün Filips əyrisinin düzgünlüyünə şübhə ilə yanaşanlar – iqtisadçıların əksəriyyəti qısamüddətli perspektivdə inflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığın bərabər müddəti ilə razılaşırlar. Başqa sözlə, 1-2 illik dövr ərzində dövlətin iqtisadi siyasəti inflyasiyanın və işsizliyin səviyyəsinin dəyişməsində tam əks meyillər üzə çıxara bilər. Adətən, siyasət bu problemlə əvvəlcədən inflyasiya və işsizlik yüksək (1980-ci illərin əvvəllərində olduğu kimi), yaxud aşağı (1990-cı illərin sonunda olduğu kimi), ya da hər hansı digər göstəricilərə malik olduğundan asılı olmayaraq qarşılaşır.

Belə qısamüddətli asılılığın səbəbi – adətən, onun meydana çıxmasını qiymətlərin bəzi əmtəələrə və xarici təsvirlərə asta reaksiyası ilə izah edilir. Məsələn, fərz edək ki, dövlət iqtisadiyyatda pulların miqdarını azaldır. Uzunmüddətli perspektivdə belə siyasətin yeganə nəticəsi qiymətlərin səviyyəsinin ümumi enməsidir. Lakin konkret əmtəələrin qiymətlərinin tədaviyə ehtiyac olan pulların miqdarının azalmasına reaksiyasının sürətini əvvəlcədən bilmək çətin ki, mümkün olsun. Bütün kompaniyaların məhsullara qiymətləri azaltmasına, bütün həmkarlar ittifaqlarının əməkhaqqının azaldılması ilə razılaşmasına və bütün restoranların yeni menyular çap etdir-

məsinə bir neçə il tələb olunur. Buna görə də belə deyirlər ki, qısamüddətli dövrdə qiymətlər qeyri-elastikdir.

Bu hal dövlətin siyasətinin müxtəlif qısamüddətli effektlərinə səbəb olur. Dövlət iqtisadiyyatda pulların miqdarını azaltdıqda əhalinin əmtəə və xidmətləri əldə etməsinə yönəldilmiş xərclər də azalır. Satışların aşağı həcmli işçilərin işdən azad edilmiş zəruriyyətini yaradır. Beləliklə, pulların miqdarının azaldılması müvəqqəti olaraq qiymətlərin yeni şəraitə tam uyğunlaşmasına qədər işsizliyin artmasına gətirib çıxarır.

Lakin müvəqqəti olaraq işsizlik bir neçə il müddətində arta bilər. Beləliklə də, Filips əyrisinin təhlili iqtisadiyyatın inkişafının başa düşülməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Siyasətçilər dövlət xərclərinin həcmi, vergi dərəcələrini və tədavüldə olan pulların miqdarını dəyişdirməklə, qısamüddətli perspektivdə inflyasiya və işsizliyin səviyyəsinə təsir etmək imkanını əldə edir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi üçün pul və maliyyə – büdcə siyasətinin bu alətlərinin müstəsna əhəmiyyətə malik olması səbəbindən onların istifadəsi əvvəllər olduğu kimi indi də ictimaiyyətdə arasıkəsilməyən mübahisələr yaradır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inflyasiya gözləmələrinin aşağı salınması ilə əlaqədar dövlət «Əməkhaqqı – qiymətlər» pıralını ləğv etməyə çalışır. Bunun üçün «bahalı pulların» sərt siyasəti ilə məcmu tələbin ləngidilməsi və istehsalın miqyasının azaldılması, həmçinin, işsizliyin artımı baş verir.

İnflyasiya sürətinin azalması və tsiklik işsizliyin artımı ilə inflyasiya gözləmələrinin səviyyəsi aşağı düşəcək. Lakin sosial istiqamətdə belə siyasət o qədər də uğurlu hesab edilmir. Çünki, inflyasiya gözləmələrini yalnız işsizlik yüksək səviyyədə olduqda qurmaq olar.

Deməli, məcmu tələbin azaldılması siyasəti inflyasiya sürətini aşağı sala bilər. Lakin adekvat olaraq işsizliyin yüksək səviyyəsi baş verəcək.

Qısamüddətli dövrdə belə siyasət özünü doğrultsa da və az sosial ziyanla müşayiət olunsada, lakin inflyasiya alətini əmələ gətirir. Yəni, artıq iqtisadi subyektlər iki amilin baş verməsinə adət edirlər: qiymətlərin daima artmasına və inflyasiyanın davam etməsinə.

Müasir dövrdə aparıcı dünya iqtisadçılarının hesablamalarına əsasən inflyasiya ədaləti sürətinin bir faiz aşağı salınması ümumi daxili məhsulun (ÜDM-un) potensial həcmnin 4 faiz azalmasına səbəb olur ki, bu da inflyasiya sürətinin aşağı salınması tədbirləri istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər hər bir milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri ilə də sıx əlaqələndirilməlidir.

Belə ki, Azərbaycanda da son 20 illik tarixi dövr ərzində – tələb inflyasiyası xarakterik olan və daha çox xərc inflyasiyası ilə əlaqədar olan dövrü fərqləndirmək olar.

Belə ki, 1991-1995-ci illərdəki inflyasiya sırf monetar səbəblərdən baş vermişdirsə, həmçinin, siyasi qeyri-sabitlik, iqtisadi əlaqələrin qırılması, ölkə daxilində qarşıdurmalar, erməni təcavüzkarlığı və hiperinflyasiyanın artım sürəti aşağı enmişdir.

Sonrakı illərdə (1996-2003) həyata keçirilən sərt pulkredit siyasəti, inflyasiyanın tədriclə aşağı salınması və onun ikirəqəmli səviyyəyə çatdırılması, ölkədə makroiqtisadi sabitləşmə alətlərindən istifadə edilməsi və onun əhalinin dözümlülüyü səviyyəsinə çatdırılmasıdır.

2004-2011-ci illərdəki inflyasiya prosesi həm monetar, həm də fiskal metodlarla tənzimlənərək ÜDM-in artım sürətinin 26-34,5 faizə qədər yüksəlməsi müvafiq olaraq aşağı hədlə ikirəqəmli inflyasiyanı labüdləşdirmişdir.

Lakin bu dövrdə milli valyutanın manatın dollara nisbətində dəyəri möhkəmlənmişdir. Son illərdə inflyasiyanın sürəti 5 faiz, 2012-ci ildə isə 1,1 faiz, yəni mülayim sürətlə hərəkəti baş vermişdir. Vəziyyətin belə davam etməsi artıq ölkədə sabit inflyasiya gözləmələri əmələ gətirmişdir. Lakin

ölkədə enerjidaşıyıcılarının qiymətlərinin birdən-birə qaldırılması, təbii inhisara dəstək verən tariflərin yüksəldilməsi – inflyasiya gözləmələrinə olan meylin dəyişməsinə səbəb olur. Nə vaxtdan ki, qiymətlərin artım sürəti yüksəlir, həmin dövrdən sonra inflyasiyanın sürəti məsələsi milli problemə çevrilir. Çünki müasir iqtisadi inkişafın tələblərindən irəli gələn mühüm bir elmi istiqamət kimi və pulun dəyərinin azalmasının qarşısının alınmasına yönəldilmiş inflyasiya və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunması və onların artım sürətinin seçilməsi həm qısa və həm də uzunmüddətli dövrlər üçün əhəmiyyəti (effekti) görünən problemlərdəndir.

Bununla yanaşı, qısa və uzunmüddətli dövrdə işsizliyin azaldılması istiqamətində həm dövlətin əmək bazarının tənzimlənməsinin inflyasiyanın, həm qısa və uzunmüddətli dövrlər üçün yüksəlməsinin qarşısının alınması, həm də məşğulluq siyasəti tədbirlərinin həyata keçirilməsinə səbəb olur:

- yoxsulluq həddinin azaldılmasına;
- sosial gərginliyin yumşaldılmasına;
- iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasına;
- məcburi işsizliyin məşğul olan işçi qüvvəsinə çevrilməsinə;
- işsizlikdən əziyyət çəkənlərin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasına şəraiti yaxşılaşdırır.

Beləliklə, müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət proqramları inflyasiyanın və işsizliyin, eləcə də yoxsulluğun azaldılması, əhalinin rifahının yüksəldilməsi prosesində fəal rol oynamaqla, iqtisadi inkişafın davamlı və dayanıqlı xarakter almasında onların təsir dairəsini genişləndirir.

Milli inkişafın hazırkı yüksək mərhələsində ölkədə həyata keçirilən siyasət bütün çalarları ilə insana, insan kapitalına yüksək qayğı və hörmət prinsipi əsasında qurulmuşdur. Qısa və uzunmüddətli dövrlərdə inflyasiyanın səviyyəsi ilə seçim edilməsinin – inflyasiyanın neqativ sosial-iqtisadi nəticələrində öz əksini təzahür etdirir ki, bu da özünü aşağıdakı istiqamətlərdə əks etdirir:

- qiymətin əmələ gəlməsinin bazar mexanizminin, tələb strukturunun, bazar subyektləri arasındakı əllaqələrin deformasiyaya uğramasında;

- əhalinin pul gəlirlərinin azalması və qiymətdən (dəyərdən) düşməsində;

- pul-kredit sisteminin pozulması sayəsində kredit verməyə kreditorların marağının aşağı düşməsi;

- inflyasiya prosesinə mənfi təsir göstərməsi (kapitalın istehsaldan ticarətə meyil etməsi), uzunmüddətli sərmayə qoyuluşunda risklərin artması;

- dövlət maliyyəsinə təsiri (büdcə kəsirinin pul kütləsini artırmaqla örtülməsi və xərclərin qiymətdən düşməsi ilə);

- xarici iqtisadi əlaqələrdə tədiyyə balansına, milli valyutanın qiymətdən düşməsi, xarici borcların ödənilməsində çətinliklərin (imkanın olmamasına) yaranmasına; ölkədə aztəminatlı əhaliyə mənfi təsir göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı, inflyasiya xalis sosial-iqtisadi baxımdan məşğulluğa və işsizliyə, digər istehsal amillərinə də təsirində özünü göstərir.

İqtisadi mənada inflyasiyanın təsiri daha böyük miqyaslıdır. Belə ki, mikroiqtsadi səviyyədə istehsal amillərinə təsiri – makroiqtisadi səviyyədə istehsal amillərinə təsiri – makroiqtisadi səviyyədə məcmu milli məhsulu (MMM), ümumi daxili məhsul (ÜDM), milli gəlir (MG), son məhsul (SM) və bütövlükdə təkrar istehsalı sistem halında (fazaları), iqtisadi artım və yaxud da azalma meyli ilə bir sıra makroiqtisadi nisbətlərlə çulğalaşır.

Onu da etiraf edək ki, mülayim inflyasiya iqtisadi artıma müsbət təsir edir. Təkrar istehsal prosesinə əlverişli şərait yaradır. Bu baxımdan, mülayim (gözlənilən) inflyasiyanın, o cümlədən, «sürüşkən» inflyasiyanın stimullaşdırıcı səmərəliliyindən bəhs etmək olar. Belə ki, mülayim inflyasiyanın səmərəli təkrar istehsalın fazaları, müxtəlif kateqoriyalı gəlirlər və xərclər, şəxsi və ictimai istehlakı, iqtisadi quruluşu, son milli məhsulu, büdcə gəliri və kəsiri, tədiyyə balansı,

valyuta məzənnəsi, pul dövriyyəsi, dövlət borcları, istehsal xərcləri və s. ilə birgə paralel halda öz təzahürünü tapır.

Eləcə də təklif və tələbin müvazinətliyi (tarazlığı), pul kapitalının investisiyalaşması, təkrar istehsal prosesində disproporsiyaların yaranması, əmtəə və pul axınının bir-birinə uyğunluğunun təmin olunması mühüm şərt hesab olunur. Prof. T.Quliyevin fikrincə, istehsal investisiyasına üstünlük vermək, investisiyanın imkanlarından səmərəli istifadə etmək ən vacib problemlərdəndir.

Onu da qeyd edək ki, nəzəri və əməli baxımından tsiklik inkişafın fazaları: böhran, depressiya, canlama və yüksəliş mərhələlərinin ayrı-ayrılıqda və bütövlükdə inflyasiya prosesləri ilə əlaqə dərəcəsi sistemi və çoxaspektli qaydada təhlili təkrar istehsal prosesinin inflyasiyaya hüdudsuz əlaqəliliyi müəyyənləşdirilməlidir ki, bu da hansı problemlərin üst-üstə düşməsi və yaxud da düşməməsini aydınlaşdırmalıdır. Burada inhisar hökmranlığı, inflyasiyadan, qiymət artımından, istehsalı genişləndirmək, istehsal güclərindən səmərəli istifadə etmək məqsədilə deyil, qiyməti yüksəltməklə iqtisadi artma nail olmağa üstünlük verirlər.

Əlbəttə, burada inflyasiya prosesi üzrə müqayisəli qiymətlərlə milli hesablamalar sistemi yaradılsa, belə halların qarşısı alınmış olar. Həm də belə vəziyyətdə – inflyasiya şəraitində əhalinin tədiyyə qabiliyyəti azaldığına görə, bu həm şəxsi istehlakı, şəxsi yığımın aşağı salır. Lakin sahibkarlıq fəaliyyətində yığım artır ki, bu da əsasən inhisar qiymətləri və gəlirlərin gizlədilməsi hesabına olur. Bəzən də elə olur ki, inhisarlar real iqtisadi artım olmadan belə artıq mövcud gəlirlərin inflyasiya şəraitində yenidən bölüşdürülməsindən gəlir əldə etmək imkanını qazanırlar.

Qısamüddətli inflyasiyanın səviyyəsi ilə aztəminatlı əhali qrupları arasında onların iş qüvvəsinin təkrar istehsalı şəraitini çətinləndirir (pisləşdirir), real gəlirləri və bununla da faktiki istehlakı məhdudlaşdırır. Bu həm də çox incə yolla – inflyasiya mexanizmi vasitəsilə təzahür edir. Bu prosesdə

inflyasiya yalnız bazar mexanizmi ilə deyil, həm də iri inhisarlar, banklar, beynəlxalq qurumlar, bəzi hökumət təşkilatları da iştirak edirlər.

Bu prosesin özü də inflyasiya şəraitində gəlirlərin aztəminatlı əhali qrupları hesabına yenidən bölüşdürülməsində yalnız məzmunca deyil, həm də formaca sosial hadisə olduğu sübut edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiyanın əhalinin aztəminatlı hissəsinə təsiri həyatın çətinləşdiyi (maliyyə və iqtisadi böhranın dərinləşdiyi), təhsilin, səhiyyənin pullu xidmətə keçdiyi, ən başlıcası isə işsizliyin sürətlə artdığı şəraitdə daha aydın görünür.

Q.Menkyunun «Ekonomiksin prinsipləri»ndən görün­dü­yü kimi, iqtisadiyyatın vəziyyətinin iki əsas göstəricisi: inflyasiyanın sürəti və işsizliyin səviyyəsi daim siyasətçilərin və cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir. Belə ki, «bəzi iqtisadçılar qiymətlərin artım sürətini və işsizliyin səviyyəsi göstəricilərini cəmləyərək iqtisadiyyatın «sağlamlığının» göstəricisi kimi çıxış edən yoxsulluq indeksini alırlar».

Qısa müddət ərzində inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipi qarşısında duran – məcmu tələbin artırılmasına yönəldilmiş pul-kredit (monetar) və maliyyə – büdcə (fiskal) siyasətlərini həyata keçirərkən qısamüddətli dövrdə işsizliyin yalnız inflyasiyanın sürətinin yüksəldilməsi hesabına azaltmaq imkanına malik olurlar. Əgər hökumətin fəaliyyəti məcmu tələbin məhdudlaşdırılmasına istiqamətlən­dirilmişsə, bu halda qiymətlərin artım sürətinin azaldılması prosesi yalnız işsizliyin səviyyəsinin müvəqqəti olaraq artırıl­ması hesabına təmin edilir.

İnflyasiya və işsizlik problemləri arasındakı qarşılıqlı asılılıq prinsipi XX əsrin ikinci yarısının məşhur iqtisad­çı­larının diqqətini cəlb etmişdir ki, bunun tədqiqinin ən əlve­rişli üsulunun iqtisadi fikrin öyrənilməsində, yəni 1950-ci illər­dən başlayaraq inflyasiya və işsizliyə baxışların (nəzəri baxış­ların) tarixi ABS iqtisadçılarının yanaşma tarixi ilə sıx əla-

qəlidir. Bunların birgə öyrənilməsi – qısamüddətli dövrdə cəmiyyətin işsizlik vəziyyətində – əmtəə və xidmətlərə qiymətlərin artımı arasındakı seçim qarşısında olduğuna görə uzunmüddətli dövrdə də belə problemin olmadığı və iqtisadi siyasətçilərin hansı məsələləri həll etmək kimi sualına cavab tapmaq imkanı verir. Elə buna görə də qısamüddətli dövrdə inflyasiya və işsizlik arasındakı asılılığı tez-tez Filips əyrisi adlandırırlar.

1958-ci ildə A.U.Fillips «Ekonomika» adlı ingilis jurnalında «1861-ci ildən 1957-ci ilədək Böyük Britaniyada nominal əməkhaqqının dəyişmə sürəti ilə işsizlik arasındakı asılılıq» adlı məqaləsini nəşr etdirdi. O, bu məqalədə işsizlik səviyyəsi ilə inflyasiyanın sürəti arasında əks-asılılığı sübut edərək belə qərara gəldi ki, işsizliyin səviyyəsinin aşağı olduğu dövrdə iqtisadiyyat üçün yüksək inflyasiya və onun əksi xarakterik haldır.¹

Deməli, A.Fillips inflyasiyanın sürətini qiymətlərin artımı ilə deyil, nominal əməkhaqqının artımı ilə hesablayaraq – inflyasiyanın səviyyəsinin bu iki üsula əsasən hesablanmasının eyni nəticələr verəcəyini əvvəlcədən bildirməyə cəhd etmişdir.

İnflyasiya ilə işsizlik arasındakı qarşılıqlı əlaqənin Filips izahı – məcmu tələb və məcmu təklif modeli Filips əyrisi tərəfindən təklif olunan mümkün nəticələrin sadə izahı toplusunu əks etdirir. Belə ki, Filips əyrisi qısamüddətli dövrdə məcmu tələb əyrisinin qrafikinə iqtisadiyyatı – qısamüddətli zamanda məcmu təklif modeli Filips əyrisi tərəfindən təklif olunan mümkün nəticələrin sadə izahı toplusunu əks etdirir. Belə ki, Filips əyrisi qısamüddətli dövrdə məcmu tələb əyrisinin qrafiki boyunca yerini dəyişdikdə yaranan inflyasiya və işsizlik kombinasiyalarını ifadə edir.

İstehsalın həcmnin yüksəldilməsi məşğulluğun artması və işsizliyin azaldılması prosesi ilə qarşılıqlı əlaqənin olması

¹ Q.Menkyü. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009, s.635.

keçmişdə qiymətlərin səviyyəsinin necə olmasından asılı olmayaraq cari ildə qiymətlər nə qədər yüksək olarsa, inflyasiyanın sürəti də bir o qədər yüksək olacaqdır. Deməli, məcmu tələbin dəyişməsi – inflyasiya və işsizliyin göstəricilərinin əks istiqamətdə qısamüddətli dəyişiklərinə gətirib çıxarır ki, bu da Filips əyrisində təsvir olunan asılılığa uyğunluq deməkdir.

Q.Menkyunun «Ekonomiksin prinsipləri» dərsliyindən görüldüyü kimi, Filips əyrisi siyasətçilərə «işsizliyin səviyyəsi – inflyasiyanın sürəti»nin çoxlu mümkün olan kombinasiyalarını təklif edir. Lakin bu Filips əyrisi siyasətçilərin tamamilə inana biləcəyi asılılığı ifadə edirmi? Elə bu suallar P.Somuelson və R.Solonun söyləri nəticəsində Filips əyrisinin makroiqtisadi siyasət barədə mübahisələrin mərkəzində qərar tutduğundan sonra ötən əsrin (XX) 60-cı illərində iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

1968-ci ildə M.Fridmen «Amerikan Economy Reviu» jurnalında «pul-kredit siyasətinin rolu» adlı məqaləsində «pul – kredit siyasəti nə etməyə imkan verəcək» və «Monetar siyasətdən nəyi göstərməyə dəyməz» haqqında bəhs edərək iddia edirdi ki, pul-kredit siyasətinin alətləri – yalnız qısamüddətli zaman kəsiyi istisna olmaqla Filips əyrisinə uyğun gələn inflyasiyanın və işsizliyin səviyyələrinin kombinasiyalarını əldə etməyə imkan vermir».

Təxminən bununla eyni vaxtda başqa bir iqtisadçı Edmund Filips inflyasiya və işsizliyin uzunmüddətli əlaqəsini inkar edən əsəri meydana çıxır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Fridmen və E.Feplsin mühakimələri – makroiqtisadiyyatın klassik prinsiplərinə əsaslanırdı. Klassik nəzəriyyədə pul kütləsinin həcmnin artması informasiyanın əsas amili kimi nəzərdən keçirilirdi və eyni zamanda klassik nəzəriyyə iddia edirdi ki, pul təklifinin artması real göstəricilərə təsir göstərmir. Sadəcə qiymətləri və nominal gəlirləri proporsional olaraq dəyişir. Xüsusilə, pulların kəmiyyətinin artımı, əmək bazarı üzərində həmkarlar ittifaqlarının hökmranlığı, stimullaşdırıcı

əməkhaqqının rolu və iş axtaranların səmərəliliyi kimi iqtisadiyyatda işsizliyin səviyyəsini müəyyən edən amillərə təsir göstərmir.

M.Früdmen və E.Felps belə bir nəticəyə gəldilər ki, uzunmüddətli dövrdə inflyasiyanın sürətinin artmasının işsizliyin səviyyəsi ilə əlaqədar olmasını hesab etməyə heç bir əsas yoxdur.

Pul-kredit siyasətinin alətlərinin nominal göstəriciləri və ilk növbədə, şəxsi borc sənədlərinin həcmi (nağd pullar və bank ehtiyatlarının cəmi) ifadə etməyə imkan verir.

Prinsip etibarilə onlar nominal göstəricilərin:

- mübadilə kursunun;
- qiymətlərin səviyyəsinin;
- milli gəlirin nominal səviyyəsinin;
- bu və ya digər kateqoriyaya uyğun olaraq pulların kəmiyyətinin və yaxud nominal göstəricilərin – inflyasiyanın, yaxud deflyasiyanın – dəyişikliklərini bir səviyyədə saxlamaq üçün;

- nominal milli gəlirin artıb və yaxud da azalması sürətinin;

- pul kütləsi həcmının artım sürətinin təsbit edilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Lakin nominal göstəricilər üzərində nəzarət real göstəricilərin:

- real faiz dərəcəsinin;
- işsizliyin səviyyəsini;
- real milli gəlirin səviyyəsini;
- pulların real kəmiyyətini;
- real milli gəlirin artım sürətinin, yaxud da pulların real miqdarının artım sürətini bir səviyyədə saxlamağa imkan vermir.

Beləliklə, buradan Filips əyrisi barədə mühüm nəticələr meydana çıxır. Xüsusilə pul-kredit siyasətinin aparılmasına cavabdeh olan təşkilatların uzunmüddətli şaquli Filips əyrisi ilə üzləşmələri nəzərdə tutulur. Əslində uzunmüddətli şaquli

Filips əyrisi pulların neytrallığı barədə klassik ideyanın ifadələrindən biri hesab olunur. Odur ki, məcmu-təklifin uzunmüddətli şaquli əyrisi və uzunmüddətli Filips əyrisi monetar siyasətin real göstəricilərə (məhsul buraxılışı həcmi və işsizlik) deyil, yalnız nominal göstəricilərə (qiymətlərin səviyyəsi və inflyasiyanın sürəti) təsir göstərməsini nəzərdə tutur. Fərz edək ki, yenicə təşkil olunmuş həmkarlar ittifaqı əmək bazarı üzərində hökmranlığını bəzi kateqoriyalardan olan insanların real əməkhaqqının tarazlıq səviyyəsindən yuxarı həddə qaldırılması barədə də müqavilənin bağlanması üçün istifadə edir. Bu isə işçi qüvvəsinin artıq təklifinə və deməli, işsizliyin təbii vəziyyətinin yüksəlməsinə səbəb olacaq. İşsizliyin belə səviyyəsi arzu edilən olduğu üçün deyil, monetar siyasətin təsiri dairəsində olmadığı üçün «təbiidir».

Pul təklifinin artması, həmkarlar ittifaqının hökmranlığının həddinə, yaxud işsizliyin səviyyəsinə heç bir təsir göstərmir. Bu halda pul kütləsinin artmasının yeganə nəticəsi inflyasiyanın sürətinin tezləşməsidir. Ancaq pul-kredit siyasətinin metodlarının işsizliyin təbii səviyyəsinə təsir göstərməsi faktı iqtisadi siyasətin bütün alətlərindən imtina etməyi nəzərdə tutur. İşsizliyin təbii səviyyəsini azaltmaq üçün siyasi xadimlər işçi qüvvəsi bazarının fəaliyyətinə təsir göstərən «alətlərdən» istifadə etməlidirlər.

İnflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim edilməsi istiqamətləri iqtisadiyyatın bazar sistemi şəraitində vəziyyətinin iki əsas göstəricisi: inflyasiyanın sürəti və işsizliyin səviyyəsi daim siyasətçilərin və cəmiyyətin diqqət mərkəzindədir.

Bəzi tədqiqatçılar qiymətlərin artım sürətini və işsizliyin səviyyəsi göstəricilərini cəmləyərək iqtisadiyyatın «sağlamlığının» göstəricisi kimi çıxış edən yoxsulluq indeksi alırlar.

İnflyasiyanın və işsizliyin uzunmüddətli asılılığını nəzərdən keçirərkən öyrəndik ki, işsizliyin təbii səviyyəsi minimum əməkhaqqı haqqında qanun, əmək bazarları üzərində həmkarlar ittifaqının hökmranlığı, stimullaşdırıcı əməkhaqqı və iş

axtaranların səmərəliliyi kimi müxtəlif bazar amilləri ilə müəyyən olunur.

Qısamüddətli dövrdə isə vəziyyət tamamilə əksinədir. Məlum olduğu kimi, «Ekonomiks»in on prinsiplərindən biri qısamüddətli dövrdə cəmiyyət inflyasiya və işsizlik arasında seçim prinsipi qarşısında durur.

Yuxarıda deyildiyi kimi, siyasi xadimlər məcmu tələbin artırılmasına yönəldilmiş pul-kredit (*monetar*) və maliyyə-büdcə (*fiskal*) siyasətlərini həyata keçirərkən qısamüddətli dövrdə işsizliyin yalnız inflyasiyanın sürətinin yüksəldilməsi hesabına azaltmaq imkanına malik olurlar ki, bu halda hökumətin fəaliyyəti məcmu tələbin məhdudlaşdırılmasına istiqamətləndirilərsə – qiymətlərin artım sürətinin azaldılması yalnız işsizliyin səviyyəsinin müvəqqəti artması hesabına təmin olunur.

Dünya təcrübəsində inflyasiyanın baş verməsi tələb və təklif müvazinətliyinin (tarazlığının) pozulması müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir. Belə ki, bura – büdcə kəsirinin olması, pul tədavülünün pozulması, kapital (investisiya) qoyuluşunun həcmi, əməkhaqqının əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımı, pul-kredit və vergi sahəsində düzgün olmayan siyasət aparılması, gəlirlərin yenidən bölgüsü, azad rəqabətin inhisarla əvəz olunması, iqtisadiyyatın hərbişdirilməsi, xarici iqtisadi amillərin təsiri altında inflyasiya baş verir. Bu amillərin (mənbələrin) əksəriyyəti dövlət xərclərinin birbaşa və dolayı yolla artırılmasının nəticəsidir. Dövlət pul buraxılışını, dövlət xərclərini (məsələn, müəssisələrə xüsusi sifarişlər verilməsi, kreditin süni sürətdə bahalaşdırılması), xarici ticarəti, qeyri-məhsuldar xərcləri (hərbi xərcləri, bürokratik idarəetmə xərcləri) bu və ya digər dərəcədə inhisara almaqla inflyasiyanı gücləndirir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə bu mənbələr, onları doğuran daxili və xarici səbəblərlə yanaşı, onun sosial-iqtisadi nəticələri də təsir edir. Belə ki, inflyasiya iqtisadi kateqoriya kimi, o tədavül prosesində kağız pulun fəa-

liyyət ilə bağlı olan hadisələrlə əlaqədar olub, iqtisadiyyatda həm istehsal və həm də istehlak sferasında mənfi nəticələr doğurur. Bu da cəmiyyətdə inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipi ilə bağlı problemlərin yaranması sosial-iqtisadi inkişaf baxımından mürəkkəb, ziddiyyətli və onun dinamik bir proses olduğunu göstərir.

Qısa və uzunmüddətli dövrdə inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim edilməsi mürəkkəb, ziddiyyətli və dinamik bir proses kimi cəmiyyətdə təkrar istehsal prosesinin pozulması və cəmiyyətdə sosial iqtisadi gərginliyin yaranmasına (o cümlədən, məşğulluğun və işsizliyin pozulması) səbəb olur.

Məlumdur ki, ölkədə inflyasiya nəticəsində əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinin qeyri-bərabər artması istehsalın strukturunu pozur. Əmtəə qıtlığının yaranması onların normallaşmış bölgüsünün də pozulmasına səbəb olur. Bu sosial-iqtisadi kateqoriya kimi əhali arasında (inflyasiya və işsizlik nəticəsində) əmlak bərabərsizliyinin güclənməsinə, yaşamaq üçün zəruri olan nemətlərin (əmtəə və xidmətlərin) qiymətlərinin artmasına və bu da əhalinin aztəminatlı hissəsinin həyat səviyyəsini daha da (pisləşdirir, çətinləşdirir, ağırlaşdırır) aşağı salır.

Əhalinin nisbətən təminatlı hissəsi isə öz pullarını daha çox cari istehlaka yönəldərək yığımı ixtisar edirlər.

Hər bir dövlətin qısa və uzunmüddətli dövrlərdə inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipi – onun iqtisadi siyasətində ən mürəkkəb və mühüm problemlərdən biri kimi inflyasiya, işsizliyin tənzimlənməsi və idarə olunmasıdır. Ümumiyyətlə, cəmiyyətdə inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipi onların müvazinətliyinin qorunması və idarə olunmasının kompleks əlaqəliyinin, bu fəaliyyətlə bağlı tədbirlərin (proqramların) işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsini tələb edir.

İnkişaf etmiş bazar ölkələrində inflyasiya və işsizlik açıq xarakter aldığına görə onun aradan qaldırılması da asan olur.

Gizli inflyasiya şəraitində isə əsas diqqət onun səbəbinə deyil, təzahür formalarının aradan qaldırılmasına verilməlidir. Yəni, qiymətlər və gəlirlər müvəqqəti olaraq dondurulur və onların üzərində inzibati nəzarət gücləndirilir. Məsələn, ötən əsrin (XX) 70-ci illərində, xüsusən də ikinci yarısında dövlət yüksək səviyyədə inflyasiyanı və bununla əlaqədar yaranan işsizliyi də tənzimləmək üçün ehtiyat fondu yaratmış, vergiqoyma siyasətinə yenidən baxmışdır. Tənzimləmə tədbirləri təkcə pul tədavülü sahəsini deyil, investisiya prosesini, cari istehlak sahələrini və b. sahələri də əhatə etməlidir. Görülən tədbirlər inflyasiyanın nəticələrini və bununla əlaqədar yaranan işsizliyin aradan (müəyyən dərəcədə) qaldırılması üçün dövlət pulun kütləsinin illik artımına müəyyən hədd daxilində (qoymaqla) inflyasiyanın səviyyəsi ilə işsizlik arasında seçim prinsipinin tənzimlənməsi və idarə olunması prinsipinə nəzarət edə bilər.

Məlum olduğu kimi, keynsçi təlim iqtisadi siyasətdə təsirli alət kimi iki vasitə tövsiyə edir: işsizlik və durğunluq şəraitində dövlət məsrəflərini artırmalıdır. İnflyasiya sürətləndikdə bu xərcləri azaltmaq C.M.Keynsə görə bazar səmərəli tələb yaratmağa qadir deyil və bu səbəblə tələb dövlət tərəfindən kredit-pul və büdcə siyasəti vasitəsilə stimullaşdırılmalıdır. Lakin keynsçi təlimin təklif etdiyi resurslar, eyni zamanda inflyasiya prosesinin artması və istehsalın azalmasının qarşısını almaq, iqtisadi artımı (inkışafı) təmin etmək üçün kifayət qədər səmərəli deyildir.

Keynsçi doktrinanın antipodu kimi meydana çıxan monetarizm iqtisadi həyatda birbaşa dövlət müdaxiləsindən çəkinməyi tələb edir.

Monetarizmin lideri M.Fridmanın fikrincə, bazar iqtisadiyyatı üçün daxili sabitlik xasdır və bu təsərrüfat prinsiplərinə dövlətin müdaxiləsini lüzumsuz hesab edir. Tələbin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması isə nəinki iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmır, əksinə çətinləşdirərək, yeni disproporsiyalar yaradır. Belə ki, belə tədbirlər rəqabət və sərbəst

qiymət qoyulmasının kortəbii «tarazlaşdırıcı» mexanizminin işinə maneçilik törədir. Deməli, monetarizmin əsas iqtisadi tövsiyyəsi məhsul istehsalının uzunmüddətli artım meyillərini göz önündə tutaraq pul kütləsinin sabit templərlə yeniləşdirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. M.Fridmana görə pul kütləsinin ildə təxminən dörd faiz artması səmərəli hesab olunmalıdır.

Monetaristlərə görə, inflyasiyanın səbəbi pul kütləsindəki artım olduğundan, yeganə çarəsi də onun artım nisbətini azaltmaqdan ibarət olmalıdır. Lakin M.Fridmanın fikrincə, inflyasiya onun qarşısının alınması yollarının bilinməsindən deyil, bu tədbirləri həyata keçirə biləcək siyasi iradənin olmasından irəli gəlir.

İnflyasiyanın sürəti – bir qayda olaraq, pul kütləsinin artım sürətinə düz, real məhsul artım sürətinə isə tərs mütənəsibdir. Bu dəyişiklikləri bilərək keçmişdə inflyasiyanın hərəkətini nəinki şərh etmək, həm də onun gələcək üçün proqnozlaşdırmaq olur.

Monetaristlər inflyasiya prosesi ilə mübarizədə istər birbaşa, istərsə də dolayı vasitələrdən (pul-kredit və maliyyə siyasəti vasitəsilə) istifadəyə qarşı çıxırlar.

Keyns nəzəriyyəsinin inflyasiya prosesini tələblə bağlayan tipii bu məktəbin irəli sürdüyü bəzi nəzəriyyələrin səhv olması ideyası səbəblərindən inflyasiyaya qarşı təklif etdiyi siyasətdə səhvdir. Belə ki, istehlak xərclərinin xərclərə bilən gəlirin sadə bir funksiyası olması və gələcək ehtimalların güclü təsiri altında olması, eyni zamanda əhalinin inflyasiyaya alışması və inflyasiya səviyyəsini faiz dərəcəsinə əlavə etməsi səbəblərindən, maliyyə siyasətinin vasitələrindən istifadə edərək faiz dərəcəsinin yüksəldilməsini təmin etmək, bu yolla kapital qoyuluşu xərclərini artırmaq və beləliklə də, məcmu tələbi məcmu təklif səviyyəsinə endirəcək qiymətlərin ümumi səviyyəsində sabitliyə nail olmaq, heç bir fayda gətirməyəcək səhv bir yol deməkdir. Pul-kredit siyasətinin vasitələri dolayı və birbaşa vasitələr olmaq üzrə iki qrupa ayrılır. Birbaşa

nəzarət vasitələri dedikdə, əsasən, banklara kredit limitinin qoyulması və faizlərə nəzarət nəzərdə tutulur. Bunlar qısa müddətdə kredit artımının qarşısını ala bilər. Lakin bunun nəticəsində iqtisadi fəaliyyət, sözün əsl mənasında məhdudlaşır. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün dolayı vasitələrdən istifadə edilir. Bunlar açıq bazar əməliyyatlarının məcburi həddi və Mərkəzi Bankın borc verməsini nəzərdə tutur.

Açıq bazar əməliyyatları ilə Mərkəzi Bank bazarlardan nəğd pul toplayır və ya bazarı nəğdi pulla təmin edir. Məcburi ekvivalent dərəcələri ilə ehtiyatda olan pulu nəzarət altında saxlayır. Son zamanlar birbaşa vasitələrə nisbətən dolayı vasitələrdən daha geniş istifadə olunur.

Beləliklə, yüksək inflyasiyalı bir mühitdə, yüksək dəyərə malik valyuta məzənnəsi idxalatı artırır. Bu da ölkədə yüksək idxalatın qarşısını almaq üçün gömrük faizi yüksəldilmiş (təxminən 38 faiz), yüksək idxalın qarşısının alınmasına səy göstərilərək valyutaya olan tələbat azaldılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1996.
2. Müəssisə haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1996.
3. «Sahibkarlıq haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1996.
4. «Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1993.
5. «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında» (2004-2008, 2009-2013-cü illər) Dövlət proqramları.
6. «Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri. Bakı, 2010.
7. Ə.Bayramov. İnhisarizm. Bakı, 2002.
8. Ə.Babayev. İqtisadi inkişafın modernləşməyə doğru. Bakı, 2013.
9. M.Meybullayev. Mikroiqtisadiyyata giriş. Bakı, 2010.
10. M.Meybullayev. Makroiqtisadiyyata giriş, Bakı, 2011.
11. M.Meybullayev. İqtisadi sistem və onun strukturu. Bakı, 1995.
12. M.Meybullayev. İqtisadi artım və onun amilləri. Bakı, 1993.
13. M.Meybullayev. Yeni iqtisadi sistemə keçid problemlərinin həllində dövlətin rolu. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. №1-2, Bakı, 1998.
14. T.Vəliyev. İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı, 1999.
15. İqtisadi nəzəri biliyin təkamülü və tarix titulları haqqında. İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika, №3-4, Bakı, 1998.
16. T.Quliyev. İnflyasiyanın anatomiyası. Bakı, 2006.
17. M.Əhmədov. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003.
18. Q.Menkyu. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı, 2009.

19. K.Makkonnell, S.Bryuk. Ekonomiks. M. 1992.
20. K.Marks. Kapital, I, II, III, IV cildlər.
21. Q.Əlləzov. İqtisadi elminin nəzəri-metodoloji əsaslarının tarixi inkişafı. Bakı, 2009.
22. Q.Manafov. Bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1991.
23. Q.Manafov. Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı, 1997.
24. F.Mustafayev. Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin makroiqtisadi aspektləri. Bakı, 2008.
25. Ü.Əliyev. Bazar mexanizmi. Bakı, 2000.
26. Ş.Qafarov. Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma. Bakı, 2005.
27. P.Samuelsən, V.Nordhaus. Ekonomika. M., 1997.
28. A.Şəkərliev. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999.
29. D.Əliyeva. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firmanın (müəssisənin) iqtisadi məzmunu və fəaliyyət mexanizmi. Bakı, 1999.
30. O.Yusifov, A.Ağayev. İstehsal xərcləri və mənfəətin artırılması yolları. Bakı, 1994.
31. R.Muradov. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı problemləri. Bakı, 2000.
32. S.Sərdarova. Azərbaycanda sosial yönümlü iqtisadi siyasət. Bakı, 2013.
33. F.Hüseynov. Nəzəri iqtisadın problemləri. Bakı, 2001.
34. F.Hüseynov. İqtisadi problemlər: mülahizələr, düşüncələr və nəticələr. Bakı, 2006.
35. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998.
36. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı, 2002.
37. İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük. Bakı, 2001.
38. İqtisadi nəzəriyyə: Makroiqtisadiyyat – 1, 2. Bakı, 2009.
39. İqtisadi nəzəriyyə kursu. Bakı, 2012.
40. N.Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, 1980.
41. H.Marşall. Принципы экономической науки. М., 1993.

42. Л.Абалкин. Роль государства в лении рыночной экономики. Вопросы экономики, №6., М.,1997.
43. Й.Шумпетер. Теория экономического развития. М., 1992.
44. П.Неуне. Образ экономического мышления. М., 1993.
45. Д.Джеффри., Д.Факт, Ф.Лардон. Макроэкономика. Глобальный подход. М., 1999.
46. М.Портер. Международная конкуренция. М., 1993
47. Роль государственного регулирования в экономике Китае. «Вопросы экономики», №11. М., 1997.
48. 28 dekabr 2012-ci il və 10 yanvar 2013-cü il tarixli “İqtisadiyyat” qəzeti.

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Baş redaktor	<i>İsmət Səfərov</i>
Redaktor	<i>İsabə Hüseynova</i>
Korrektor	<i>Səbiyyə Səmiri</i>
Kompyuter operatoru	<i>Təranə Baxşəliyeva</i>
Dizayner	<i>Mehdi Quliyev</i>

Fazil İbrahim oğlu Hüseynov
İqtisadi nəzəriyyənin əsas prinsipləri

Monoqrafiya

*Çapa imzalanıb 11. 03. 2015. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 20.3 ç.v. Sifariş 50. Sayı 100.*

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*

Hüseynov Fazil İbrahim oğlu 1940-cı ildə anadan olmuşdur. 1968-ci ildə indiki Bakı Dövlət Universitetini «Siyasi iqtisad» ixtisası üzrə bitirmiş, göndərişlə D.Bünyadzadə adına XTI-nin «Siyasi iqtisad» kafedrasında baş laborant kimi işə başlamış, sonralar müəllim, baş müəllim vəzifələrində çalışmışdır. 1982-ci ildə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş və o vaxtdan da ADİU-nun «İqtisadi nəzəriyyə-2» kafedrasının dosenti vəzifəsində çalışır. Onun iqtisad elminin (nəzəriyyənin) ümumi problemlərinə, xüsusən də ictimai əmək bölgüsünə aid 60-dan çox elmi məqaləsi, tezis, kitab, dərs və tədris-metodiki vəsait, proqram və tərcümələri dərc olunmuşdur. Bununla yanaşı o, 1999-2001-ci illərdə ADİU-nun «İqtisadi nəzəriyyə» və «İqtisadi təlimlər tarixi» dərslisinin, 1998-ci ildə Bakı Asiya Universiteti tərəfindən nəşr edilmiş «Azərbaycan iqtisadiyyatı» və 2002-ci ildə BDU-nun «İqtisadi nəzəriyyə» kafedrasının çap etdirdiyi «İqtisadi nəzəriyyə» dərslisinin müəlliflərindən biridir. Bununla yanaşı o, 2001-ci ildə «Nəzəri iqtisadın problemləri» və 2006-cı ildə çap olunmuş «İqtisadi problemlər: mülahizələr, düşüncələr və nəticələr» adlı monoqrafiyaların müəllifidir.